

Leids Jaarboekje 2020

Leids Jaarboekje

2020

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2020

HONDERDENTWAALFDE DEEL

Voorwoord

Dit *Leids Jaarboekje* verschijnt in het bizarre jaar 2020, waarin voor het eerst sinds een eeuw een epidemie wereldwijd om zich heen greep, ook in Nederland, ook in Leiden. Voor de redactie betekende dat minder met elkaar vergaderen. Gelukkig was een groot deel van de kopij al beoordeeld en stond de inhoud van het *Leids Jaarboekje* al in de steigers toen in maart de beperkende maatregelen van kracht werden. Door onderling email-verkeer kon ook deze jaargang weer tot een goed einde worden gebracht.

De redactie heeft gemeend niet geheel voorbij te moeten gaan aan covid-19. Zij heeft burgemeester Lenferink gevraagd zijn rede te mogen opnemen die hij op 4 mei heeft uitgesproken in een lege Pieterskerk, omdat door de coronaperikelen geen gehoor was toegestaan. Dank dus aan hem voor het afstaan van zijn tekst, die tevens een passende bijdrage is vanwege het feit dat 75 jaar geleden Nederland werd bevrijd uit onderdrukking en bezetting.

Er hebben zich in het afgelopen jaar enige mutaties voorgedaan in de redactie. De vacature van eindredacteur is opgevuld door

twee nieuwe redacteurs. De functie is gesplitst in een beeldredactie en een taalkundige eindredactie, die worden waargenomen door Monique Roscher respectievelijk Christine van der Ven. Beiden hebben op dit gebied hun sporen verdiend. Monique is werkzaam bij Erfgoed Leiden en Omstreken, heeft een kunsthistorische achtergrond en was jaren lang betrokken bij de Open Monumentendagen te Leiden. Na haar studie Sinologie bekwaamde Christine zich in de praktijk in het grafische vak. Reeds een aantal jaren verzorgt zij het netwerk en de opmaak van het *Leids Jaarboekje*, waarbij zij altijd al kritisch de tekst nalas. Die situatie is nu omgezet naar een officieel redacteurschap.

Christine van der Ven werkte al samen met Gerard en Ria de Graaff bij de productie van het *Leids Jaarboekje*. Nadat Gerard in 2016 was overleden, is op 1 april jongstleden Ria de Graaff-van Wingen gestorven.

Rudi van Maanen
Voorzitter van de Redactiecommissie van het *Leids Jaarboekje*

Colofon

Zetwerk/layout: Grafisch Bureau Christine van der Ven, Voorschoten
Productie: Nautilus, Leiden
Druk: Drukkerij Holland, Alphen aan den Rijn
Bindwerk: Mosmans, Pijnacker

Omslag:

Tegenover titelpagina:

Vanwege de maatregelen tegen de verspreiding van het coronavirus, hield burgemeester Lenferink op 4 mei zijn rede ter gelegenheid van de herdenking van 75 jaar Bevrijding in een lege Pieterskerk. Foto: Emile van Aelst (Sleutelstad/Leidse Glibber).

Rede gehouden op 4 mei 2020 ter gelegenheid van de herdenking van 75 jaar Bevrijding

Henri Lenferink, burgemeester van Leiden

Deze rede werd gehouden in een lege Pieterskerk. Vanwege de heersende coronapandemie was het niet mogelijk publiek toe te laten.

‘Burgers van Leiden, dames en heren,

In gebondenheid staan we vanavond stil bij de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en morgen bij 75 jaar Vrijheid. We hadden het allemaal anders voorgesteld: 75 jaar is immers niet niks en we wilden daarvoor graag goed uitpakken. Maar vandaag, juist op deze dag, blijft de Pieterskerk beklemmend leeg. Wij herdenken de slachtoffers van oorlogsgeweld door juist niet samen te komen, maar op veilige afstand van elkaar te blijven.

Het is dit jaar wellicht de laatste grote herdenking en viering van het eind van de Tweede Wereldoorlog waarbij nog mensen aanwezig zijn die de oorlog bewust hebben meegemaakt. Die generatie met al haar herinneringen sterft immers uit. Wij moeten het daarna doen met geleend geheugen, zoals de journalist Jérôme Heldring het ooit noemde,¹ met de herinneringen van de vorige generatie en de verhalen die van daaruit zijn verteld.

Mijn eerste geleende herinneringen aan de oorlog hebben betrekking op Delden, de plaats waar mijn ouders woonden tijdens de oorlog. Ik heb ze van mijn moeder, mijn vader sprak er niet over. Wat mijn moeder mij vertelde maakte indruk. Zoals het verhaal van

de huwelijksnacht in 1941, waarin mijn vader eigenlijk was ingedeeld om telefoon- en telegraafkabels te bewaken – een soort algemene dienstplicht voor de mannelijke bevolking, maar die hij verzuimde om bij mijn moeder te kunnen blijven. Of het verhaal van de verwoesting van ons huis in 1944, toen terugkerende geallieerde bommenwerpers de laatste bommen uitwierpen, maar in plaats van de beoogde spoorlijn het huis van mijn ouders raakten. Mijn moeder en mijn oudste zus, die in de wieg lag, waren thuis. Zij overleefden het wonderbaarlijk. De laatste oorlogswinter brachten mijn ouders door op een steenkoude zolder met onbeschoten kap boven een smederij. Ook de manier waarop mijn moeder vertelde hoe het bij haar door merg en been ging toen ze in april 1945 vanuit een kelder hoorde hoe gewonde jonge Duitse soldaten, kinderen eigenlijk nog, om *Mutti* riepen, vergeet ik nooit meer.

Van en over Leiden tijdens de bezetting ken ik inmiddels veel meer verhalen. Er zijn er ook veel bewaard gebleven. Nederlanders beseften heel goed dat ze een uitzonderlijke periode meemaakten. Velen hielden dagboeken bij of schreven later hun herinneringen op. Foto's, films, archieven en objecten completeren het beeld. De oorlog was en is nog steeds een met veel emotie omgeven tijd.

Velen voelden de steeds toenemende dreiging doordat ze naaste verwanten verloren of vrienden en kennissen opgepakt waren. De toenemende onrechtvaardigheid, de beklemmende onvrijheid en de voedselschaarste maakten diepe indruk. De oorlog was ook een periode waarin velen voor grote dilemma's stonden. Keuzes konden ernstige persoonlijke consequenties hebben voor de personen die ze maakten of hun naasten en de eerste jaren was het ook nog niet duidelijk dat Duitsland de oorlog zou verliezen. De Leidse oorlogsverhalen zijn rijk aan bijzondere ervaringen en zijn, bekend of minder bekend, meer dan waard om in herinnering te blijven, als aandenken aan een tijd waarin vrijheid een begrip was waar naar verlangd werd, waarvoor gestreden werd.

In mei 1940 werd er eerst nog gevochten om die vrijheid te behouden, ook bij Leiden. In de nacht van 9 op 10 mei 1940 waren Duitse luchtlandingstroepen bij de vliegvelden Ypenburg, Ockenburg en Valkenburg geland en de laatsten hadden daarbij ook de brug bij het Haagsche Schouw veroverd. Met zwaar verouderde geweren en heel weinig munitie wisten de nog ongeoefende rekruten die in de stad gelegerd waren die brug te heroveren, waarbij de reservemajoor Herman Mulder een heldenrol speelde. Het verslag van zijn acties bevindt zich bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie te Den Haag.² Mulder schreef dat hij op de fiets achter een vrachtwagen rijdend de brug naderde en dat hij even verder bij een huis zicht kreeg op Duitse soldaten en met een geleende karabijn één soldaat wist te doden en een tweede wist te verwonden. Even later wist hij samen

met een sergeant nog een Duitse soldaat te doden, waarna de twee Duitsers die nog niet getroffen waren zich overgaven. De brug was heroverd. Het mocht uiteindelijk niet baten, ons land capituleerde enkele dagen later. Maar ieder jaar staan we nog stil bij de gebeurtenissen van toen, bij het monument voor de gevallen Nederlandse soldaten dat in 1941 werd opgericht bij Het Haagsche Schouw!

De eerste maanden van de bezetting leek er aanvankelijk niet zo heel veel te veranderen. Er waren zeker sterke anti-Duitse gevoelens, en de afkeer van leden van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) was groot, maar in het uiten daarvan was men wel voorzichtig. In Leiden was dat wel iets minder het geval dan elders. De Leidse hoogleraar Rudolph Cleveringa noteerde in juni 1940 een grap die de ronde deed: Duitsers zouden Nederlanders niet langer kaaskoppen noemen, maar fluitketels. Waarom? De Nederlanders koken van binnen, maar fluiten van buiten. Dat koken richtte zich niet alleen op de Duitsers, maar ook op de leden van de Nationaal-Socialistische Beweging, de NSB'ers. Leidenaar Han de Wilde, die een winkel in textielwaren had aan de Breestraat, noteerde in zijn dagboek³ tal van opmerkingen over de publieke opinie tijdens het eerste jaar van de oorlog, die allemaal als strekking hebben dat de haat tegen de Duitsers groeiende was, maar ook dat de woede over de NSB'ers misschien nog veel groter was. Dat uitte zich ook in wat er op straat gebeurde: er waren regelmatig opstootjes, bij de NSB-winkel werden de ruiten ingegooid, NSB'ers werden uitgefloten en uitgejouwd of in ieder geval met minachting bejegend. Op scholen waren tas-

sen met anti-Duitse afbeeldingen populair en het aantal grappen over Duitsers en NSB'ers oneindig. De houding van de bevolking had natuurlijk alles te maken met het verlies aan onafhankelijkheid, met gekrenkte nationale trots, maar zeker ook met de materiële omstandigheden: de rantsoenering en het algemene gevoel dat “de moffen hier alles weghalen”, zoals De Wilde in december schreef.

Van een principiële houding was, zelfs bij de invoering van discriminerende bepalingen zoals de Ariërverklaring, nog weinig sprake. Maar bij het ontslag van Joodse ambtenaren en dus ook hoogleraren in november 1940 ontstond die wel. De Leidse hoogleraren Cleveringa, Ton Barge en Lambertus Van Holk hielden alledrie een vlamme protestrede. Dat vergde moed, want men kon represailles verwachten, ook al was toen nog absoluut niet helder waartoe de Nazi's wel niet in staat waren. De rede van Cleveringa in het Groot Auditorium is het meest bekend geworden en is inmiddels een icoon voor de weerstand tegen de nationaal-socialistische ideologie in de oorlog. Maar de toespraak van Barge, naar wie de Bargelaan achter het station is genoemd, in de Collegezaal van het Anatomisch laboratorium aan de Wassenaarseweg, was inhoudelijk zeker zo scherp. Hij maakte korte metten met de Duitse rassenleer. W. Hijmans, die als student aanwezig was, beschreef later dat iedereen voelde wat er gebeurde tijdens het college, dat het voor iedereen een onverwachte en onvergetelijke gebeurtenis was, maar ook dat niemand dacht dat Barge daarmee buiten zijn boekje ging. Hij bleef de zaak immers strikt wetenschappelijk benaderen. Eén student verliet boos de zaal. Dat

was een NSB'er.⁴ De gebeurtenissen volgden elkaar hierna snel op. De rechtenstudenten, en vele anderen, begonnen een staking, aangespoord door professor Ben Telders, collega van Cleveringa. De bezetter reageerde met het sluiten van de universiteit als onderwijsinstelling. Telders en anderen werden opgepakt. Telders overleefde de oorlog niet.

Leiden vormde ook het decor van een flink deel van de ervaringen van Erik Hazelhoff Roelfzema, auteur van het in de hele stad aangeplakte en verspreide Leids Manifest, waarin hij protesteerde tegen de sluiting van de universiteit. Hij zette zijn herinneringen aan de oorlogsjaren op papier, in *Het hol van de ratelslang*, later heruitgegeven als *Soldaat van Oranje 1940-1945*. Het boek werd met Rutger Hauer in de hoofdrol verfilmd als *Soldaat van Oranje*. De film – die deels ook in Leiden is opgenomen – en de nu al bijna 10 jaar in een van de hangars van het vroegere Vliegveld Valkenburg draaiende musical met dezelfde naam hebben het verhaal van heldenmoed en verraad tot een van onze klassiekers gemaakt.

Al met al was het in Leiden in het eerste oorlogsjaar tamelijk onrustig, onrustiger dan elders. Dat leidde ertoe dat burgemeester Mr. Adriaan van de Sande Bakhuyzen per 1 april het veld moest ruimen. Hij werd vervangen door Mr. Raimond de Ruyter van Steveninck, een van de vroegste leden van de NSB (hij had stamboeknummer 130). De Leidse gemeenteraad functioneerde toen nog en ook de wethouders waren nog gewoon op hun post. De sociaal-democratische wethouder Max Verweij, die zijn herinneringen aan het papier heeft toevertrouwd,⁵ meende dat

dat ook goed kon, in het belang van de gemeenschap. Toen de gemeenteraden per 1 september 1941 werden opgeheven en het eenhoofdig bestuur van de burgemeester werd ingesteld, diende hij echter samen met zijn collega-wethouders alsnog zijn ontslag in. Dat werd evenwel niet aanvaard, ook niet geweigerd overigens. Het werd in beraad genomen... en gehouden. Pas in de zomer van 1944, toen een van de andere wethouders werd vervangen door een NSB'er, besloot hij enkelzijdig ontslag te nemen en onder te duiken. In de tussentijd hadden hij en zijn collega's steeds te dealen met de afweging, nu vertrekken of doorgaan om er voor de bevolking het beste van te maken: het klassieke dilemma van de burgemeester in oorlogstijd, ook al ging het hier om een wethouder.

Verwey had een mild oordeel over De Ruyter van Steveninck. Hij sprak met ambtenaren eigenlijk niet over politiek, stuurde wel af en toe NSB-propaganda rond in de organisatie, maar dat had weinig succes. Verweij schreef dat hij waardering had voor de kwaliteiten en de werkkraft van De Ruyter van Steveninck en dat hij wist dat die *“het met verschillende maatregelen van de bezetter niet eens was en gedwongen werd aan de uitvoering daarvan mede te werken.”* En verder dat hij ervan overtuigd was dat Steveninck *“het met de belangen van de gemeente en de ingezetenen heel goed meende en met tact en beleidvol optreden trachtte de moeilijkheden en ongemakken die de bezetting medebracht, zoo draaglijk mogelijk te maken.”* Ernstige feiten zijn over De Ruyter van Steveninck ook nooit naar boven gekomen. Wel bleef hij ook na de oorlog de nationaal-socialistische ideologie

trouw, waardoor hij toch nog een flinke straf opgelegd kreeg. De rol van De Ruyter van Steveninck toont aan dat het allemaal niet helemaal zwart-wit was.

Het meest schrijnende van wat er zich tijdens de bezettingsjaren heeft afgespeeld is ongetwijfeld de holocaust. Anti-Joodse maatregelen volgden elkaar in Nederland vanaf september 1940 in een rap tempo op, dus ook in Leiden. De vrijheid van Joden werd stap voor stap ingeperkt. Een steeds groter deel van de openbare ruimte werd voor hen tot verboden gebied verklaard, de contactmogelijkheden met niet-Joden steeds verder beperkt. Op de persoonsbewijzen en op de kleding werden markeringen aangebracht dat de drager ervan Joods was. Joden waren gebrandmerkt en hadden nauwelijks bewegingsvrijheid meer. Daarmee vormden ze een makkelijke prooi.

Leiden telde bij aanvang van de oorlog zo'n 350 Joden. In 1941 gaven zich in de hele regio 470 Joden als zodanig op, terwijl daarnaast 151 meldden dat ze twee Joodse grootouders hadden en 70 één Joodse grootouder. Van de Joden uit Leiden en omgeving heeft naar schatting ruim veertig procent de oorlog overleefd. Dat is ongeveer het hoogste percentage dat in Nederland is gevonden.⁶ Hoe dat zo kwam? Daar hebben meer mensen zich het hoofd over gebroken. In Leiden was in ieder geval een groot verzetsnetwerk actief, voor een deel al vrij vroeg, dus nog voordat duidelijk begon te worden dat Duitsland de oorlog ging verliezen en zelfs al voor de jodenrazzia's van voorjaar 1943. Wellicht waren Joden in Leiden en omgeving ook wel meer geassi-

Het Joods Weeshuis aan de Roodenburgerstraat met daarvoor een van de koffers van het monument Bagage van Ram Katzir, ter nagedachtenis aan de Joodse stadgenoten die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn vermoord. Foto: Sjoep de Jong.

mileerd dan elders, zodat makkelijker contact met niet-Joden kon worden gelegd en behouden en men eerder kon onderduiken. Het grote aantal gemengde huwelijken wijst daar althans wel enigszins op. Als dit klopt heeft het ook wel iets wrangs: je hebt meer kans op overleven als je maar niet jezelf bent.

Naar alle waarschijnlijkheid is ruim een derde van alle Leidse Joden ondergedoken geweest, in Leiden of elders. Mogelijk hadden nog meer Joden, vooral kinderen uit

het Joods weeshuis aan de Rodenburgstraat, de oorlog overleefd als directeur Nathan Italia in maart 1943 gehoor had gegeven aan de waarschuwingen die via zijn buurman Hijme Stoffels tot hem kwamen, afkomstig van agenten uit het Leidse korps, van de conciërge van het politiebureau en vanuit een dame uit het verzet die op de kinderen van een hoge politiemann paste en het plan voor het leeghalen van het weeshuis in een la had zien liggen. Daar zijn verschillende getuigenissen van. Italia weigerde echter de kinderen te laten onderduiken. Hij wilde, als eindverantwoordelijke voor de 51 wezen, de groep bij elkaar houden, met desastreuze gevolgen: bijna alle kinderen waren binnen weken, hooguit maanden vermoord, de meesten in Sobibor. Lotte Adler, een meisje van Duitse afkomst, is symbool geworden van het trieste lot van de kinderen. Haar levensverhaal is beschreven door een schoolvriendinnetje aan de hand van het foto-album van Lotte, dat bewaard is gebleven.⁷ Het citaat van Lotte op de titelpagina, *“Ik zing terwijl het binnen in mij huilt”*, spreekt boekdelen.

Uiteindelijk zijn ook in Leiden toch meer dan de helft van de Joden omgekomen. Dat kon alleen maar doordat vele Nederlanders daaraan hebben meegewerkt: ambtenaren van de burgerlijke stand en andere functionarissen. Ambtelijke stiptheid en correctheid zaten bij de meesten ingebakken. Slechts weinigen durfden het aanvankelijk aan de maatregelen van de Duitsers actief tegen te werken. De Leidse politie, zonder inzet waarvan de deportaties nooit hadden kunnen plaatshebben, heeft op enkele individuele dappere uitzonderingen na, ook gewoon

meegewerkt aan het uit huis halen en bijeenbrengen van Leidse Joden. We moeten daarbij wel bedenken dat het korps toen werd geleid door de NSB-commissaris Ulrich Hofmann. Sommige agenten, waaronder Willem de Groot en Adriaan Biesheuvel behoorden zelfs tot de categorie fanatieke jodenjager.⁸

Er zijn meer bijzondere verhalen over Leiden in de oorlog, over de verzetsgroepen en de verzetsacties bijvoorbeeld, die vooral de laatste jaren van de bezetting, toen de Duitse nederlaag zich begon af te tekenen, steeds groter en actiever werden. Een echte eenheid vormde het verzet nooit. De groepen trokken meestal hun eigen plan. Alexander Bernard, in kringen van de illegaliteit bekend als Lex en tijdens de oorlog werkzaam bij de Distributiedienst, schreef zijn herinneringen vlak na de oorlog op. En met hem hebben ook anderen daarover getuigd, op papier of in interviews. De meeste activiteiten van het verzet speelden zich overigens in stilte af, daar merkten maar weinigen iets van, zoals de hulp aan onderduikers en het spionagewerk, maar het werk was wel gevaarlijk en kon tot ernstige represailles leiden. In en rond Leiden verschenen talloze illegale bladen en er waren illegale zenders. Hoe gevaarlijk dat werk wel niet kon zijn bewezen de Duitsers toen ze een illegale zender, die in het huis Lammen-schansweg 68 was verborgen, samen met de radioman te pakken kregen. Het huis werd gewoon opgeblazen. Dat is nog te zien, het is na de oorlog in afwijkende vorm weer opgebouwd als Dahliastraat 25.

Gewelddadig verzet vond er in Leiden de eerste jaren nauwelijks plaats, er zijn slechts

enkele feiten geregistreerd. Vanaf 1944 werd dat anders. Overvallen op en diefstallen uit bedrijven en distributiekantoren in Leiden en omgeving en dergelijke waren niet van de lucht. Twee gewelddadige acties uit de eerste helft van 1944 zijn min of meer tot de collectieve herinnering gaan behoren: de moord-aanslag op de NSB-directeur van het Arbeidsbureau Gerard Diederix in januari 1944 en de poging tot brandstichting in de vuurwerkfabriek Kat twee maanden later. Beide acties waren zonder succes, hoewel Diederix wel zwaar gewond raakte. De represailles waren zwaar. Na de aanslag op Diederix werden veertig bekende anti-Duitse Leidenaren gearresteerd. Drie ervan, Harmen Douma, Hans Flu en Christiaan de Jong werden de volgende dag gefusilleerd. Aan het drietal is in Leiden een straatnaam gewijd. Na de aanslag op vuurwerkfabriek Kat doken de betrokken leden van het Leidse verzet onder. Daarop werden familieleden en anderen, grotendeels uit de wijk De Kooi, gevangen genomen en weggevoerd. Verscheidene van hen keerden na de oorlog niet terug. Op het monument 'De Naald' in de Kooi staat van een aantal van hen de naam vermeld.

Fysiek is Leiden de oorlog grotendeels onbeschadigd doorgekomen. Alleen de Haverzakbuurt bij het Centraal Station en het gebied rond het vroegere Herensingelstation is door geallieerde bombardementen getroffen. Die wilden het transport van V2's via Leiden naar Wassenaar waar ze op Londen zouden worden afgeschoten verhinderen, maar dat mislukte. De spoorbruggen en de stations bleven intact, alleen de omgeving werd ge-

troffen met enkele tientallen slachtoffers. Er zijn heel veel getuigenissen van de bombardementen. Over hoe mensen deze hebben meegemaakt, hoe het ging met het ruimen van puin en het bergen van slachtoffers in de ruïnes. Soms ook over geld dat aangetroffen werd of verborgen voorraden vooroorlogse goederen. Deze 'vergeten bombardementen' zijn enkele keren herdacht in Leiden. Bij Leiden Centraal is een kunstwerk aangebracht ter nagedachtenis aan de slachtoffers.

Uiteraard circuleren er veel en veel meer verhalen over Leiden uit de oorlog, zeker over het dagelijks leven, maar ik kan ze niet allemaal aanhalen. We moeten ze koesteren, want ze helpen ons herinneren aan deze indrukwekkende periode in onze geschiedenis. Het is nu 75 jaar na onze bevrijding. We herdenken de slachtoffers en vieten de herwonnen vrijheid nog steeds jaarlijks. Dat is goed,

want vrijheid is nooit vanzelfsprekend. Een heel klein beetje – iedere vergelijking hierbij is eigenlijk gevaarlijk – merken we dat op dit moment ook. Onze klassieke vrijheid om te doen en te laten wat we willen is ingeperkt om het coronavirus de baas te worden. Maar de maatregelen zijn afgekondigd door onze democratisch gekozen regering, ze worden uitgevoerd door onze functionarissen, ze mogen vrijelijk worden bekritiseerd en het doel, het tegengaan van overbelasting van de zorg en het voorkomen van teveel slachtoffers, is nobel. Maar het helpt wellicht wel een heel klein beetje bij het besef dat niks vanzelf gaat, dat we moeten blijven vechten voor onze vrijheid en voor het behoud van een moreel kompas bij ons handelen. Zonder kunnen we niet.

Ik wens u een hele goede herdenking toe en morgen, ondanks alles, een fijne Bevrijdingsdag.'

Noten

1 Heldring: rede uitgesproken op 26 februari 1998, kort daarna verschenen in het maandblad *Tirade* en opgenomen in L.J. Heldring, *Heel ons fundament kraakt en andere kanttekeningen* (Amsterdam 2003) 11.

2 NIMH, inv.nr. 532009, Res. majoor H. Mulder, *Gevechtsbericht van 10 mei t/m 14 mei C.-22 Dep. Bat* (Leiden 22 Mei 1940).

3 Han de Wilde, *Saevis tranquillitas in undis. Oorlogsdagboek 1940-1945*

(Leiden 2015). Transcriptie A.D. van Barge Henegouwen. Annotatie en eindredactie J.A. van Doorn-Beersma.

4 J. Hendriksen en W. Hijmans, 'De Rassencolleges van Barge. Een leemte in de geschiedenis van de Leidse universiteit', *Leids Jaarboekje* 87 (1995) 194-213.

5 M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd. Herinneringen van een gemeentebestuurder. Met een voorwoord van Mr A. van de Sande Back-*

huyzen en een nawoord van Mr. S. Mok (Leiden 1946).

6 Leonard Kasteleyn, *Vervolging en bescherming, joden in Leiden, 1933-1945* (Leiden 2003) 59-60.

7 Mien Stam-Van der Staay, Lotte, *"Ik zing terwijl het binnen in mij huilt", Lotte Adler 1925-1943* (Leiden 2003, herdruk 2018).

8 Kasteleyn, *Vervolging en bescherming*, 57-58.

Detail gevel Museum De Lakenhal. Foto: Karin Borghouts.

DIESREDE 2019

145 jaar Museum De Lakenhal (1874-2019): Van Leidens Ontzet tot Rembrandt

Jori Zijlmans

Jori Zijlmans is sinds 2004 conservator geschiedenis van Museum De Lakenhal. Van 1995 tot 2004 was zij conservator van het Haags Historisch Museum/Museum De Gevangenpoort. In 1999 promoveerde zij aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Inleiding

Na ruim tweeënhalf jaar gesloten te zijn geweest voor een grondige renovatie van de oude lakenhal en de nieuwbouw van het 'Van Steijengebouw' (genoemd naar mevrouw Carla van Steijn, die de vriendenvereniging van het museum 5 miljoen euro schonk) heropende Museum De Lakenhal op 20 juni 2019 de deuren. Op dat moment had het net zijn 145ste verjaardag achter de rug (1 mei 1874). In de afgelopen anderhalve eeuw maakte het museum verschillende veranderingen door en is het drie keer aanzienlijk uitgebreid: in 1890 met de 'Harteveltzaal', in 1922 met de 'Papevleugel' en in 2019 met de bovengenoemde 'Van Steijnvleugel'.

Dankzij de sluiting kon achter de schermen niet alleen worden nagedacht over de nieuwe museumpresentaties, maar was er tijd voor onderzoek naar de geschiedenis van de museumgebouwen en de collectie. Dit resulteerde in een kloek boek waaraan conservatoren, bouwhistorici, kunsthistorici en de

architecten bijdragen hebben geleverd.¹ Voor het eerst wordt in één publicatie een overzicht gegeven van de historie van het gebouw, het museum en de collectie. Het *Museumboek* is een jubileumcadeau van de vriendenvereniging Vereniging van Belangstellenden in de Lakenhal (VBL) aan het museum. Het werd op 11 april 2019, kort voor de heropening, aan Meta Knol, directeur van Museum De Lakenhal, en burgemeester Henri Lenferink overhandigd door de huidige voorzitter van de VBL, Harold Schultz van Haegen.

In dit artikel neem ik u mee terug in de tijd en geef ik een overzicht van het onderzoek naar de wijze waarop de collectie en het museum zich hebben ontwikkeld.

Kernverhalen van het museum

Dankzij het nieuwe tentoonstellingsgebouw behoeven de vaste presentaties van de collectie niet meer te wijken voor tijdelijke tentoonstellingen met bruiklenen van andere culturele instellingen. Dat betekent dat de

zeventiende-eeuwse lakenhal, de laat negentiende-eeuwse Harteveltzaal en de vroeg twintigste-eeuwse Papevleugel geheel zijn gewijd aan de eigen collectie van het museum en enkele langdurige bruiklenen die belangrijk zijn om Leidens (kunst)geschiedenis te representeren. Uit de omvangrijke museumverzameling van circa 23.000 voorwerpen is een keuze gemaakt voor zeven karakteristieke kernverhalen: 'Leidens Beleg en Ontzet', 'Leiden als bakermat van de Hollandse schilderkunst', 'Leiden Universiteitsstad', 'Devotie in de Middeleeuwen en Renaissance', 'Zeven eeuwen Leids laken', 'Verzamelaars in de achttiende eeuw' en 'Het Moderne leven'. Een achtste verhaal is daaraan toegevoegd: dat over de museumgebouwen zelf, met de oude lakenhal als het grootste collectiestuk.

Stadhuiscollectie

Het oudste deel van de collectie van het museum bevond zich in het stadhuis en is sinds het einde van de zestiende eeuw bewust door het stadsbestuur aangelegd. Het merendeel van deze stadhuiscollectie werd verzameld in de loop van de negentiende eeuw en bestond uit schenkingen en bruiklenen van opgeheven instellingen als gilden, keurhallen, weeshuizen, gasthuizen, schutten, buurtverenigingen en liefdadigheidsinstellingen.² Deze eeuwenoude gebruiksvoorwerpen of pronkstukken zijn memorabilia uit een tijd waarin de stad relatief autonoom was. Sinds de nationale eenwording van Nederland gedurende de periode 1798-1815 nam het belang en de invloed van verscheidene van deze lokale organisaties af. Eind negentiende eeuw volgde een tijd van groei en

grote veranderingen. Door de opkomst van fabrieken, nieuwe stadsuitbreidingen en aanpassingen van de infrastructuur ontstond een ware transitie, die het heimwee naar een glorieuze tijd en de verheerlijking van het stadsverleden voedde.

Het Laatste Oordeel uit 1526-7 door Lucas van Leyden werd mogelijk al tijdens de Beeldenstorm van 1566 uit de Pieterskerk gehaald. Maar het zou ook kunnen dat dit gebeurde vóór de ingebruikname van de kerk voor gereformeerde diensten in oktober 1572.³ In het stadhuis werd het later prominent in de Burgemeesterskamer gehangen.⁴ Het drieluik was sindsdien een belangrijke bezienswaardigheid en mocht in geen reisverslag of stadsbeschrijving ontbreken. Nog altijd geldt het als het topstuk van het museum en als hoogtepunt van de renaissanceschilderkunst in de Noordelijke Nederlanden. Gedurende de restauratie en uitbreiding van het museum was het nog steeds te bewonderen, omdat het in bruikleen was gegeven aan het Rijksmuseum, waar het als 'Nachtwacht van

IJzeren stempel voor het slaan van noodmunten tijdens het beleg van Leiden door de Spanjaarden in 1574. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

de zestiende eeuw' op de eregalerij werd gepresenteerd.

Andere objecten die al in de zestiende eeuw door de stad werden bewaard waren de stemfels waarmee tijdens het beleg noodmunten waren geslagen.⁵

Vanaf de negentiende eeuw konden kunstenaars op aanvraag toestemming krijgen om de collectie stedelijke oudheden in het stadhuis te bestuderen. Zoals de kunstenaar en geleerde David Pi  re Giottino Humbert de Superville, die enkele zestiende-eeuwse wapens van de schutterij exact natekende. Een belangrijke aanwinst voor de stadhuiscollectie vond plaats in 1817. Dat jaar besloot koning Willem I de Leidenaren te vereren met de schenking van het historieschilderij *De zelfopoffering van burgemeester Van der Werf*, dat kort daarvoor was geschilderd door de beroemde Antwerpse schilder Mattheus van Bree. Dit grootse gebaar past goed in de nationalistische politiek van de koning en was een hulde aan de voorouders van de Leidenaren, die door hun standvastigheid voor het behoud van het Vaderland hadden gezorgd. Het doek van ruim vier meter hoog en zes meter breed werd in de Raadkamer van het stadhuis geplaatst. Het is het eerste schilderij dat ruim een halve eeuw later, in 1872, op de bovenste verdieping van het museum werd geplaatst. Om te zorgen dat het paste moest een speciale uitsparing in het plafond worden gemaakt. Het is nu nog steeds op dezelfde plek te bewonderen. Gelukkig heeft het historiestuk vlak voor de heropening zijn gouden lijst weer teruggekregen. Deze was in 1995 verwijderd en in het depot opgebor-

gen, omdat het werk destijds na isolatie van de wanden en ophoging van de vloer niet meer op de tweede verdieping van de oude lakenhal paste.

Eerste historische tentoonstelling

In de Raadkamer van het stadhuis werd ter gelegenheid van het 250-jarig jubileum van Leidens ontzet een expositie over deze historische gebeurtenis georganiseerd.⁶ Dit is de eerste geschiedkundige tentoonstelling van ons land. In september 1824, een maand voor de opening, waren in kranten oproepen geplaatst om alles dat 'van die tijd nog was bewaard gebleven of daarop betrekking had' voor een paar dagen naar het stadhuis te brengen. Er werden tientallen objecten ingezameld. Johan van der Post uit Leiden gaf de speelkaarten van de Spaanse bevelhebber Vald  s in bruikleen en Graaf S.J. van Limburg Stirum stelde de brieven beschikbaar die gedurende het Beleg door postduiven naar de stad waren gebracht. Jonkvrouw M.S.T. de Wildt – een verre verwant van burgemeester Van der Werf – leende de beroemde hutspotketel uit. Stadsarchitect Salomon van der Paauw maakte van deze objecten tekeningen, die hij in een zelfgemaakt boek plakte. De heer Caspar Seyn, eerste klerk van de Leidse rekenkamer stelde in korte tijd een catalogus samen en plaatste de relieken in een glazen kast.

Een ander belangrijk topstuk was het geweven wandtapijt waarop de twee maanden durende geuzentocht naar Leiden was verbeeld. Het was een opdracht van het stadsbestuur, in 1587-8 vervaardigd door de wever Joost Jansz. Lanckaert in Delft, en

hing destijds evenals *Het Laatste Oordeel* in de Burgemeesterskamer. Gedurende de negentiende eeuw werd het *Lanckaerttapijt* waarop de zo roemrijke bevrijdingstocht te zien is, regelmatig van de stad in bruikleen gevraagd. Zo is het te zien op een stereofoto van de invloedrijke oudheidkundige tentoonstelling georganiseerd in 1858 in de expositiezaal van het gebouw van de Amsterdamse kunstenaarsassociatie 'Arti et Amicitiae' aan het Rokin. Op deze tentoonstelling waren maar liefst 800 objecten te zien die in bruikleen waren genomen van particulieren of afkomstig waren uit overheidsgebouwen verspreid over het hele land.⁷

Ook de omvangrijke collectie kurassen (harnassen), pieken, hellebaarden en rondassen (ronde metalen schilden) waarvan sommige tijdens de Spaanse belegering door Leidse burgers zijn gedragen, werd geregeld in bruikleen gevraagd. Ze zijn te zien op foto's voor ansichtkaarten met wapentuig, die in opdracht van het museum begin twintigste eeuw werden gemaakt. Maar al voor de opening van het museum werden ze in exposities getoond. Zo zijn de Leidse pieken en hellebaarden te herkennen op een litho van een tentoonstelling van Nederlandse 'oudheden en merkwaardigheden' die in 1863 in Delft werd gehouden ter gelegenheid van het vijftigjarig jubileum van de restauratie van het Oranjabewind.⁸ Ze waren ook te zien in 1869, toen in de kunstzaal van 'Arti' een militaire expositie werd ingericht. Het was de eerste specialistische wapenexpositie die in Nederland werd gehouden. Leiden was goed vertegenwoordigd en stuurde drie vaandels, een knots, vier pieken, twee bijlen, elf helle-

baarden, een speer, twee rondassen, vier harnasonderdelen en het *Lanckaerttapijt*.⁹

Commissie voor Stedelijke Oudheden

Dankzij de bruiklenen aan deze spraakmakende tentoonstellingen georganiseerd door kunstenaars, collectioneers en liefhebbers van vaderlandse oudheden, raakte het stadsbestuur zich meer en meer bewust van het erfgoed dat ze in huis had.

Al in de jaren vijftig had jonkheer W.I.C. Rammelman Elsevier uit liefhebberij en later als gesalarieerd archivaris het stadsarchief geïnventariseerd. Tijdens deze werkzaamheden was hij op de zolderverdieping van het stadhuis objecten van de vroedschap en bijvoorbeeld ook van de textielkeurhallen, de Waag en het Gravensteen tegengekomen.¹⁰ Al snel werd duidelijk dat de presentatie en conservering van de aangetroffen stukken te veel werk was voor één persoon. Op Rammelmans initiatief werd door het stadsbestuur een speciale commissie voor de bewaring van deze voorwerpen in het leven geroepen. Rammelman was de secretaris en mr. C.W. Hubrecht, wethouder van fabricage, werd voorzitter. Naast de gemeentesecretaris en twee raadsleden (B.W. Wttewaall van Wickenburgh en K.J.F.C. Kneppelhout van Sterkenburg) namen de kunstschilder en directeur van het Academisch Prentenkabinet Jacobus Cornet en kunstkenner mr. S.C. Snellen van Vollenhoven deel aan de Commissie voor Stedelijke Oudheden.

Op zoek naar een geschikt gebouw

Terwijl de Leidse kunstschilder Hendrik Ringeling schilderijen restaureerde, ging de com-

missie op zoek naar een geschikte ruimte om deze te tonen. Als eerste werd voor het Militair Invalidenhuis gekozen op de hoek van de Middelweg en de Koppenhinksteeg. Dit voormalige wees- en proveniershuis was bij Koninklijk Besluit van 20 juni 1816 uitverkoren om als landelijk invalidenhuis te dienen. Maar het prestigieuze complex voor hulpbehoevende oorlogsveteranen raakte al snel in verval, omdat het veel te groot was opgezet. Het verzoek van de Commissie om hier de stedelijke oudheden te exposeren werd afgewezen, omdat de Rijksoverheid eerst de gedane investeringen terugbetaald wilde zien.

Daarna werd onderzocht of de koren van de Pieterskerk en de Hooglandse kerk beschikbaar zouden zijn om de oudheden en schilderijen te tonen. Deze veel bezochte kerken met hun hoge ramen waren bovendien gunstig omdat de 'nieuw herstellende schilderijen in helder daglicht konden worden opgehangen, doch bevrijd van rook en zon'. Maar het gemeentebestuur stak hier een stokje voor en wilde dat de schilderijen zoveel mogelijk in de lokalen van het stadhuis werden opgehangen.¹¹ De commissie was het daar niet mee eens en vond dat er te weinig ruimte was in het stadhuis. Kort daarna, in 1867, had de commissie tekeningen laten maken van het 'Nosocomium Academicum', het universitaire ziekenhuis aan de Oude Vest (dat vrij zou komen door de bouw van het nieuwe ziekenhuis aan de Steenstraat, thans Museum Volkenkunde) en van de Lakenhal schuin aan de overkant. Het 'Nosocomium' werd ongeschikt gevonden vanwege kleine kamers en ongelijke vloeren. Maar de Lakenhal daarentegen was zó geschikt dat de commissie 'niet

gaarne iets aan het uiterlijke van het gebouw zou veranderen'.¹² Dat het gebouw een jaar eerder nog was gebruikt als cholerahospitaal en als zodanig beschikbaar moest blijven als deze dodelijke ziekte opnieuw uitbrak was geen probleem. De commissie achtte de bovenste etage voldoende om als museum te worden ingericht waardoor de rest van het zeventiende-eeuwse gebouw beschikbaar bleef als noodhospitaal. Mede dankzij de steun van gemeenteraadslid P.L.C. Driessen, katoenfabrikant en grootste werkgever van de stad, ging de gemeenteraad net voor de jaarwisseling akkoord en kon stadsarchitect J.W. Schaap naar de tekentafel om het gebouw geschikt te maken.

Vroegtijdige opening

Op 3 oktober 1872, ruim anderhalf jaar voor de officiële opening, beleefde het museum zijn vuurdoop. In de lokale kranten stond aangekondigd dat het museum die dag gratis toegankelijk zou zijn. Dit was ongebruikelijk. In die tijd werden stadsmusea doorgaans alleen beperkt opengesteld voor buitenlandse bezoekers, onderzoekers of liefhebbers uit de goeie klasse.

Sinds 1824 waren de Leidenaren gewend om het schilderij *De opoffering van Burgermeester Van der Werf* te zien. Omdat dit schilderij met de rest van de collectie in 1872 naar het museum was gebracht moest het gebouw nog voor de voltooiing open. Ruim 4000 bezoekers bezochten die dag gratis het museum. Dit bezoekersaantal op één dag was zowat even hoog als dat van het wetenschappelijk georiënteerde Rijksmuseum van Oudheden, waarvan het leeuwendeel uit de elite

Jan van Goyen, *Gezicht op Leiden*, 1650, olieverf op paneel. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

van de academische gemeenschap bestond, in een heel jaar. Het typeerde het museum al vroeg als een breed 'publieksmuseum'. Dit kwam doordat de vaderlandslievende opstelling veel dichterbij het volk stond dan de presentaties in Oudheden.¹³ Op 3 oktober 1873 werd het museum opnieuw gratis opgesteld, dit bracht net zoveel mensen op de been als het vorige jaar. Mede door dit succes werd door de gemeenteraad besloten om niet alleen de bovenste verdieping, maar het hele gebouw als museum te bestemmen. Op 1 mei 1874, het jaar waarin het 300-jarig jubileum van Leidens Ontzet werd gevierd, ging de Lakenhal open voor het publiek.

Esthetisering van de museumopstelling

Al enkele jaren na de opening kwam er een nieuwe visie op museumpresentaties. In de loop van de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd de artistieke kwaliteit van de getoonde objecten en kunstwerken almaar belangrijker. Deze (inter)nationale tendens is zichtbaar in de presentatie. De historische keurhal werd niet langer geschikt geacht als gebouw om kunstwerken van hoge kwaliteit tentoon te stellen. W. Pleyte, lid van de museumcommissie en conservator van het Rijksmuseum van Oudheden, uitte de wens om de stedelijke verzameling te ont-

wikkelen tot kunstmuseum. Dankzij een gift van 10.000 gulden in 1888 van de wijnkoper Daniël Hartevelt – ter nagedachtenis van zijn broer Herman die als Leids wethouder voorzitter was geweest van de museumcommissie – werd op 21 mei 1890 een zeven meter hoge moderne kunstzaal van 20 bij 9 meter met bovenlicht geopend, ontworpen door stadsarchitect D.E.C. Knuttel.¹⁴ De nieuwe kunstzaal werd aan de oude lakenhal verbonden door een 4 meter lange corridor met bovenlicht die ook als expositieruimte werd gebruikt. Voor de bouw hiervan moest het door Schaap ontworpen trappenhuis worden geschonden. Het onderste deel werd weggebroken. Tegenwoordig is ook het bovenste deel weggebroken en tegen de westzijde van het gebouw geplaatst. De trap verbindt nog altijd de eerste en tweede verdieping van de oude lakenhal met elkaar.

In 1901 trad J.C. Overvoorde aan als stadsarchivaris van Leiden en conservator van het museum. Hij vond het belangrijk om de vaste collectie uit te breiden met Leidse oude meesters. Daarin werd hij geadviseerd door C. Hofstede de Groot, conservator oude schilderkunst van het Mauritshuis in Den Haag.¹⁵ In 1904 lukte het Overvoorde dankzij bemiddeling van Hofstede de Groot om *Gezicht op Leiden* door Jan van Goyen uit 1650 voor 7000 gulden aan te kopen bij de Parijse kunsthandelaar F. Kleinberger. De Vereniging Rembrandt droeg 2000 gulden bij en het museum maakte 1000 gulden vrij uit eigen middelen. De stad betaalde ook 1000 gulden en de overige 3000 werd bijgedragen door weldoeners uit de stad. Een bijzonder aandeel kwam van de niet onbemiddelde Overvoorde zelf: hij stelde zijn salaris van de afgelopen drie jaar ter beschikking.¹⁶

In 1906 organiseerde Overvoorde ter herdenking van de driehonderdste geboortedag van Rembrandt de eerste Rembrandttentoonstelling in het museum. Deze was zo'n succes dat er sprake was van een batig saldo van 9000 gulden. Dit geld werd direct weer in de collectie gestoken door de aankoop van het genrestuk *Huiselijke zorgen* van de zeventiende-eeuwse Leidse schilder Quiringh van Brekelenkam, opnieuw bij kunstan-

Hendrik Jonker, foto tentoonstelling ter gelegenheid van de Academiefesten in Museum De Lakenhal, 1925. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

Rembrandt van Rijn, *Brillenverkoper*, ca. 1624, olieverf op paneel. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

del F. Kleinberger. In 1907 ging Overvoordes wens om de collectie op een hoger niveau te brengen pas echt in vervulling met de verwerving van een schilderij van Rembrandt, Leidens beroemdste zoon. Het was een schenking van Leo Salomonson, een handelaar die onder het pseudoniem Leo Nardus een fortuin had vergaard met de verkoop van oude meesters in de VS.¹⁷ Het werk *Tronie van een man met gouden ketting* was geschilderd in 1631, toen Rembrandt nog in Leiden werkte. Maar nog geen jaar later bleek dat veel van de werken die Nardus had verkocht, van het tweede garnituur waren en zelfs regelrechte vervalsingen. Over het geschonken schilderij aan de Lakenhal bestond echter geen twijfel. Tot 1982 gold het onder kenners nog altijd als een echte Rembrandt. Sinds de verschijning van het gezaghebbende *Corpus of Rembrandt Paintings* werd het op grond van technisch onderzoek toch als een zeventiende-eeuwse imitatie naar Rembrandt te boek gesteld. Jammer genoeg verdween het daarna in het depot.

Papevleugel

Na nog enkele aankopen van Leidse meesters uit de zeventiende eeuw vond Overvoorde het een steeds groter probleem om deze werken te tonen in een gebouw dat niet als museum was ontworpen. Het duurde daarom niet lang voordat het museum opnieuw met ruimtegebrek te kampen kreeg en op zoek ging naar uitbreidingsmogelijkheden. In 1918 diende zich een kans aan. De gefortuneerde Hagenaar Cornelis Pape wilde het museum ter nagedachtenis aan zijn broer Carel een verzameling schilderijen schenken. Beide broers Pape hadden rech-

ten gestudeerd en waren gepromoveerd aan de Leidse universiteit. Overvoorde antwoordde dat er geen plaats was om de schenking te tonen en dat hij zocht naar financiering om het museum uit te breiden. Uiteindelijk besloot Pape de volledige kosten voor een nieuw gebouw – dat twee keer zo groot zou worden als de oude Lakenhal – op zich te nemen. Zijn eis was dat hij zelf verantwoordelijk zou zijn voor de bouw en de architect mocht aanwijzen. Hij nam zijn neef, de Haagse architect W.A. Lensvelt in dienst en zou na voltooiing de nieuwbouw aan de gemeente overgedragen.¹⁸

Vereniging van Belangstellenden in Museum De Lakenhal

Op 26 oktober 1918, twee dagen nadat Cornelis Pape in de Leidse raadsvergadering had bekendgemaakt dat hij de gemeente 400.000 gulden schonk om een groot nieuw gebouw bij het museum te laten verrijzen, riep Overvoorde in het *Leidsch Dagblad* de Leidenaars op om mee te werken aan de bloei van het museum. Opnieuw twee dagen later, op maandagavond 28 oktober werd tijdens een informatiebijeenkomst op het stadhuis besloten tot de 'oprichting van een vereeniging tot uitbreiding der verzamelingen van De Lakenhal'.¹⁹ Ook kregen de belangstellenden die avond de kans om alvast kennis te nemen van de plannen voor de nieuwbouw. Ruim tweeënhalve maand later, op 11 januari 1919 was de Vereniging van Belangstellenden in de Lakenhal (VBL) een feit. Die dag werden de statuten bij Koninklijk Besluit goedgekeurd. Het aantal leden die jaarlijks tien gulden moesten betalen was met 26 uiterst bescheiden. Onder hen

Theo van Doesburg, *Contra-Compositie VII*, 1924, olieverf op paneel. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

waren opvallend veel invloedrijke lieden. Een van de zes hoogleraren onder de leden was bijvoorbeeld de historicus Johan Huizinga. Maar twee jaar later bedankte de ook voor plaatselijke monumentenzorg actieve Huizinga voor de eer uit protest tegen de wijze waarop door architect W.A. Lensvelt de aanbouw van de Papevleugel was gebeurd.²⁰ Tegenwoordig telt de honderdjarige VBL ruim vijfhonderd leden.

Mede dankzij de VBL is Overvoordes wens uitgekomen om de collectie kwalitatief op een hoger niveau te brengen en is het museum niet alleen voor de stad maar ook van (inter) nationaal belang. Herhaaldelijk wist de VBL startbedragen bijeen te brengen als er hoog-

waardige stukken op de kunstmarkt kwamen, waarna grote fondsen ook instapten. De belangrijkste recente verwerving waar de VBL mede aan bijdroeg vond plaats in 2017. Precies honderd jaar nadat Van Doesburg in Leiden 'De Stijl' oprichtte, slaagde het museum er in, dankzij haar genereuze steun, om *Contra-Compositie VII* te verwerven, dat Theo van Doesburg in 1924 schilderde en dat als icoon van deze vernieuwende modernistische beweging geldt. Het toeval wil dat ook de eerste aankoop van de VBL uit 1924 stamt. Het betreft het werk Judaspenningen van Floris Verster dat de kunstenaar in opdracht van de VBL maakte.

In 2012 ging zelfs de langgekoesterde droom van het museum in vervulling om een vroege Rembrandt aan de collectie toe te voegen. Het betreft het werk *De Brillenverkoper* als verbeelding van het zicht uit een serie met de vijf zintuigen (reuk, gehoor, gevoel, smaak). Voor deze zeer aanzienlijke aankoop trok het gemeentebestuur in 2012 een ongekend hoog bedrag uit; ook de 'Vereniging Rembrandt' en de VBL waren bereid om bij te dragen. Deze aankoop heeft de meer dan een eeuw oude wens om een werk van Leidens bekendste zoon in bezit te hebben, verwezenlijkt. Dat dit schilderij ook nog eens het vroegst bekende werk van Rembrandts hand is en in Leiden is geschilderd, maakt dat het bijzonder goed op zijn plaats is in Museum De Lakenhal en bijdraagt aan de beleving ervan door de bezoekers.

Noten

1 M. Knol, A. Vergeest en J. Zijlmans (red.), *Museum De Lakenhal. Gebouw, Geschiedenis, Collectie* (Leiden / Rotterdam 2019).

2 J. Zijlmans, 'Publieksmuseum' voor stedelijke oudheden. Een historische schets.' in: Knol, *Museum De Lakenhal*, 105-26, aldaar 111-112.

3 R. van Maanen, 'Het laatste woord over het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden?', *Leids Jaarboekje* 105 (2013) 21-42, aldaar 31-33.

4 C. Vogelaar, 'Lucas en Leiden. Schilders, stad en samenleving tussen middeleeuwen en renaissance' in: C. Vogelaar, J.P. Filedt Kok, H. Leeflang en I. Veldman (red.), *Lucas van Leyden en de Renaissance* (Amsterdam 2011) 11-42, aldaar 13.

5 J. Zijlmans, *Leidens Ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest* (Leiden 2011) 8-9.

6 Zijlmans, *Leidens Ontzet*, 9-11.

7 J.F. Heijbroek, 'Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (1858-1995). Een historisch overzicht' in: J.F.

Heijbroek e.a. (red.), *Voor Nederland bewaard. De verzameling van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in het Rijksmuseum* (Leiden/Baarn 1995) 9-32, aldaar 9-10. *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, dl. 10.

8 J.F.F. Wap, *De tentoonstelling van Nederlandse oudheden te Delft, Julij en Augustus 1863. Eene historische schets met een zestal afbeeldingen der lokalen* (Delft 1963).

9 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Archief Stedelijk Museum De Lakenhal (ASML), inv.nr. 1, d.d. 23 februari 1869, 31 maart 1869.

10 F.G. Rosier, 'Het Leidse stadhuis omstreeks 1881', *Leids Jaarboekje* 37 (1945) 167-197, aldaar 182-183.

11 ELO, ASML, inv.nr. 26, nr. 864, d.d. 31 december 1867.

12 ELO, ASML, inv.nr. 26, nr. 8, d.d. november 1868.

13 C. Smit, 'Het bezoek van de gewone Leidenaar aan het RMO in perspectief (1838-1940)' in: P. ter Keurs, W. Wirtz (red.), *Rijksmuseum van Oud-*

heden Leiden. Een geschiedenis van 200 jaar (Leiden 2018) 218-225, aldaar 221, 224.

14 W. Zwikstra, 'Van lakenhal tot ambitieus Stedelijk Museum' in: Knol, *Museum De Lakenhal*, 75-90, aldaar 78-81.

15 P.J. Overvoorde, 'Als het maar tot iets leidt...' *Mr.Dr. J.C. Overvoorde (1865-1930). Strijder voor erfgoed en feminist* (Utrecht 2018) 292-294.

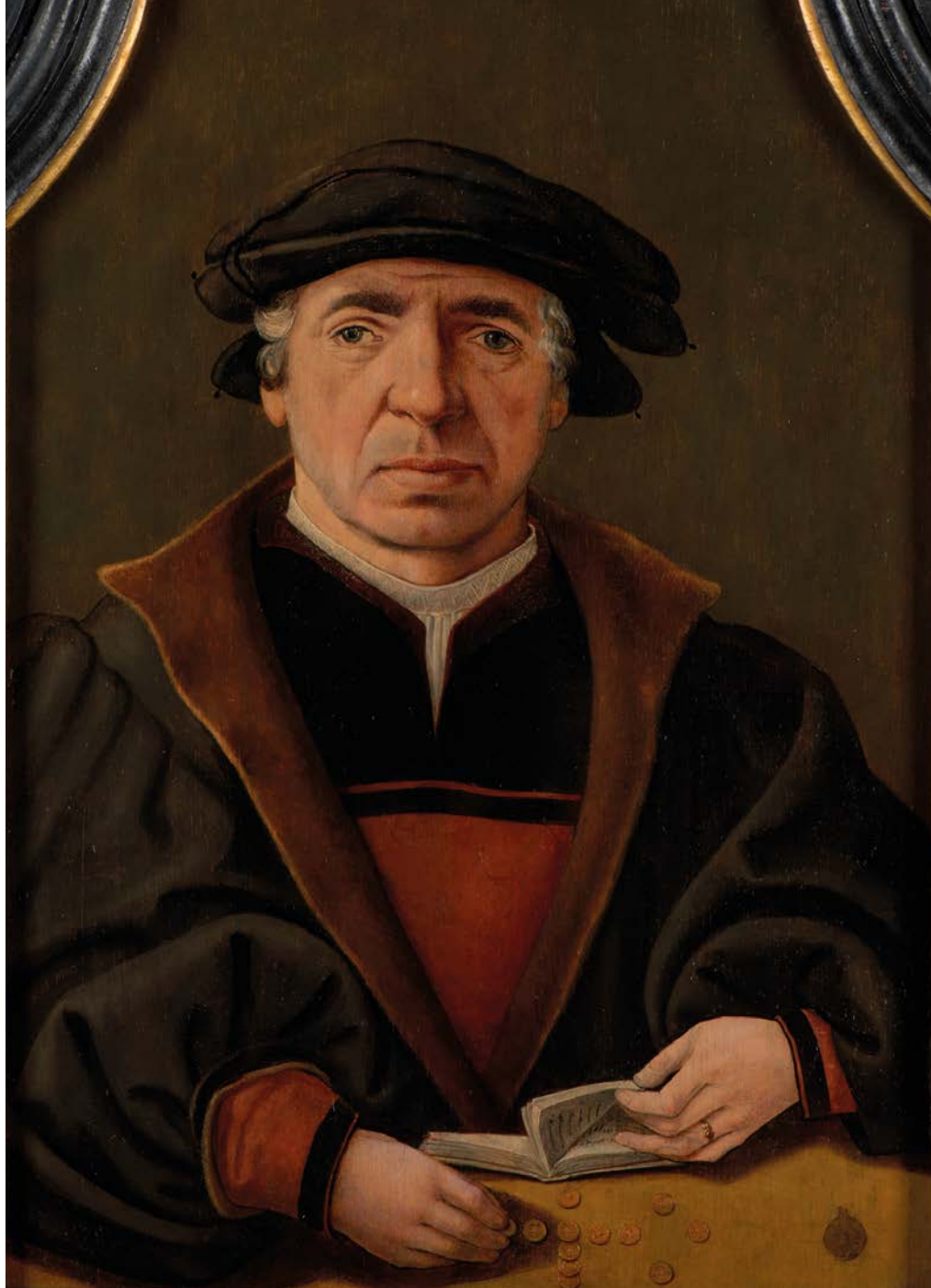
16 C. Vogelaar, 'Toewijding, teleurstelling en ambitie. De verzameling Oude Schilder- en Beeldhouwkunst' in: Knol, *Museum De Lakenhal*, 179-230, aldaar 189-190.

17 Overvoorde, *Overvoorde*, 297-298.

18 Zwikstra, 'Van lakenhal tot ambitieus Stedelijk Museum', 85-89.

19 J. Zijlmans, 'De Vereniging van Belangstellenden in Museum De Lakenhal' in: Knol, *Museum De Lakenhal*, 289-298.

20 Overvoorde, 'Als het maar tot iets leidt...' 317.

Anonieme schilder, Portret van Dirck Adriaensz. van Brouchoven, ca. 1535, Museum De Lakenhal, Leiden.

De portretten van de familie Van Brouchoven

Meta Henneke

Meta Henneke is kunsthistorica en promoveerde in 2009 op *Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers*. Zij werkt als zelfstandig onderzoeker en publiceert voornamelijk over liefde en huwelijk in de beeldende kunst van de vroegmoderne tijd. Daarnaast is zij actief in het bestuur van de website RijnlandGeschiedenis.

In Museum De Lakenhal bevinden zich acht portretten van de familie Van Brouchoven, daterend uit de zestiende en zeventiende eeuw. Zij werden in 1892 in bruikleen naar het museum overgebracht uit het Brouchovenhof aan de Papengracht.¹ De samenstelling van deze collectie is bijzonder. Ten eerste, omdat er twee portretten bij zijn die uit de vroegste periode stammen waarin zelfstandige portretten van echtparen in de Noordelijke Nederlanden werden geschilderd. Daarvan laat het portret van de man bovendien een uniek beeldmotief zien: het rekenen met behulp van rekenpenningen.² Ten tweede is de collectie een voorbeeld van een portretverzameling in een burgerfamilie die binnen vier generaties zeer snel de maatschappelijke ladder besteeg en zeer rijk werd.³ Ook leverde onderzoek naar de bewaard gebleven testamenten en boedelinventarissen van de familie een vrij gedetailleerd beeld op van de omgang met familieportretten, die een bijzondere waardering genoten.

De lotgevallen van de portretten

De twee oudste portretten zijn ca. 1535 op paneel geschilderd door een onbekende

kunstenaar. Ooit vormden zij misschien een diptiek. Aangenomen wordt dat hier afgebeeld zijn: Dirck Adriaensz. van Brouchoven (ca. 1479/80-21 augustus 1540), rentmeester en klerk van het Hoogheemraadschap van Rijnland, en zijn echtgenote Heyltgen Pietersdr. van Haeswinckel (ca. 1476/77-3 september 1538) af (afb. 1).⁴ Het echtpaar woonde in Haarlem, maar hun enige zoon, Jan van Brouchoven (Haarlem 1513-19 mei 1588 Leiden), werd poorter van Leiden.⁵ De geschilderde portretten van Jan en zijn echtgenote, Annetgen Foyensdr. van Oostermolen (?-?) die wel in de boedelinventaris van hun schoondochter zijn beschreven, zijn nog niet teruggevonden. Wel kennen we Jan van een portretgravure met familiewapen (afb. 3). Van zijn echtgenote werd het familiewapen getekend in de vroegste genealogische aantekeningen over de familie van Brouchoven (afb. 2).⁶ Jan van Brouchoven had zijn basis in de stad Leiden, evenals zijn oudste zoon en belangrijkste erfgenaam, Foy van Brouchoven (30 april 1542-19 maart 1610). Foy trouwde met een lid van een plaatselijke welgeboren familie, Elisabeth van Boshuysen (1540-6

april 1615) (afb. 4).⁷ Met hun stamhouder en erfgenaam, Jacob van Brouhoven (Leiden januari 1577-1642 Leiden) en zijn echtgenote Emmerentia Banning (Amsterdam 26 maart 1586-1667 Leiden) stierf deze tak van de familie uit (afb. 6). Van Jacob is nog een doodsportret en er is een portret van zijn enige zuster, Anna in de collectie van het museum (afb. 7).⁸

De uitkomsten van het onderzoek naar de bewaard gebleven testamenten en boedelinventarissen werden ondersteund door eerder onderzoek naar Leidse boedelinventarissen, zoals het Rapenburgproject.⁹ Daaruit bleek dat familieportretten van de directe voorouders in de mannelijke lijn bijna steeds naar de oudste zoon en erfgenaam gingen en al voor het overlijden van de ouders konden worden overgedragen óf bij het opmaken van de inventaris buiten de boedel werden gehouden.¹⁰ De belangrijkste familieportretten komen dus lang niet altijd voor in boedelinventarissen, die opgemaakt zijn na het overlijden van de laatst levende ouder. Aangezien er geen nakomelingen waren na het overlijden van de weduwe van Jacob van Brouhoven, mogen we ervan uitgaan dat in haar boedelinventaris uit 1667 een volledige verzameling familieportretten werd beschreven. Daarmee is dit een belangrijk document. Er worden niet minder dan zeven-entwintig portretten genoemd, die steeds als 'conterfeitsel' duidelijk te onderscheiden zijn van 'taafferelen' (geschilderde voorstellingen). Bovendien worden ook de namen van de meeste geportretteerden genoemd.¹¹ Op basis van deze inventaris, aangevuld door de andere documenten, konden alle portretten in Museum De Lakenhal geïdentificeerd

worden, op het doodsportret van Jacob van Brouhoven na.

In de inventarissen valt op dat het merendeel van de portretten bestaat uit pendantportretten van een stamhouder en diens echtgenote. Een vorm die bekend is van adellijke stambomen, waarop ook de verzamelingen van familieportretten van burgers geïnspireerd waren.¹² Hieronder wordt op de portretten van elk echtpaar apart ingegaan, te beginnen met het oudste paar waarbij een bijzonder accent ligt op het portret van Dirck van Brouhoven, die rekt met behulp van rekenpenningen.

Dirck Adriaensz. van Brouhoven en Heyltgen Pietersdr. van Haeswinckel

De schilder van beide portretten is niet bekend.¹³ De vrouw is afgebeeld in een traditionele houding, driekwart naar links gedraaid, met in haar handen een rozenkrans, kijkend in de richting van haar echtgenoot. Deze is daarentegen frontaal afgebeeld en beantwoordt haar blik niet, zoals wel gebruikelijk was. Met zijn linkerhand houdt hij een boekje met een onleesbare tekst vast en met zijn rechter legt hij een 'munt' aan bij elf andere 'munten'.¹⁴ In de rechter benedenhoek van het portret staat nog een rond doosje met peilgewichtjes, waarmee het gewicht van munten werd gecontroleerd.¹⁵ Liggen er dan toch munten op tafel? Er blijken noch echte munten noch echte rekenpenningen te zijn afgebeeld. Ook de figuur gevormd door de 'munten' op tafel heeft slechts een oppervlakkige overeenkomst met rekenvoorbeelden in de contemporaine rekenboeken. Dit motief suggereert dus vooral het uitleggen van rekenpenningen.¹⁶

Afb. 1. Anonieme schilder, Portretten van Dirck Adriaensz. van Brouhoven (l) en zijn echtgenote Heyltgen Pietersdr. van Haeswinckel (r), ca. 1535, olieverf op paneel. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

Nu passen rekenpenningen heel goed bij deze man die zijn leven lang vele verantwoordelijke functies op het financiële vlak vervulde. Zo was hij in Haarlem onder andere deurwaarder en klerk van de rentmeester-generaal van Kennemerland (1502-1503), ontvanger van de *wildernisse* van Noord-Holland en rentmeester en klerk van de houtvesterij. In Lisse was hij schout. Ook was hij deurwaarder voor het Hof van Holland rond 1515-16.¹⁷ In 1528 komt hij voor als rentmeester voor het Elisabeth Gasthuis te Haarlem.¹⁸ Zijn laatste aanstelling was die van rentmeester en klerk

van het Hoogheemraadschap van Rijnland, van 1535 tot zijn overlijden in 1540. In 1540 was hij ook nog ontvanger van het morgengeld te Zoeterwoude.¹⁹ Het is dus heel goed mogelijk, zoals door eerdere auteurs al is gesuggereerd, dat zijn aanstelling tot rentmeester en klerk van Rijnland aanleiding was voor deze portretten.²⁰

We vinden de portretten niet terug in een boedelinventaris van dit paar om de eenvoudige reden dat zulke documenten voor deze periode in hun woonplaats Haarlem ontbreken.²¹ Zij komen evenmin voor in de uitgebrei-

de boedelinventaris uit 1590 van hun enige zoon, Jan van Brouchoven. De enige portretten die daarin worden genoemd, zijn de ronde portretjes (waarschijnlijk in een doosje of medaillon) van de prins en prinses van Oranje en van Don Juan van Oostenrijk.²² Toch mogen we aannemen dat deze erfopvolger de portretten van zijn ouders had geërfd. Deze zijn in elk geval wel in bezit gekomen van zijn oudste zoon en erfopvolger, Foy van Brouchoven. Dit blijkt uit de boedelinventaris van diens weduwe, Elisabeth van Boshuysen. Het maakt het meekomen van de portretten naar het Brouchovenhof waarschijnlijker en daarmee hun identificatie, die steeds heeft gesteund op het gegeven dat zij met de andere portretten uit het hofje zijn meegekomen.²³

In de bedoelde inventaris wordt het bezit aan schilderijen apart vermeld en per vertrek – in het huis Breestraat 31 – opgesomd. Het betreft steeds representatieve ruimten waarin familieportretten in de regel worden aangetroffen in boedelinventarissen.²⁴ In het voorhuis worden de portretten van schoonvader Jan van Brouchoven en zijn echtgenote, Annetgen Foyendr. van Oostermolen genoemd, evenals die van grootouders Dirck van Brouchoven en Heyltgen van Haeswinckel:

De contrefeitselen van Brouchovens vader ende moeder geschat op – xxiiii gulden

De schilderje van thuys van Bosschuyssen op – xx gulden

Het Tafereel van de begraeffenis vande Bosschuysens op – xxiii gulden

Noch twee oude contrefeitselen van

Brouchovens voorouders op – xii gulden
*De verrijzenis ons Heeren ende zalich maecker op – xv gulden*²⁵

We mogen aannemen dat deze en andere familieportretten rechtstreeks aan Foy als oudste zoon waren overgedragen, hetgeen de afwezigheid van familieportretten in de boedelinventaris van Jan van Brouchoven kan verklaren. Jammer genoeg worden de portretten van Dirck en Heyltgen niet expliciet genoemd in de boedelinventaris uit 1667 van de weduwe van Jacob. Als de oudste zoon en erfopvolger van Foy kon hij beslist aanspraak maken op de belangrijkste familieportretten. Gaan zij misschien schuil achter de *oude contrefeitsels*?

Een uniek echtpaarportret²⁶

Het motief van rekenen met ‘rekenpenningen’ is verwant aan dat van het tellen van munten, dat ca. 1515 voor het eerst werd gebruikt op een individueel mansportret en op een echtpaarportret. Het zijn voorbeelden van het burgerlijk beroepsportret, dat zich vanaf de vijftiende eeuw ontwikkelde.²⁷ Gelijktijdig met de portretten van kooplieden, bankiers en rentmeesters ontwikkelden zich de geleerdenportretten en portretten van hoogwaardigheidsbekleders met hun ceremoniële staf. Uit de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden zijn in totaal niet meer dan vijf echtpaarportretten en twee individuele portretten bekend waarop de man bezig is met het tellen van munten, daarbij omringd door allerlei attributen behorend bij zijn beroep.²⁸ Het tellen van munten of het uitleggen van rekenpenningen werd gelijktijdig geïntroduceerd op satirische voorstel-

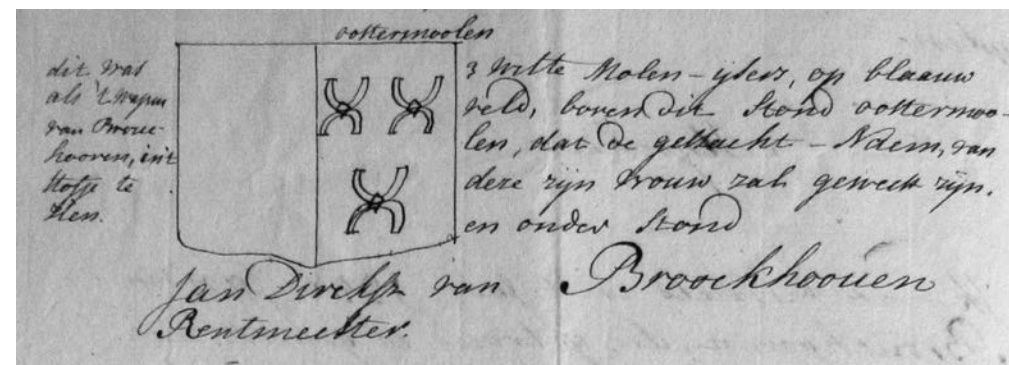
lingen met geldwisselaars of belastinginners, die de zonde van de hebzucht aan de kaak stelden.²⁹ Dit gold ook voor *De roeping van Mattheus* (Matth. 9:9-13), waarop de tollenaar Mattheus – een beroep dat als toonbeeld van de hebzucht gold – moet kiezen tussen het wereldse leven en het religieuze leven en voor *De vrek en de Dood*, een moraliserende voorstelling die de kijker duidelijk maakt dat aardse rijkdom niet kan worden meegenomen na de dood.³⁰ Het succes van deze voorstellingen loopt parallel met de ruime mate waarin tollenaars, geldwisselaars, enzovoorts werden opgevoerd in de contemporaine literatuur als voorbeelden van verkeerd gedrag.³¹

Hoe negatief de associaties met geld ook waren, het is niet goed voorstelbaar dat de portretten van kooplieden of rentmeesters, in casu het portret van Dirck van Brouchoven, bedoeld waren om uitsluitend negatieve associaties met hun beroepsmatig omgaan met geld op te roepen. Er werd dan ook vanouds een onderscheid gemaakt tussen fatsoenlijk

en onfatsoenlijk omgaan met geld, tussen een goede koopman en een slechte, en geld verdienen en een goed christen zijn konden heel goed samen gaan. Vandaar dat aanvankelijk het tellen van geld als beeldmotief op portretten van kooplieden, bankiers of rentmeesters uitdrukking kon geven aan hun beroepstrots.³² Toch werd het tellen van geld als motief op portretten niet populair. Kennelijk werd geld op een portret als een te directe verwijzing naar een toch negatief geladen symbool ervaren.³³ Treffen we de portretten van Dirck en Heyltgen daarom niet aan in de belangrijke representatieve vertrekken van Jacob en Emmerentia?

Jan van Brouchoven en Annetgen Foyendr. van Oostermolen

Hun portretten werden voor het eerst genoemd in de hierboven vermelde boedelinventaris van de weduwe van hun zoon, Foy. Het betreft drie paar geschilderde pendantportretten en nog een individueel portret van Jan.³⁴ In de boedelinventaris van Emmerentia

Afb. 2. Wapen van Annetgen Foyendr. van Oostermolen, echtgenote van Jan van Brouchoven, 1757. Uit: Gijsbert van Rijkhuysen, handschrift met genealogische aantekeningen betreffende de familie Van Brouchoven, 1757. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

Banning herkennen we slechts een individueel portret van Jan in het portret van *Heer Johan van Broekhoven* in het *kleijne voorzijdsalet*.³⁵ Zelfs dit portret lijkt niet naar het Van Brouchovenhofje te zijn gegaan. Het zou anders beslist zijn meegekomen naar Museum De Lakenhal. Deze afwezigheid staat in schril contrast met de uitdrukkelijke bestemming van Emmerentia in een codicil van 2 december 1664 van de ovale portretten van haar schoonouders, Foy en zijn echtgenote Elisabeth, voor het Brouchovenhofje waar zij met zes groene zitkussens voorzien van het wapen van wijlen haar echtgenoot in het “camerken” – de regentenkamer – zouden worden bewaard.³⁶ Daarop laat zij volgen dat de rest van de ‘portretten’ mocht worden doorgegeven aan ‘vrinden of goede bekenden’ die deze een plaats wilden geven in hun huis.³⁷ Het is mogelijk dat de executeurs-testamentair een rol hebben gespeeld bij beslissingen over het al of niet overbrengen van andere portretten naar het Brouchovenhofje. Zij moesten immers Emmerentia’s begrafenis regelen, daarna haar goederen inventariseren, verkopen wat nodig is, legaten uitreiken, de boedel onder haar erfgenamen ‘*schiften, scheijden ende deelen*’.³⁸

Jan van Brouchoven had een indrukwekkende carrière, zowel in het Leidse stadsbestuur als daarbuiten.³⁹ Hij werd bovendien zeer rijk en behoorde tot een kleine groep invloedrijke stadsbestuurders.⁴⁰ Na zijn huwelijk verhuisde Jan van het Steenschuur naar een huis bij de Blauwe Steen aan de Breestraat, maar de meeste tijd schijnt hij in Delft of Den Haag gewoond te hebben.⁴¹

Afb. 3. Hendrick Goltzius, Portret van Jan van Brouchoven met zijn familiewapen, 1579, gravure. Collectie Prentenkabinet Universiteitsbibliotheek Leiden.

Hij begon in 1535 als klerk bij zijn vader die in hetzelfde jaar rentmeester van het Hoogheemraadschap Rijnland werd. In 1539 wordt hij als schout van Lisse vermeld.⁴² Op 19 augustus 1540 volgde hij zijn vader op als rentmeester van het Hoogheemraadschap Rijnland en op 11 mei 1542 verwierf hij het poorterschap van Leiden.⁴³ Hij was deken van het Sint-Sebastiaanschuttersgilde van 1552-1565 en Heilige Geestmeester van 1558-1560. Op 23 juli 1561 werd hij veertigraad van Leiden en hij bleef deze functie vervullen tot 17 februari 1573. Van 1571 tot 1573 was hij burgemeester. Op 11 oktober 1582 werd hij weer

tot burgemeester benoemd. Hij ging wonen in een huurhuis aan de Breestraat tussen het stadhuis en de Korenbrugsteeg.⁴⁴ Hij bleef in deze functie tot zijn overlijden op 19 mei 1588. Bovendien was hij lid van de Raad van Holland en werd hij op 31 augustus 1573 benoemd tot raad en rekenmeester van Holland.⁴⁵

Tegen het einde van zijn carrière liet Van Brouchoven zich vereeuwigen op twee gegraveerde portretten, waarvan hij de koperplaten in zijn bezit had.⁴⁶ Het was namelijk niet ongebruikelijk dat een opdrachtgever behalve een aantal afdrucken van zijn portret ook de koperplaat ontving. In 1578 maakte Jan Wierix een portretje met een onderschrift waarin zijn functie van rentmeester van het Hoogheemraadschap Rijnland wordt vermeld.⁴⁷ Een jaar later vervaardigde Hendrick Goltzius een portretje met het randschrift *GELVCK VOOR GUNST. AETAT. SVAE 66* (afb. 3). Op de tweede staat van dit portretje is de tekst ‘I.v. Brouchov | Burg. Mr. | der Stad | Leiden’ toegevoegd. Gebruikte Jan zulke portretjes misschien om als relatiegeschenk uit te delen? Op beide portretjes, de enige die we nog van hem kennen, zien we een zelfbewuste man, voorzien van respectievelijk een opgerold papier en een ambtsketen om zijn functie aan te duiden.⁴⁸

Foy van Brouchoven en Elisabeth van Boshuysen

Foy van Brouchoven trouwde in 1568 Elisabeth van Boshuysen, de weduwe van Jacob Jansz. van Oudewater. Tien jaar later kocht hij het huis Breestraat 31, waar hij volgens de volkstelling van 1581 woonde met zijn vrouw en vier kinderen, zijn schoonmoeder, een knecht

en twee dienstbodes (afb. 5).⁴⁹ In 1584 behoorde hij tot de ‘rijcste’ poorters van Leiden en maakte hij deel uit van een uitgebreid familienetwerk.⁵⁰ Hij bekleedde een reeks belangrijke ambten: te beginnen met dat van stadssecretaris in 1569.⁵¹ Op 28 augustus 1573 werd hij door de prins benoemd tot baljuw en dijkgraaf van het Hoogheemraadschap van Rijnland. Tegen deze ongebruikelijke benoeming van een burger maakten de adellijke hoogheemraden, overigens vergeefs, bezwaar.⁵² Hij vervulde deze functie tot 1588 toen hij zijn overleden vader opvolgde als rentmeester van het Hoogheemraadschap van Rijnland. Van 1574 tot 1578 was hij schout van Leiden.⁵³ Van 4 juni 1588 tot 19 april 1610 was hij veertigraad.⁵⁴ Verder vertegenwoordigde hij zijn stad van 1 mei 1598 tot 30 april 1600 en van 1 mei 1602 tot 30 april 1604 in de Gecommitteerde Raden van Holland in het Zuiderkwartier.⁵⁵ Dat Foy aanspraak maakte op een hoge maatschappelijke status blijkt wel uit zijn aankoop van een buitenplaats, namelijk *Abspoel* in Oegstgeest.⁵⁶

In de boedelinventaris van zijn weduwe is het aantal familieportretten opvallend bescheiden: zelfs portretten van het echtpaar zelf ontbreken. Het is goed mogelijk dat al direct na het overlijden van Foy van Brouchoven in 1610, familieportretten waren overgedragen aan zijn oudste en enige nog in leven zijnde zoon, Jacob, of voor deze waren bestemd en daarom buiten de boedelinventaris bleven. Een bijzondere aanwijzing voor de laatste optie is een bepaling aan het eind van de inventaris uit 1615 dat er inderdaad familieportretten buiten de boedel waren gehouden en onderling verdeeld. Er is namelijk sprake van

Afb. 4. Anonieme schilder, Portretten van Foy van Brouchoven (l) en zijn echtgenote Elisabeth van Boshuysen (r), 1601, olieverf op paneel. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

het gelijkelijk verdelen van de boedel over zes erfgenamen van Elisabeth, met een bepaling dat zij nog een portret van hun vader, Foy, en van een Willem van Boshuysen moesten inbrengen in de boedel.⁵⁷

Gelukkig bleven van Foy en Elisabeth twee paar pendantportretten bewaard. Eén paar in rechthoekige lijsten laat Foy en Elisabeth zien op middelbare leeftijd. De portretten werden in 1581 geschilderd door een onbekende kunstenaar en bevinden zich in het Stedelijk Museum Alkmaar. Zij kunnen identiek zijn aan de *contrefaictsels vande Heer Jacob van Broekhovens vader ende moeder* genoemd in het kleine salet aan de voorzijde van het huis aan de Breestraat

in de boedelinventaris van 1667. Het tweede paar in Museum De Lakenhal toont het paar op latere leeftijd in ovale lijsten, gedateerd 1601 (afb. 4). In de inventaris staan zij beschreven als *twee ovale contrefaictsels van de Heer Foy van Broekhoven ende zijn huisvrouw* in het *groot achtersalet* en werden, zoals we al zagen, door Emmerentia voor het Van Brouchovenhof bestemd.⁵⁸ Andere beschikkingen van haar betreffende portretten voor het hofje van haar man zijn niet bekend. In beide gevallen is het paar relatief bescheiden en, vergeleken met tijdgenoten, zeker niet uitbundig gekleed, zoals gebruikelijk in calvinistische kringen.

Afb. 5. Het perceel Breestraat 31 in 1578. Foy van Brouchoven staat aangegeven als eigenaar. Aan de zijde van de Langebrug (destijds Voldersgracht) stond een achterhuis (rechts). Uit: Mr. Salomon Davidsson van Dulmanhorst, Chaertbouc van Straten binnen desen Stadt Leyden, 1578. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

Jacob van Brouchoven en Emmerentia Banning

Dit paar trok na het overlijden van Elisabeth van Boshuysen in het huis aan de Breestraat 31. Zij waren op 12 maart 1606 in ondertrouw gegaan in Amsterdam, hun kennelijke woonplaats. De eerste twee kinderen, Jan (geb. 16 febr. 1607) en Catharina (geb. 16 mrt. 1608), stierven voor hun vierde maand en werden bijgezet in de Nieuwe Kerk aldaar. In Leiden werd 11 april 1609 nog een derde kind, Gommer, geboren, dat ook kort na de geboorte stierf en werd bijgezet in het graf van zijn betovergrootouder Jan in de Pieterskerk te Leiden.⁵⁹ Jacob was de eerste van de familie die een academische titel verwierf waardoor hij gemakkelijker voor bestuursfuncties in aanmerking kwam.

Mr. Jacob van Brouchoven was in zijn tijd de rijkste veertigraad met een vermogen van f 250.000, terwijl de armste f 2000 bezat. Zijn positie binnen de raad was daardoor ook belangrijker.⁶⁰ Hij volgde in 1610 zijn vader op als rentmeester van het Hoogheemraadschap van Rijnland. Van 1610 tot 1614 was hij schepen, in 1614 werd hij ouderling.⁶¹ Hij was acht jaar burgemeester van Leiden en meerdere keren lid van de Staten van Holland en de Staten-Generaal.⁶² Hij speelde een belangrijke rol in de vervolging van Remonstranten en was ook betrokken bij de ter dood veroordeling van Johan van Oldenbarnevelt.⁶³ Hij was een machtig en door zijn tegenstanders gevreesd man.

Het echtpaar bezat, zoals gezegd, een flin-

ke collectie familieportretten waarin ouders en grootouders van beiden vertegenwoordigd waren en van zijn kant waarschijnlijk ook de overgrootouders Dirck en Heyltgen.

De boedelinventaris noemt drie paar pendantportretten van Jacob en Emmerentia. In de *binnenkeuken* hingen twee ovale portretten. Deze worden genoemd in het codicil. Sophia Charlotte, middelste dochter van Anna van Mierop en de heer d'Aumale de Haucourt en kleindochter van Emmerentia's zuster, Anna Banning, kreeg het portret van Emmerentia. Het ovale portret van Jacob werd bestemd voor haar broer Jacob, die kennelijk naar zijn oudoom was vernoemd. Sophia Charlotte kreeg bovendien de portretten van haar grootouders, Anna Banning en

Joachim van Mierop, ontvanger-generaal van Holland, toegewezen. Zij hingen *Opt bovenkamertje boven het kleine zijsalet*.

In datzelfde vertrek hing nog een tweede paar portretten van Jacob en Emmerentia, aangeduid als *Heer Broukhoven en d'Overledene sijne huijsvrouw*. Met uitzondering van een portret van Willem van Oranje, waren in dit vertrek verder nog de portretten van Emmerentia's grootouders van moederszijde, en nog een individueel portret van haar overleden zuster Anna Banning.

Het derde paar portretten van Jacob en Emmerentia hing in het *groot achtersalet* als *Hr. Broekhoven ende sijne huijsvrouw*.⁶⁴ Verder hingen er nog de portretten van de ouders van Emmerentia en van Jacobs ou-

Afb. 6. Jan Anthonisz. van Ravesteyn, Portretten van Mr. Jacob van Brouchoven (l) en zijn echtgenote Emmerentia Banning (r), 1626, olieverf op paneel. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

Afb. 7. Jan Anthonisz. van Ravesteyn, Portret van Anna van Baersdorp, geb. Van Brouchoven, ca. 1623, olieverf op paneel. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

ders, Foy en Elisabeth, nu in de collectie van Museum De Lakenhal, en, het enige, portret van Jacobs zuster Anna (ca. 1574-22 juni 1626) en haar man, Willem Jansz. Van Baersdorp (?-1623). Dit nu kunnen heel goed de portretten van Jacob en Emmerentia in Museum De Lakenhal zijn, die in het jaar van Anna's overlijden, 1626, werden geschilderd door Jan Anthonisz. Van Ravesteyn, een zeer gevraagde Haagse portretschilder, die de Oranjes en andere leden van de adel tot zijn klantenkring mocht rekenen (afb. 6). Ook dit zijn relatief ingetogen busteportretten die door de kostbare stoffen en prachtige witte kragen en een wit kanten mutsje bij Emmerentia niettemin een feestelijke indruk maken. Daarbij past het portret van Anna uit ca. 1623, dat wordt toegeschreven aan dezelf-

de schilder (afb. 7).⁶⁵ Kennelijk werd de wens van Jacob van Brouchoven, zoals vastgelegd in zijn testament uit 1631, om zijn portret en dat van zijn zuster Anna in de regentenkamer van het Brouchovenhof op te hangen, pas na het overlijden van Emmerentia uitgevoerd onder toevoeging van haar eigen portret.

De waardering van familieportretten

Bij stichtersportretten op altaar- of memoriestukken, die zich meestal in de openbare ruimte van een kerk bevonden, stond het onderhouden van het contact met de doden, op wier zielenheil de levenden invloed konden uitoefenen door te bidden, op de voorgrond van de nagedachtenis of *memoria*. Daarentegen werd het vroege zelfstandige portret aanvankelijk afgesloten bewaard voor privégebruik. Dit wijst in de richting van een meer intieme relatie met zulke portretten die in elk geval deels als persoonlijk aandenken hebben gefungeerd.⁶⁶ We herkennen dit in de zeventiende eeuw bij portretten in intieme ruimten als een slaapvertrek, waarvan het doodsportret van Jacob van Brouchoven een voorbeeld is.

In de loop van de zestiende eeuw kwam het zelfstandige portret steeds vaker aan de muur te hangen en was dan vooral te zien in vertrekken bestemd voor bijeenkomsten van de gezinsleden en hun gasten.⁶⁷ Ook dit is een fenomeen dat we herkennen in de boedelinventarissen van de familie Van Brouchoven. Het voorhuis, maar ook de keuken of het eetvertrek, een salet, groot of klein, worden het vaakst genoemd. Dit semipublieke karakter typeert ook adellijke familiestambomen, die getuigden van de continuïteit

van de familie gedurende, bij voorkeur, vele generaties. Zij werden op rollen perkament of op de wand geschilderd of in de vorm van reeksen portretten van voorouderparen geïkoesterd.⁶⁸ Een andere overeenkomst met de adellijke stamboom is dat het merendeel van de portretten van de familie Van Brouhoven bestond uit echtpaarportretten en dan alleen van de erfopvolgers met hun echtgenotes. Niet alleen de continuïteit van de familie, maar ook de keuze van de juiste huwelijkspartners – bij voorkeur uit ongeveer hetzelfde milieu – wordt daarin tot uiting gebracht. Direct verbonden met de continuïteit is vanzelfsprekend de overdracht of *transmissio* van het erfgoed of *patrimonium*, bestaande uit aanspraken op titels, grond en andere vormen van bezit.⁶⁹

Zolang familierelaties in het algemeen, en afstamming in het bijzonder, in hoge mate bepalend waren voor het leven van het individu in de vroegmoderne tijd, bleven familieportretten een belangrijke rol spelen bij de representatie van een individu of echtpaar binnen families van welgestelde en maatschappelijk succesvolle burgers. Hoezeer men zich daarbij van ‘erfelijkheid’ bewust was zien we in de Hollandse steden, ook in Leiden, waar functies in het bestuur ‘in de familie’ bleven, maar ook uit de maatregelen die moesten tegen gaan dat teveel leden van een familie tegelijkertijd in een bestuur zouden plaatsnemen.⁷⁰ Het valt daarom niet te verwonderen dat fa-

milieportretten buiten de boedel konden worden gehouden en direct werden overgedragen aan de erfopvolger en eventueel andere leden van een gezin. Familieportretten werden duidelijk niet als goederen met een uitsluitend economische waarde beschouwd die ‘gewoon’ verdeeld konden worden.⁷¹ Zij vertegenwoordigden nog belangrijker ideeën en waarden. Uit de opkomst van zelfstandige portretten van individuen, maar vooral van echtparen blijkt het zelfbewustzijn van de eigen sociale status in welgestelde burgerlijke kringen.

Kennelijk kon dit ook tot ingrijpen in de verzameling familieportretten leiden, zoals het geval kan zijn geweest bij de allereerste Brouhovenportretten, die van Dirck en Heyltgen, en bij de portretten van hun enige zoon Jan en zijn echtgenote, Annetgen. Verzamelden Dirck en Heyltgens beeltenissen misschien stof als ‘oude portretten’ omdat hun attributen – geld en een rozenkrans – ruim honderd jaar later niet meer pasten bij het calvinisme van Jacob en Emmerentia? We weten het niet, zoals we ook geen verklaring voor de verdwijning van de portretten van Jan en Annetgen kunnen geven. Hoe het ook zij, er spreekt een trots zelfbewustzijn uit de statige portretten van vier generaties Van Brouhoven, die in het bestuur van de stad Leiden en daarbuiten vele belangrijke maatschappelijke posities bekleedden en de bijbehorende invloed en rijkdom verwierven.⁷²

Bijlage

Verdeling van de boedel van Elisabeth van Bosschuyssen 29 juni 1615. ELO Weeskamerarchief 0513, inv.nr. 3425 (vetgedrukte woorden MH)

[xix]

De schilderijen

In 't voorhuys

De **contrefeytselen van Brouhovens vader ende moeder** geschat op -- xxiii gulden

De *schilderie van 't huys van Bosschuyssen* op -- xx gulden

Het *Tafereel van de begraeffenis van de Bosschuysens* op -- xxiii gulden

Noch **twee oude contrefeytsels van Brouhovens voorouders** op -- xii gulden

De verrijsenis ons heeren ende zalichmaeckers op -- xl gulden

In de Eetsael

De schilderij van de cruysinge ons heeren ende zalichmaeckers op -- xl gulden

Twee contrefeytselen van Brouhovens ouders op -- xxiii gulden

De schipbreck Pauli op xii gulden

In de bestecamer

De schilderij van de opvaart ons heeren ende zalichmaeckers op -- xl gulden

't contrefeytsel van heer Henrick van Brouhoven op -- xxiii gulden

Die schilderij van St. Anthonis temptatie -- xii gulden

Een charitas na Blocklant -- xviii gulden

De schilderij van Jacob droom op -- xxxvi gulden

Noch de schilderij van 't oordeel van den Coninck Salomon op -- xxiii gulden

Een perspectyff op -- viii gulden

Een doop ende een predickinge Johannes -- x gulden

Een graft bert¹ op -- v gulden

Een trongue² op -- iiiii gulden

Cupido ende Bacchus op -- vi gulden

't Hoffgen geschat op -- viii gulden

Een nacht Bancquettgen op -- iiiii gulden

Een gractigen op -- iii gulden

De contrefeytsel van Jan van Brouhoven op -- viii gulden

't Lantschap van Acteo waterverwe op -- ii gulden

Een Charitas op -- xlv gulden

Somma van de schilderijen iiic liiii gulden 't zestepaert van de voorseyde kinderen lxxv gulden xiii stuivers vi penningen

[xxiii vso.]

Daervan de voorseyde kinderen competeren voor haer zestepaert thien hondert twintich gulden v stuivers v penningen.

Daerjens moeten de voorseyde kinderen innebrengen alstblijct hier voren folio xx viic li gulden.

Ende noch over twee contrefeytsels 't eene van haer zaliger vader voornoemd ende 't ander van Heer Willem van Bosschuijsen xiiii gulden.

Bijlage II

Boedelinventaris d.d. 29 augustus 1667 van Emmerentia Banning, weduwe van Jacob van Brouhoven. ELO Weeskamerarchief 0518, inv. nr. 1675 (vetgedrukte woorden MH)

[cxxxv vso.]

In 't kleyne voorzijdsalet

Een taaffereel [cxxxvi] van de **familie van Boshuysen**.

Een **contrefaictsel** van de Heer Johan van Broekhoven

Twee **contrefaictsels** van de Heer Jacob van Broekhovens vader ende moeder

Vier andere [cxxxvi vso.] taaffereelen, zijnde twee langwerpige landtschapjens, ende twee kleyne vierkante fruytagies

Een kaart

Een spiegel ende kleeerbostel

Een kleyn vierkant taaffeltje [cxxxvii] met een groen kleedtje

Een eycke kasje

Een ijsere kist ende houte voet

Ses sitstoelen met groen bekleedt

Ses sitkussens tapijte, met 't **wapen** vande Heer [cxxxvii vso.] Broeckhoven.

Een tapijte spree

Een bedde met peulu, beddekleeft, ende twee groene deeckens

Twee groene saaye guardijnen, rabat ende schoorsteenkleedt

In het groot [cxxxviii] achtersalet

Seven taaffereelen, zijnde de werken van charitaten

Drie langwerpige taaffereelen.

Een vierkant taeffereeltje zijnde een blompotje.

Een taeffereel [cxxxviii vso.] zijnde een vrouw met een kindt

Twee **contrefeictsels** zijnde d' Hr. Broekhoven ende sijne huysvrouw

Twee **ovale contrefeictsels** van de Heer Foj van Broekhoven ende sijn huysvrouw

[cxxxix] Twee vierkante **contrefeitsels** van de Heer Benning ende sijn huysvrouw.

Twee vierkante **contrefeitsels** van de Heere Mr. Willem van Baarsdorp ende sijne huysvrouw

Een spiegel

[cxxxix vso.] Een eijcke taeffel

Een eijcke ledekant met guardijnen, rabatten, spree, ende taaffelkleedt van roodt zij damast

Een bedde met een peulue ende matras

Een ebbenhoute [cxi] bedtstock

Twaalf sitstoelen ende twee leenstetels alle met roodt laken bekleedt

Een swarte sitstoel

Een eycke buffet daerinne eenige glazen ende [cxi vso.] aarde poppegoedt

Twee roode saaye glasguardijnen.

In de vaste kas aldaar gevonden

(betreft allerlei textiel)

In de binnekeuken [cxli vso.]

Twee ovale **contrefaictsels** van de Heer Broekhoven [cxlii] ende sijne huysvrouw

Een **oudt contrefeitsel** van een van de Bosschuysens

Vier vierkante taaffereelen

Een eycke taaffeltje met een turx kleedtje

Een bladt van een taaffel

[cxlii vso.] Vijff groote sitkussens met wapen van de overledene

(volgt allerlei meubilair en ander huisraad)

In 't achter eetsaaltje [cxliii vso.]

Een **oudt contrefeitsel**

Vier landtschapjens van een formaat

Twee langwerpige landtschapjens met vergulde lijsten

Een vierkant [cxliiii] taaffereel voor de schoorsten

Een batailje van Palamedes

Een taeffereel van de soon van Pieter Jansz.

Vier vierkanten taaffereeltjens

Twee ditto kleynder.

[cxliiii vso.] Twee rondetjens

Drie kleyne borretjens voor de schoorsteen

Twee lacke schenkberden

~~Een lacke schenckborden~~

Een achtkante spiegel ende [cxlv] kleeerbostel

Een eycke taeffeltje met een groen comptoirkleeft

Acht Spaansche stoelen ende een leenstoel

Een kindertaeffelstoel

[cxlv vso.] (volgt enig meubilair en andere zaken)

Op de bovenkamer over 't voorhuys [cxlvi]

Een eycke kasje met twee deuren aan de meyt Mary gelegateert

[cxlvi vso.] (allerlei huisraad)

[cxlvii] (allerlei huisraad)

Op 't bovenkamertje boven 't kleyne zijsalet [cxlvii vso.]

(allerlei meubilair)

[cxlviii] (allerlei meubilair)

Twee **contrefeytsels** van de Heer Burgermeester [cxlviii vso.] Benning ende sijn huysvrouw

Twee **contrefeitsels** van des ooverledenes grootvader ende grootmoeder van 's moeders-zijde³

Twee **contrefeitsels** van de Heer Ontfanger Mierop ende sijn huysvrouw⁴

[cxlix] Twee **contrefeitsels** van de Heer Broekhoven en de d'overledene sijne huysvrouw⁵

Een **contrefeitsel** van des overledenes suster⁶

Een **contrefeitsel** van Koning Willem

Een vierkant [cxlix vso.] taaffereel voor de schoorsteen

Vier soldermatten

Op de solder boven 't groote voor zijsalet.

Een groote swarte koffer met ijser beslagen [cl] op twee houten voetjens: ende daarinne gevonden: (volgen allerlei soorten textiel, zoals behangsel, tafelkleed, rabatten etc.) (allerlei meubilair)

[clii vso.] een cypresse houten kist op twee eycke voeten ende daerin gevonden: [cliii] een paarsche camelotte turcxe nachtabberdt met bont gevoert

Eenige rommeling van geen importantie (volgen koffers en ander huisraad)

Op 't kamertje op de voorsolder affgeschoten [cliiii]

Een vierkant **contrefeitsel** van de Heer Broekhoven

Vier vierkante en twee ronde tafereelen

[cliiii vso.] (volgt allerlei huisraad waaronder een *poppe ledekantje* en een *boeckekas met eenige boecken aan Mevrouw van Touers gelegateert*)

Op het kamertje boven 't achter zijsalet [clv vso.]

Een groote eycke kasse, ende daarinne gevonden: (textilia en *verscheyde rommeling van geen importantie*)

(volgen meubels)

[clvi vso.] Veertien taeffereeltjens kaarten ofte prente

Een spiegeltje

(etc.)

Op de kleersolder daar boven [clvii vso.]

Een vuure tafel ende verscheyde kleeerstokken.

Op de vliering boven 't voorhuys

(een koffer en eenige rommeling)

Op de kleersolder boven de middelkeucken [clviii]

(allerlei zaken)

Boven 't kleyn eetsaletje [clix]

[clix vso.] Eenige houten rommeling

Onder de trap

Een latern

Op 't hangkamertje boven de binnekeucken

[clx] (meubilair)

In 't comptoir achter op [clx vso.] de plaats.

Een **contrefaictsel** van den overledene

Een **oudt contrefaictsel**.

Tien taeffereeltjens

Een kaart van de stad Romen

[clxi] (allerlei meubilair)

[clxi vso.] (allerlei huisraad met o.m. een *matte kraamstoel met groen laecken bekleedt ende een groot tapijtte kussen daar in*)

[clxii vso.] (allerlei huisraad met o.m. een *kraamschut van ses deuren met gestreept bekleedt*)

[clxiii] (allerlei huisraad met o.m. een *ebbenhouten wandelstockje*)

Een vuure kasje met boeken aen de dienstmaagden [clxiii vso.] gelegateert

Twee groene saaye glasguardijnen

In de keucken

Twee taeffereelen

(allerlei keukengerei en huisraad)

In [...]keuckentje [clxvi]

Vier ijsere potten

(etc.)

In 't comptoir over de plaats [clxvi vso.]

Drie **contrefeitsels**

Vijff prenten

Twee koffertjens

(etc.)

Noten bijlage

¹ Een grafbord is een ruitvormig wapenbord, boven of nabij een graf in de kerk opgehangen. [<https://ivdnt.org/zoe-ken-in-woordenboeken?w=grafbord>].

² Bedoeld is waarschijnlijk een 'tronie', het Oud-Nederlandse woord voor tronie, een portretstudie van een expressieve kop. Misschien afkomstig uit het bezit van Jan van Brouhoven? In diens bezit waren: "Verscheyden boeren troengen van breugel gedaen". Zie Van der Feen 'Boekerijen', 92, nr. 38.

³ Als bedoeld wordt met de overledene, Em. Van Brouhoven, dan zijn dit de ouders van haar moeder, Sophia Fojtensdr.

⁴ Dus van haar zuster Anna en haar echtgenoot.

⁵ Jacob van Brouhoven en Emmerentia Banning.

⁶ Anna Banning gehuwd met Joachim van Mierop.

Noten

1 Over de collectie werd voor het eerst gepubliceerd door R.E.O. Ekkart, 'De portretten van de familie Van Brouhoven' in *Leidse hofjes* 1/2 (1976), 7-22. Zie verder: M.L. Wurfain e.a., Catalogus van de schilderijen en tekeningen Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden, 1983, 13-14 (inv.nr. S 147- S 148); 19 (inv. nr. S 156); 98-99 (inv.nr. S 248- S 249); 267-268 (inv.nr. S 366- S 368) met literatuurverwijzingen; www.lakenhal.nl.

2 Deze iconografie viel op tijdens een onderzoek naar het beeldmotief van het tellen van geld in de zestien- en zeventiende eeuwse schilderkunst, in het bijzonder van echtpaarportretten. Zelfstandige echtpaarportretten van burgers verschenen in de Zuidelijke Nederlanden al in de vijftiende eeuw, maar in de Noordelijke Nederlanden pas vanaf het begin van de zestiende eeuw. Het vroegst bekende voorbeeld van een Leids echtpaarportret is dat van de brouwer Dirck Ottensz. van Meerburch en zijn vrouw uit 1518, dat wordt toegeschreven aan de omgeving van Cornelis Engebrechtsz. Zie: Christiaan Vogelaar, 'Eerherstel voor een vroeg dubbelportret uit Leiden' in: Ch. Dumas e.a. (red.), *Facebook. Studies on Dutch and Flemish portraiture of the 16th–18th centuries. Liber amicorum presented to Rudolf E.O. Ekkart on the occasion of his 65th birthday* (Leiden 2012) 23-28.

3 Biografische gegevens over de Van Brouchovens zijn te vinden in: Gijbert van Rijkhuysen, handschrift met genealogische aantekeningen betreffende de familie Van Brouhoven, ELO, WA 0513, nr. 317, 1757 en in de volgende publicaties: G. B. C. van der Feen, 'Noord-Nederlandsche Boekerijen in de 16de Eeuw', *Het Boek* 7 (1918) 81-92, 318-334; S.J. Fockema Andreae, 'Jan van Brouhoven. Rentmeester van Rijnland, 1540-1588', *Leids Jaarboekje* 22 (1929-30) 74-104; R.E.O. Ekkart, 'Sleutelfiguren', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 197-216; R.E.O. Ekkart, 'Schilderijen in Leidse hofjes', *Leidse hofjes* 3 (1974) 19-28; Ekkart, 'De portretten'; P.J.M. de

Baar, 'De liefdadigheid van Jacob van Brouhoven', *Leidse hofjes* 11 (1982), 117-129; Jeremy D. Bangs, 'Book and art collection in the Low Countries in the later sixteenth century: evidence from Leiden', *The Sixteenth Century Journal* 13 (1982) 25-39; Martin Hus, *Breestraat 31 Leiden* [doct.scriptie o.l.v. Prof. Dr. C. Willemijn Fock Universiteit Leiden] 2 dln., (Leiden 1988) (Bibl. Erfgoed Leiden en Omstreken).

Over de bestuurlijke carrières in de context van de ontwikkelingen van het bestuur van Leiden: J.W. Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen' en S. Groenveld & Jan A.F. de Jongste, 'Bestuur en beleid' in: R.C.J. van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (Leiden, 2002), resp. dl. 1, 58-93, dl. 2, 54-83; Hanno Brand, 'Nieuwelingen in de Leidse vroedschap tussen 1420 en 1510', Sterling A. Lamet, 'Leidse stadsbestuurders in een tijdperk van verandering, 1550-1600', en Dirk Jaap Noordam, 'De Leidse veertigraden in de lange zeventiende eeuw, 1574-1700', in: Jaap Moes & Dirk Jaap Noordam, *Macht en aanzien en welzijn. Nieuwelingen in het Leids stadsbestuur, 1200-1795* (Leiden 2003) resp. 22-37, 38-47, 48-59.

4 Geboorte- en sterfdata: Fockema Andreae, 'Brouhoven', 76, 77.

5 De geboortedatum van Jan komt uit een notitie door Jan van Hout in diens boedelinventaris uit 1590. Zie Fockema Andreae, 'Brouhoven', 79. Voor zijn sterfdatum; Bangs, 'Book and art collection' 35.

6 Rijkhuysen (1757), fol. 1 en 2, resp.: '... Annitje Foijen Dogter, wier Geslacht Naem ik niet weete' en 'Oostermolens' geschreven boven het aldaar nagetekende wapen naar een wapenboekje, dat kort na het Beleg van Leiden zou zijn geschilderd door Hans Liefcrinck. Het wapen is als volgt beschreven: drie witte molenijzers op een blauw veld. Fockema Andreae ('Brouhoven', 93) verwijst naar Rijkhuysen, maar noemt tekeningen naar een glasraam met haar familiewapen.

7 Voor zijn geboorte- en sterfdata: Rijkhuysen (1757) fol. 1. Voor haar: Hus, *Breestraat 31*, I, 3, n.18.

8 Alle portretten werden eerder afgebeeld in: Ekkart, 'De portretten'.

9 Ik noem hier slechts de belangrijkste stukken: Boedelinventaris van Jan van Brouhoven, ELO, WA inv.nr. 3371, 2 februari 1590. Boedelinventaris van Elisabeth van Boshuysen, ELO, WA 0513, nr. 3425, 29 juni 1615 (Dit is een ander exemplaar dan de inventaris ELO WA 0513, nr. 1648, 29 juni 1615, die werd getranscribeerd door Hus, *Breestraat 31*, II, 10-11. De beide inventarissen verschillen overigens nauwelijks van elkaar). Testament van Jacob van Brouhoven, ELO, WA 0513, nr. 314, 18 januari 1631 (afschrift uit 1759) waarin o.m. de stichting van het hof werd geregeld. Codicil op een testament van 6 mei 1662 van Emmerentia Banning, ELO, WA 0513, nr. 1668, 2 december 1664 en haar boedelinventaris, ELO, WA 0513, nr. 3425, 29 augustus 1667. Met dank aan André van Noort en zijn collega's van Erfgoed Leiden en Omstreken die mij steeds zeer behulpzaam waren.

10 Rudolf E.A. Ekkart, 'Leidse burgers in beeld. Portrettisten in Leiden van de late zestiende tot de vroege achttiende eeuw' in: D.F. Lunsingh Scheurleer e.a. (red.), *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. VIA (Leiden 1992) 3-35, aldaar 3-4.

11 Slechts zes zijn beschreven als 'oude contereitsels' zonder naam van de geportretteerde.

12 Een bijzonder 16de-eeuws voorbeeld in: E. de Jongh, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw*, Zwolle, 1986, cat. nr. 44.

13 De vroegere toeschrijving aan Cornelis Cornelisz. Kunst, zoon en leerling van Cornelis Engebrechtsz. is niet gehandhaafd. *Museum De Lakenhal*, 1983, inv.nr.. S 248-S 249; <https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-248> en <https://www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-249>.

14 Volgens de informatie van het

museum is op een nog net zichtbare ondertekening te zien dat zijn handen eerst waren gevouwen. Deze verandering en het feit dat de man niet de houding van de vrouw weerspiegelt roepen vragen op over de ontstaansgeschiedenis van de beide portretten, waarop zonder verder technisch onderzoek hier niet kan worden ingegaan.

15 Met dank aan Cor de Graaf, onderdirecteur van het ELO en numismaat, voor de identificatie van dit voorwerp.

16 Bert van Beek, specialist op het gebied van rekenpenningen, was zo vriendelijk het portret nauwkeurig te bekijken en concludeerde dat de figuur geen leesbare rekenfiguur is en de Griekse kruizen, al of niet met een half of een heel Andreaskruis erdoorheen, ook niet voorkomen als beeldenaar van munten. Ook de uniformiteit van de beelden sluit uit dat hier munten te zien zijn, zoals ook werd bevestigd door Cor de Graaf. Mijn dank gaat uit naar Bert van Beek, Cor de Graaf en Paul Belien, conservator van de Nationale Numismatische Collectie voor het delen van hun overwegingen over de identificatie van dit beeldmotief. Ook op een ander schilderij als dat van Jan Provost, *De vrek en de dood* (Brugge, Groeningemuseum inv.nr. 0216, 0217) blijkt zowel de mate van realisme van de rekenpenningen zelf als het patroon waarin zij zijn uitgelegd nogal te verschillen, aldus Bert van Beek. Dit vergt nader onderzoek.

17 Van der Feen, 'Boekerijen', 84; Fockema Andreae, 'Brouhoven', 77 over de aanstelling als deurwaarder aan het Hof van Holland, n.1 > 'Thesauriersrekening van de stad Haarlem over 1515-16 (Archief Haarlem 1 268)'. In het Nationaal Archief wordt Dirck van Brouhoven vermeld als rentmeester of ontvanger en klerk van de wildernissen en houtvesterij in Noord-Holland. Zie NA, Archieven/Indexen/Grafelijkheidsrekenkamer: Index op de Commissieboeken inventarisnummer: 493, folionummer: 142vso en 266.

18 Archief Haarlem 3305 Sint Elisabeths Gasthuis of Groote Gasthuis te Haarlem 1347-1970, 361-362 Rekenin-

gen van de rentmeester, 1528-1549, nr. 361 1528. Rekening van Dieric van Brouhoven.

19 Van der Feen, 'Boekerijen', 84.

20 Ekkart 'De portretten', 8-9. De portretten zullen dan tussen 1535 en 1538, het overlijdensjaar van Heyltgen, zijn ontstaan. Over de verschillende aanleidingen voor het laten maken van een portret in het algemeen, zoals een huwelijk, de geboorte van een kind, het verkrijgen van een adellijke titel, de militaire overwinning van een veldheer en zo meer: Angela Dülberg, *Privatporträts. Geschichte und Ikonologie einer Gattung im 15. und 16 Jahrhundert* (Berlijn 1990) 105.

21 Zulke documenten zijn voor Haarlem pas vanaf 1548 in de oud-rechterlijke archieven en vanaf 1570 in het oud-notarieel archief van Haarlem aanwezig. Mededeling van Mevr. Mariska Krieken Noord-Hollands Archief, sept 2019.

22 Onder het hoofde *Juweelen, properheyden ende sinnelheden*: H.A. Enno van Gelder (red.), *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16de eeuw*, dl. 2, ('s-Gravenhage 1973) 224. De 'capittels' 7 en 8 van deze inventaris met boeken, kaarten en schilderijen werden gepubliceerd door Van der Feen, 'Boekerijen'. Ook daarin komen geen portretten voor.

23 Volstrekte zekerheid over de identiteit van het paar geeft het helaas niet.

24 C.W. Fock, 'Kunstbezit in Leiden in de 17de eeuw', *Het Rapenburg*, dl. V, 3-33, aldaar 23-27.

25 Onderstreping MH. Zie Bijlage I.

26 Hier wordt de term echtpaarportret overgenomen uit: Berthold Hinz, 'Studien zur Geschichte des Ehepaarbildnisses', *Marburger Jahrbuch f. Kunstwissenschaft* 19 (1974) 139-218. De gebruikelijke term huwelijksportret verwijst specifiek naar de huwelijksluiting of een jubileum ervan als aanleiding voor het maken van een portret, maar in veel gevallen kan een dergelijke aanleiding niet worden bevestigd of is zij niet van toepassing. Zie verder: Ber-

thold Hinz, *Das Ehepaarbildnis - seine Geschichte vom 15. bis 17. Jahrhundert*. Proefschrift Münster (Marburg, 1969); Berthold Hinz, 'Studien', 139-218; De Jongh, *Portretten*, Inleiding; J. Kolde-wei, A. Hermesdorf, P. Huvenne, *De schilder-kunst der Lage Landen, 1. De Middeleeuwen en de zestiende eeuw* (Amsterdam 2006) 24, 33; Friso Lamertse & Jeroen Giltaij (red.), *Schilder-kunst van de late middeleeuwen. Vroege Hollanders* (Rotterdam 2008) 24 e.v.

27 Het vroegst zijn de portretten van goudsmeden, zoals het *Beroepsportret van een goudsmid*, beter bekend als *Sint Eloy in zijn werkplaats* uit 1449 door Petrus Christus. Zie: Hugo van der Velden, 'Defrocking St Eloy: Petrus Christus's vocational portrait of a goldsmith', *Simiolus* 26 (1998) 242-276.

28 Het betreft: 1. Anthonis van Hilten en Agniete van Rijn uit Sluis, ca. 1515, toegeschreven aan Joos van Cleve (Rijksmuseum Twenthe, Enschede) 2. Portret van een onbekende man die munten weegt, ca. 1515-1520, Adriaen Isenbrant, New York, MMA 3. Pendantportretten van Gerrit Bicker (?) en Anna Codde (?), 1529, Maerten van Heemskerck (Rijksmuseum Amsterdam) 4. Jan Jacobsz. Snoeck (?), ca. 1530, Jan Gossaert (Washington, Nat. Gall. of Art) 5. Pendantportretten van een onbekend echtpaar, ca. 1530 toegeschreven aan Joos van Cleve (Ohio, Toledo Museum) 5. Grotere versie van 5, t.w. portret van de man (Philadelphia), portret van de vrouw (gesignaleerd in 1923 op een veiling in Parijs) 6. Dubbelportret van een onbekend Amsterdams paar, 1541, toegeschreven aan Dirck Jacobsz. (Amsterdam Museum).

29 Het vroegste voorbeeld daarvan is het schilderij *De belastinginnern* (ca. 1525-30) van de hand van Quinten Massijs, waarvan onmiddellijk vele kopieën en varianten werden geschilderd. Z.v. Keith P.F. Moxey, 'The criticism of avarice in sixteenth-century Netherlandish painting' in: Cavalli-Björkman (red.), *Netherlandish mannerism* (Stockholm 1985) 21-34; L. Silver, *The paintings of Quinten Metsys with catalogue raisonné* (Ox-

ford 1984) Ch. 7 'Lectures and laughter: Massys' secular images'; Larry Silver, 'Massys and money: the *Tax Collectors* rediscovered', *Journal of the History of Netherlandish Art* 7 (2015) 1-27.

30 Meer over de onderlinge verwevenheid van de verschillende voorstellingen: Marloes Huiskamp & Cor de Graaf, *Gewogen of bedrogen. Het wegen van geld in de Nederlanden*, (Leiden 1994) 35-36.

31 Literaire teksten genoemd in: Moxey, 'Avarice' en Silver, *Quinten Metsys*, 138-140. Daarin is overigens ook veel kritiek op onrechtvaardig gedrag van andere beroepsgroepen, standen en rijken in het algemeen te vinden.

32 Moxey, 'Avarice', 28. Over *De geldweger en zijn vrouw* van Quinten Massijs bracht Silver al naar voren dat hier niet zozeer hebzucht (geldwisse-laar) en bezorgdheid om het zielenheil (de vrouw met een gebedend kind) worden gecontrasteerd, maar dat het schilderij aanspoort om het juiste te doen. Met andere woorden: ook een koopman of bankier kon zich fatsoenlijk of onfatsoenlijk gedragen. Silver, *Quinten Metsys*, Ch. 7.

33 Het beeldmotief van geld om het beroep van een geportretteerde aan te duiden komt hierna alleen nog heel sporadisch voor op individuele portretten. B. Yamey, *Art & accounting* (New Haven/etc. 1989). De auteur gaat niet in op de betekenis van deze iconografie. Niet alle iconografische vernieuwingen die vanaf het begin van de 16de eeuw werden geïntroduceerd konden succesvol zijn. Over de samenhang van deze vernieuwingen met de toenemende mate waarin schilderijen voor de markt en steeds minder in opdracht werden geproduceerd: Larry Silver, *Peasant scenes and landscapes. The rise of pictorial genres in the Antwerp art market* (Philadelphia 2006). Over de invloedrijke vernieuwingen van het portret in dezelfde periode in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden: Petra Kathke, *Porträt und Accessoire. Eine Bildform im 16. Jahrhundert* (Berlijn 1997).

34 Zij hingen *Inde Eetsael* en *Inde bestecamer*. In het laatste vertrek hing

ook nog een portret van de broer van Dirck, Hendrik van Brouchoven (?-1548) die priester en kanunnik was geweest van het St. Pancrascollege in Leiden. Zie Van der Feen 'Boekerijen', 85 (overlijdensjaar van Hendrick)

35 De enige andere Jan die in aanmerking kan komen is de jongste broer van Jacob van Brouchoven, maar deze stierf al rond zijn zestiende jaar. Deze identificatie van Piet de Baar ('Liefdadigheid', 117, n. 4) is, zoals hij mij 19 september 2019 schreef, speculatief. Het gebruik van de titel 'Heer' lijkt inderdaad niet te passen bij zo'n jonge jongen. Een portret van de grootvader, Jan van Brouchoven, past m.i. ook beter in de samenhang van de andere portretten in het vertrek, namelijk die van Jacobs ouders en nog een 'tafeel van de Van Bosschuysen'. De inventaris vermeldt verder nog *Een vierkant contrefeitsel vande heer Broekhoven* op het *kamer-tje op de voorsolder afgeschoten*. Om wie het gaat valt niet te achterhalen.

36 Over de afwezigheid van een geschilderd portret van Jan van Brouchoven: Ekkart, 'De portretten', 9.

37 Te denken valt aan nakomelingen van Jans zuster Digna (Rijckhuijsen, fol. 4) of van Jans andere kinderen en kleinkinderen (Van der Feen 'Boekerijen', 85). Codicil 2 december 1664 (reg. 15) '... *legatere aen het hofken dat mijn salige man heeft doen bouwen op de overwulde papegracht de conterfeytsels van sijn vader en moeder die in ovael gemaect syn mitsgaders ses groene tapyte sitkussens die met myn salige man syn wapen gemaect syn om aldaer op het camerken bewaert te werden de andere conterfeytsels wil iek dat sullen gepresenteert werden aen vrinden of goede bekenden die se plaets in hare huysen verleenen willen de andere schilderyen* [NB dus geen portretten] *daer myn erfgenamen mochten toe gegadinge syn wil iek datse tot [...] wel sullen mogen aennemen ...*'

38 Inventaris ELO WA 0518, nr. 1667, 6 mei 1662, fol. 6ro. Een van hen is Mr. Pauwels van Swanenburch, een kleinzoon van Adriana van Brouchoven – dochter van Jan van Brouchoven – en

Willem van Tetrode. Zie ook Rijckhuysen (1757), fol. 4.

39 De meeste gegevens zijn ontleend aan Fockema Andreae ('Brouchoven', 76, n.1), die zich baseerde op Rijckhuysen, informatie van Mr. Ch. M. Dozy archivaris van het Gemeentearchief te Leiden, 'en, waar in de *noten het tegendeel niet wordt beweerd, het archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland*.' Andere bronnen geeft hij apart in voetnoten aan.

40 Lamet, 'Leidse stadsbestuurders', 40. Jan van Brouchoven werd opgenomen in de lijst die de stad Leiden opstelde in 1584 van de meest kapitaal-krachtige inwoners. Hij en zijn zoon Foy stonden na de 'alderijcste' in de groep 'rijcste'. Over deze lijst en het doel ervan: N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche laken industrie*, 3 dln. ('s-Gravenhage 1908-30) dl. 2, 174-179; J.J. Woltjer, 'De "alderijcste" te Leiden in 1584' in: D.E.H. de Boer, *Leidse facetten Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 23-34.

41 Fockema Andreae 'Brouchoven', 93-94, n. 1, 97.

42 Fockema Andreae, 'Brouchoven', 79, n. 2.

43 Van der Feen, 'Boekerijen' 85 > Deze inschrijving zou onnodig zou zijn geweest als zijn ouders al poorters waren.

44 Fockema Andreae, 'Brouchoven', 95, 99, n. 2 > Archief Leiden, Vroedschapsboek, I, fol. 44.

45 Van der Feen, 'Boekerijen', 84-86; Bangs, 'Book and art collection' 34-36. De twee laatstgenoemde functies worden niet teruggevonden in: <http://resources.huygens.knaw.nl/reporatoriumambtsdragersambtenaren1428-1861>. Dit kan te maken hebben met de nogal roerige tijden.

46 Van Gelder, *Gegevens*, 1973, dl. 2, p. 224. Beide gravures werden voor het eerst afgebeeld in Fockema Andreae, 'Brouchoven'.

47 Door een bijzonder toeval werd een vermelding van de koperplaat van het portret van Wierix aangetroffen in de veilingcatalogus uit 1667 van het bezit van de fameuze Leidse collectio-

neur Karel Heidanus. Namelijk onder de gegraveerde koperen en zilveren platen, o.a. door Wierix van 'Brouchoven'. *Het Rapenburg* dl. VIA, 319-320 en n. 205. Dit portret werd later ten onrechte toegeschreven aan Goltzius door M. Mauquoy-Hendrickx, *Les estampes des Wierix*, III.1, Brussel, 1982, 358, nr. 1781.

48 Voor de eerste prent: New Hollstein Dutch, *The Wierix Family*, nr. 2066. Het volledige onderschrift geciteerd naar Fockema Andreae, 'Brouchoven' bij afb. t.o. p. 92: "*Rinlandj Aerarj Quezstor, sic ora Ferebam/ Bruchouius. viridj nunc quoque canicie./ Quaestura octo, Quid hoc? tredecim lustra imputat Aetas,/ Vna sed octodecim pignora Caia mihi. 1578*". Voor de tweede prent: New Hollstein Dutch, *Hendrick Goltzius*, 2, nr. 210 II en Bartsch, 163.

49 Hus, *Breestraat 31*, I, 4 met bronverwijzing.

50 Een vergelijking van zijn kapitaal van f 80.000 met dat van het, armste lid van de veertigraad, zoals latere heffingen uit de periode 1599-1601 aan geven, maakt duidelijk hoe groot de verschillen konden zijn. Noordam, 'De Leidse veertigraden', 50-53.

51 Hus, *Breestraat 31*, 1988, 4, n. 18 en 19.

52 Over dit langlopende conflict: Fockema Andreae, 'Brouchoven', 97-98. Van der Feen ('Boekerijen', 85) noemt 1578 als begin van de aanstelling.

53 H. Goudappel en F. Snapper, 'Het Leidse schoutambt, 1564-1795', *Leids Jaarboekje* 71 (1979) 37-38, Hus, *Breestraat 31*, 18.

54 Van der Feen, 'Boekerijen', 85.

55 <http://resources.huygens.knaw.nl/reporatoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/app/personen/8720>.

56 E. Pelinck, 'Abspoel', *Leids Jaarboekje* (1963) 135. Over de status van zo'n buitenplaats voor Foy: Noordam, 'Leidse veertigraden', 51.

57 Jacobs zuster Anna van Baersdorp kan toen enkele familieportretten hebben geërfd, de twee andere broers waren al gestorven. Na Anna's over-

lijden als kinderloze weduwe zouden zij ongetwijfeld naar haar broer Jacob zijn gegaan, die haar enige erfgenaam was. Voor portretten van de Van Brouchovens kwamen de kinderen uit het huwelijk van de reeds overleden zoon uit het eerste huwelijk van Elisabeth met Jacob Jansz. Oudewater denkelijk niet in aanmerking. Foy en daarna Jacob waren voogd over deze kinderen. De moeder leefde nog. De Baar, 'Brouchoven', 117.

58 Ekkart, 'Sleutelfiguren', 210; Ekkart 'De portretten', 16; Sandra de Vries (red.), *De zestiende- en zeventiende-eeuwse schilderijen van het Stedelijk Museum Alkmaar. Collectie-catalogus* (Zwolle 1997) 210-211, inv.nrs. 20710, 20717.

59 De Baar 'Liefdadigheid', 117 met bronvermeldingen.

60 Noordam, 'Leidse veertigraden', 53-54 (welstand), 56 (opleiding).

61 Ekkart, 'De portretten', 1976, 16.

62 Van der Aa, *Biografisch Woordenboek*, nr. 1362 over dit burgemeesterschap. Gecommitteerde van 1 nov. 1618-30 april 1622, 1 mei 1625-30 april 1628, 1 mei 1634-30 april 1637. Ordinaris-gedeputeerde der Staten-Generaal van 1 mei 1622 tot 30 april 1625, van 1 mei 1631 tot 30 april 1634 en van 1 mei 1640 tot zijn overlijden. <http://resources.huygens.knaw.nl/reporatoriumambtsdragersambtenaren1428-1861> met meer informatie.

63 Blok, *Geschiedenis*, 3; Van Maanen, *Leiden*, dl. 2, 64-67.

64 Een identificatie van deze portretten met Jan van Brouchoven en zijn vrouw kan worden uitgesloten, gezien de samenstelling van de portretten in dit vertrek. Biografische gegevens betreffende Anna en haar echtgenoot: De Baar, 'Liefdadigheid', 117-119.

65 *Twee vierkante contrefeitsels van de Heere Mr. Willem van Baarsdorp ende sijne huisvrouw*. Het is de vraag of de term 'vierkant' letterlijk moet worden genomen. De portretten in de Lakenhalcollectie maken een enigszins vierkante indruk. Het pendantportret van haar in 1623 overleden echtgenoot is nog niet teruggevonden.

66 Portretten vervulden een heel scala aan functies, zoals Lorne Campbell naar voren heeft gebracht. In adellijke kringen kon een achterblijvende echtgenote zich troosten met het portret van een afwezige echtgenoot of een moeder of vader met de portretten van afwezige kinderen. Onder vorsten hield men elkaar op de hoogte middels het uitwisselen van elkaars portretten. Een goede gelijkenis speelde daarbij steeds een belangrijke rol. Lorne Campbell, *Renaissance portraits. European portrait-painting in the fourteenth, fifteenth and sixteenth centuries* (New Haven/ London 1990) Ch. 8 'The functions and uses of portraits', 192-225 met veel andere voorbeelden.

67 Dülberg, *Privatporträts*, 63-65. Over de vertrekken waar portretten hingen: Fock, 'Kunstbezit in Leiden', 27. De precieze ontwikkeling in de zestiende-eeuwse Nederlanden verdient verder onderzoek.

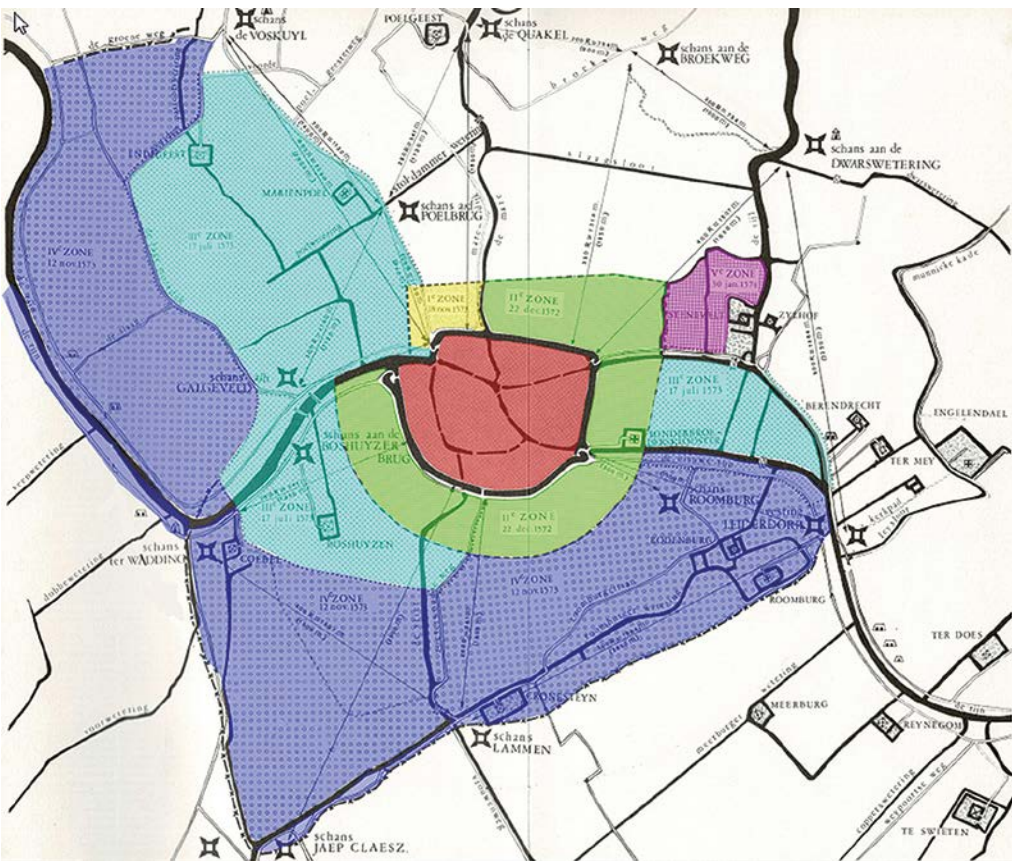
68 Hinz, 'Studien', 147-155 (geschilderde stambomen).

69 Deze drie onderling verbonden begrippen werden toegepast op portretreken van bijvoorbeeld pausen of andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders of wereldlijke heersers: Truus van Bueren & Otto Gerhard Oexle, 'Die Darstellung der Sukzession: über Sukzessionsbilder und ihren Kontext', in: Truus van Bueren & Andrea van Leerdam (red.), *Care for the here and the hereafter: Memoria, art and ritual in the Middle Ages* (Turnhout 2005) 55-77.

70 Over de Leidse situatie: Hanno Brand, 'Nieuwelingen', 33-34; Lamet, 'Leidse stadsbestuurders', 44-45; Noordam, 'Leidse veertigraden', 51-53, 55-56.

71 Zie ook Ekkart, 'Leidse burgers', 4.

72 Lamet, 'Leidse stadsbestuurders', 45. De auteur noemt de Van Brouchovens als voorbeeld van families die in de tweede helft van de zestiende eeuw steeds een vertegenwoordiger in het bestuur hadden. De invloed die dat met zich meebracht werd nog versterkt door de aanwezigheid van aanverwanten in het bestuur.

Kaart van de kaalslag rond Leiden. Geel: zone 1 (18 november 1572); groen: zone 2 (22 december 1572); lichtblauw: zone 3 (17 juli 1573); donkerblauw: zone 4 (7 november 1573) en paars: zone 5 (30 januari 1574). Uit: H.A. van Oerle, Leiden binnen en buiten de stadsvesten (Leiden 1976), deel 2 kaart 35 (ingekleurd door auteur).

De gevolgen van de opstand tegen Spanje in 1572-1576 voor het Leidse ommeland

Piet van der Plas

Piet van der Plas (1957) studeerde in Leiden scheikunde en deed vervolgens in Delft een promotie-onderzoek naar de ontwikkeling van atoomemissiespectroscopie. Daarna vervulde hij diverse technische functies in het bedrijfsleven. Inmiddels gepensioneerd houdt hij zich onder meer bezig met historisch onderzoek over de omgeving van Leiden.

In deze studie worden de gevolgen van de opstand tegen Spanje in de periode 1572-1576 voor de ambachten rondom Leiden onderzocht. In het eerste deel van deze studie wordt een chronologisch overzicht gegeven van de gebeurtenissen op het platteland. Hiervoor wordt grotendeels gebruik gemaakt van getuigenverklaringen die de plattelandsbewoners bij de Leidse notaris Van der Wuert hebben afgelegd.¹ Deze gegevens worden aangevuld met informatie uit andere bronnen, zoals de kroniek van Orlers en het dagboek van de priester Wouter Jacobsz.² In het tweede deel van deze studie wordt aan de hand van bewaard gebleven belastingkohieren geprobeerd een kwantitatief inzicht te krijgen in de geleden schade.

De getuigenverklaringen

In de periode van 14 september 1573 tot 11 juni 1578 hebben de bewoners van de ambachten rondom Leiden bij notaris Van der Wuert 317 verklaringen gedeponneerd over de door hen geleden schade (zie bij-

lage). Het doel was hiervoor een vergoeding te ontvangen, maar dit zou een ijdele hoop blijken. Op 20 december 1574 bijvoorbeeld getuigden diverse inwoners van Koudekerk dat zij in het gehele jaar 1573 met soldaten belast zijn geweest.³ Zij hadden soms wel zes of zeven vaandels in hun dorp en moesten vijftig soldaten de kost geven. Bovendien hadden deze soldaten de vruchten van hun landen, het vee en andere goederen geroofd. In 1574, toen de vijand te Leiderdorp lag, werd de watermolen vernield en de woningen, hooibergen en schuren die er nog stonden dagelijks door soldaten geplunderd. Op 19 december 1575 getuigden diverse inwoners van Zoeterwoude dat Jan Willemsz in 1573 van zijn land geen profijt heeft gehad en dat zijn huis, schuren, hooibergen en watermolen toen door de vijand zijn verbrand, en dat hij ook in 1574 geen opbrengst van zijn land had vanwege het tumult rondom het ontzet van Leiden.⁴ Op 10 februari 1576 getuigden diverse inwoners van Alkemade dat zij zeer verarmd waren, omdat het ambacht

De drie schansen in het ambacht Alkemade waarmee de doorgang tot en vanaf het Haarlemmermeer werd bewaakt. Eén schans lag op het voor de Kaag gelegen eiland Foljeril en twee schansen lagen aan de Oude Wetering. Details ingekleurde kaart van Leiden en omgeving door Johannes Liefinc, uitgave Braun en Hogenberg. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV319E.

aan het Haarlemmermeer is gelegen, zodat zij ten tijde van het beleg van Haarlem grote overlast ondervonden van zowel krijgsvolk op de meren als van het leger te Sassenheim. In Alkemade lagen drie schansen waarvan de bezetting voor grote overlast zorgde, zodat de meeste inwoners inmiddels naar Haarlem en Amsterdam waren getrokken.⁵

beeld uit een elite van 8.016 uit Spanje afkomstige soldaten, aangevuld met 27.449 Duitse en 38.110 Waalse huurlingen.⁶ Zowel in het Spaanse als in het Staatse leger werden de soldaten vaak te laat uitbetaald en ook de huisvesting en voedselvoorziening waren meestal slecht geregeld. Hierdoor werden de soldaten min of meer gedwongen het platte-

Van de 317 door notaris Van der Wuert opgetekende verklaringen zijn de meeste afkomstig uit Oegstgeest (56), Warmond (39), Leiderdorp (32) en Zoeterwoude (28). Uit Sassenheim, waar in 1573 door de Staten van Holland een legerkamp werd gevestigd om Haarlem te ontzetten, zijn slechts drie verklaringen afkomstig. Er lijkt dus geen verband te zijn tussen het aantal getuigenverklaringen uit een ambacht en de daar aangerichte schade. Ook valt op dat er nauwelijks klachten zijn van dorpsbewoners, zelfs niet uit de dorpen die als schans werden gebruikt. Vrijwel alle verklaringen gaan over de schade die boeren buiten de dorpen hebben geleden.

Die schade werd vooral veroorzaakt door soldaten en vrijbuiters. Zowel het Spaanse leger als het leger van de Staten van Holland bestond voornamelijk uit huursoldaten. De Spaanse infanterie in de Nederlanden bestond in maart 1574 bijvoor-

land af te stropen op zoek naar bouwmaterialen en voedsel, hetgeen vaak ontaardde in plunderingen.

Naast de soldaten waren in Haarlem en Leiden ook zogenaamde vrijbuiters actief. Dit waren in eerste instantie vrijwilligers die bij het naderend beleg hielpen met het afbreken van huizen die door het stadsbestuur als 'vrije buit' waren bestempeld. Veel van deze vrijbuiters deden echter even gemakkelijk mee aan niet-gesanctioneerde plundertochten. In Leiden werd het vrijbuiten daarom op 20 oktober 1573 verboden.⁷ Enkele maanden later werd een meer geregeld corps van vrijbuiters gevormd onder bevel van Johan van Duvenvoirde van Warmond.

1570-1571

Het decennium begon in een economische crisis. Een zevenjarige oorlog tussen Dene-marken en Zweden had meerdere keren tot een blokkade van de Sont geleid, waardoor de graanprijzen enorm waren gestegen. De Lage Landen kregen op 1 november 1570 te maken met grote overstromingen als gevolg van een noordwesterstorm.⁸ Na het doorbreken van de zeedijk bij Diemen kwam Rijnland ten noorden van de Rijn vrijwel geheel onder water te staan. De hoge Rijndijk moest in allerlei worden versterkt om te voorkomen dat Rijnland ten zuiden van de Rijn hetzelfde lot zou ondergaan.

In 1571 ondervonden de dorpen langs de Hollandse kust veel overlast van zogenaamde landgangen, onverwachte landingen van de watergeuzen in plaatsen langs de kust.⁹ Zo ging op 24 mei de watergeus Wybe Sjoerds met 125 man bij Katwijk aan land. Na dit dorp

geplunderd te hebben, trok hij op naar de abdij van Rijsburg waaruit hij na een paar dagen door uit Leiden afkomstige Spaanse soldaten werd verdreven. De Staten van Holland schreven aan het eind van het jaar dat er in Holland *noch neeringen, noch welvaren is overmits de spoliatiën ende roverijen die daeglicx ter zee geschieden*.¹⁰

1572

Op 1 april 1572 namen de watergeuzen Den Briel in. In de maanden daarna kozen steeds meer steden in Holland en Zeeland de kant van de Opstand. De soldaten uit het Spaanse leger trokken zich terug op Den Haag en Rotterdam en ondernamen vanuit deze plaatsen plundertochten.¹¹ Zo werd op 3 juli 1572 door Spaanse soldaten in Rijsburg koren gestolen.¹² Enkele weken later werd in Voorschoten een naast de korenmolen gelegen boerenwoning door uit Leiden afkomstige Staatse soldaten overvallen.¹³ Op 4 april 1572 werd bij Katwijk een kanaal door de duinen geopend dat de afwatering van Holland moest verbeteren. Maar vanwege de Opstand bleef onderhoud uit, waardoor het kanaal spoedig verzandde en al in 1574 het Mallegat werd genoemd.¹⁴

Willem van Oranje gaf op 3 augustus 1572 een plakkaat af tegen berovingen door soldaten te water en te land.¹⁵ In die zomer werd in Valkenburg nog wel de jaarlijkse paardenmarkt gehouden.¹⁶ Het platteland kreeg even respijt toen de Spaanse soldaten in juli 1572 Den Haag verlieten en enige weken later ook Rotterdam ontruimden.¹⁷ De rust was echter van korte duur, omdat het Spaanse leger inmiddels met een heroveringstocht

was begonnen en na de inname van onder meer Mechelen, Zutphen en Naarden op weg was naar Haarlem. Willem van Oranje gaf op 18 november 1572 aan het Leidse stadsbestuur opdracht om de huizen, boomgaarden en tuinen vlak bij de muren af te breken om een vrij schootsveld te creëren en de vijand geen kans te geven ongezien de stadsmuren te benaderen.¹⁸

Op 11 december werd Haarlem door het Spaanse leger omsingeld.¹⁹ Als reactie hierop werd op 13 december een Staats legerkamp in Sassenheim gevestigd.²⁰

1573

In de wintermaanden kon Haarlem nog over het bevroren Haarlemmermeer bevoorraad worden. Na de dooi werd op het Haarlemmermeer regelmatig strijd gevoerd tussen uit Amsterdam afkomstige Spaanse schepen en de in Aalsmeer, de Kaag en Oude Wetering gelegeerde geuzenschepen.²¹ In april werden deze dorpen door de Spanjaarden overvallen, waarbij onder meer de kerk van Aalsmeer in brand werd geschoten.²² Op 26 mei verjoegen de Spaanse schepen de geuzenvloot definitief van het Haarlemmermeer.²³

De pogingen om Haarlem over land te ontzetten werden voornamelijk vanuit Leiden georganiseerd, en de daar ingekwartierde soldaten veroorzaakten veel overlast.²⁴ In de ambachten nabij het Staatse legerkamp in Sassenheim, zoals Lisse, Voorhout, Warmond, Oegstgeest en Alkemade stalen zij koren, hooi, koeien en schapen, en verwoesten zij woningen, schuren en hooibergen.²⁵ Spaanse soldaten zagen rondom Pasen kans om vanuit hun stellingen bij Haarlem de kustdorpen

Noordwijk en Katwijk te overvallen.²⁶ In het late voorjaar werden voor het ontzet van Haarlem een groot aantal paarden uit het Westland aangevoerd en in weilanden van Leiderdorp, Zoeterwoude en Oegstgeest ondergebracht.²⁷ De vaste pachters vonden het land na het vertrek van de paarden *cael en afgeweid* terug.²⁸

Op 8 juli 1573 werd vanuit het Staatse legerkamp te Sassenheim nog een laatste poging tot het ontzet van Haarlem gewaagd.²⁹ De aanval draaide uit op een totale mislukking, zodat het uitgehongerde Haarlem zich een dag later moest overgeven. Enige dagen later werd het Staatse legerkamp te Sassenheim door het Spaanse leger bezet, wat tot nieuwe plunderingen in de omliggende ambachten leidde.³⁰ Het merendeel van de Spaanse troepen vertrok echter naar Alkmaar om deze stad te belegeren. Het Leidse stadsbestuur hield er steeds meer rekening mee dat ook Leiden aan de beurt zou komen.³¹ Op 17 juli werd het gebied van de kaalslag rondom Leiden uitgebreid en op 25 juli werd afgeroepen dat de koeien uit de ambachten ten noorden van de Rijn naar een ambacht ten zuiden van de Rijn overgebracht moesten worden.³² Orlers meldt dat *ons volck* (waarschijnlijk vrijbuiters) op 20 juli in de omgeving van Leiden begon met huizen af te branden en dat op 26 juli Wassenaar door *ons volck* werd afgebrand.³³ Wouter Jacobsz meldt in zijn dagboek dat op 23 juli de kastelen Alkemade, Abspoel, Endegeest en andere *huysen van plaisant* door de geuzen verbrand waren.³⁴

Op 12 Augustus 1573 werd gelast dat hooi en koren uit de omliggende ambachten binnen de stad Leiden gebracht moest worden.³⁵ Dit verliep kennelijk niet zonder

slag of stoot, want op 19 augustus werden vrijwilligers gevraagd om het inhalen van het koren te beschermen.³⁶ Hierbij werd ook de kerk van Warmond verwoest.³⁷ In de weken daarna werden koeien en ander vee, hooi, koren, boter, kaas, appels en peren vanaf het ommeland binnen de stad gebracht.³⁸ Op 10 oktober werd nog maar eens afgelezen dat *alle huijsen, schuijren, loodsgetimmenten, boomen, tuijnen, steenwerck, turfhoc en andere roerende en onroerende goederen binnen een halff mijl twelck te rekenen is een halff uijr gaens buiten dese stede* moesten worden afgebroken.³⁹ Orlers vermeldt dat op 29 september *ons volck* te Voorschoten had *gebarrent* en vervolgens op 10 oktober ook nog in enige door hem niet bij naam genoemde dorpen.⁴⁰ Het Spaanse leger gaf op 8 oktober de belegering van Alkmaar op en Wouter Jacobsz noemt 10 oktober als datum waarop de eerste Spaanse soldaten in Leiderdorp en Zoeterwoude arriveerden.⁴¹

Wouter Jacobsz schrijft op 15 oktober dat Rijnsburg, Voorschoten, Valkenburg en de abdij Leeuwenhorst *nu geheel afgebrant waeren van den guesen*.⁴² Op 7 november werd de grens van de kaalslag rond Leiden opnieuw uitgebreid.⁴³ Een pachtgaarder van de abdij Rijnsburg die in 1575 door Rijnland reisde om een regeling te treffen over de betaling van achterstallige pacht noteerde meerdere klachten over berovingen en het in brand steken van woningen in het najaar van 1573 door *die van Leijden*.⁴⁴ In het late najaar arriveerden steeds meer Spaanse soldaten in de dorpen rondom Leiden en langzaam maar zeker voltooidde het Spaanse leger de omsingeling. Op het platteland werd volop

geplunderd en brand gesticht, zowel door de *vianden* als door de *vrinden*.⁴⁵ In diverse ambachten stond het land al onder water als gevolg van verwoeste watermolens, sluisjes en overlaten.⁴⁶

1574

Om het niemandsland rondom Leiden opnieuw te vergroten werd op 16 april een verbod afgeroepen op het uitoefenen van ambachten en neringen binnen duizend roeden van de stad. Ook het bouwen van nieuwe gebouwen binnen vijfhonderd roeden van de stad en het (her)bouwen van gebouwen anders dan bedoeld voor de bouwnering (boerderijen) binnen 250 roeden van de stad werd verboden.⁴⁷ In april trokken de Spaanse soldaten van Leiden weg om op de Mookerheide tegen de broers Lodewijk en Hendrik van Nassau te vechten. Deze slag werd door de Spanjaarden gewonnen, zodat het Spaanse leger eind mei het beleg van Leiden hervatte. Veel plattelandsbewoners was hun vee inmiddels ontstolen en hun woningen, schuren en hooibergen waren afgebrand, zodat ze naar elders waren getrokken.⁴⁸ Het platteland was hierdoor al groten-deels verlaten.

In de zomer van 1574 vatte men het plan op om Leiden vanuit het zuiden te ontzetten door een vloot van geuzenschepen. Hiertoe zou een groot deel van Schieland, Delfland en zuidelijk Rijnland onder water gezet moeten worden.⁴⁹ In augustus 1574 werden de sluisen bij Gouda geopend en de dijken van de Maas en de Hollandse IJssel doorgestoken.⁵⁰ Begin september werd ook de Gouwekade bij Boskoop doorgestoken.⁵¹ Ook Rijnland ten

noorden van de Rijn stond inmiddels groten-deels onder water, omdat Spaanse soldaten de uitwateringssluizen in de Spaarndammerdijk hadden vernield.⁵²

Op 1 oktober was het waterpeil in de Zoeterwoudse Broekpolder voldoende hoog gestegen om de Geuzenvloot vanuit de Noord Aa de polder te laten bevaren. In de nacht van 1 oktober op 2 oktober werd de Spaanse bezetting op de Kerkweg of Nieuwe weg verslagen en al in de ochtend van 2 oktober bereikten de eerste schepen de Meerburger wetering. Via deze vaart voeren de schepen naar het Papenmeer om de Spaanse bezetting van Zoeterwoude aan te vallen. Zij staken daar enkele huizen in brand waardoor ook de kerk deels in vlammen opging.⁵³ De Spaanse soldaten in Zoeterwoude raakten door het snelle verloop van de gebeurtenissen en het almaar stijgende water in paniek en sloegen via Voorschoten en Stompwijk op de vlucht.

De Spaanse bezetters van de Lammenschans kregen 's avonds opdracht van Valdez om deze op te geven, zodat de geuzenvloot in de ochtend van 3 oktober de verlaten schans kon passeren en Leiden via de Korte Vliet kon bereiken.⁵⁴ Diverse inwoners van Zoeterwoude verklaarden later bij notaris van der Wuert dat hun woning, schuren en hooibergen verbrand waren tijdens *het tumult omtrent het ontzet*.⁵⁵

Wouter Jacobsz schreef op 31 oktober dat er wel twintig vaandels geuzensoldaten in Noordwijk lagen *die 't landt daaromtrent geheel cael ende arm maakten*.⁵⁶

Leiden was dan wel ontzet, maar Haarlem had nog een Spaanse bezetting en ook Amsterdam was Spaansgezind. Bovendien lag er een Spaans leger bij Gouda. Het is daarom begrijpelijk dat de plattelandsbewoners nog even de kat uit de boom keken. De Staten van Holland constateerden althans op

12 november 1574 dat *veele ingezetenen van de dorpen daer uyt de vyanden vertrocken zijn, hun onwilligh toonen omme de eedt van getrouwigheydt te doen, ende behoorlijke wachten te helpen houden, waer door de selve dorpen in goede bewaernisse en verseeckertheyd tot ruste ende welvaren van de lande niet gebracht noch gehouden souden mogen worden*.⁵⁷

1575 - 1577

Op 10 januari 1575 werd in Leiden het verbod verlengd op de bouw en herbouw van huizen op een afstand van minder dan vijf-honderd roeden en de bouw en herbouw van andere dan bouwhuizen op een afstand tussen de vijf- en achthonderd roeden vanaf de stadsvesten.⁵⁸ De ontvanger van de Grote kerk in Den Haag klaagde dat zijn gaarders nog steeds Voorschoten en Wassenaar niet veilig konden bereiken vanwege *vrijboyters die dagelicxsz van Haerlem hem ten plattelande begaven*.⁵⁹ De Staten van Holland gaven op 5 april 1575 een plakkaat af tegen de berovingen en het geweld van soldaten en vrijbuiters.⁶⁰

De voornaamste waterkeringen in Delfland en Schieland waren al begin 1575 zo goed als hersteld.⁶¹ Ook het gat in de Gouwekade bij Boskoop was in april 1575 gedicht.⁶² Met man en macht werd gewerkt aan het herstel van de sluizen in de Spaarndammerdijk.⁶³

Het herstel van de lokale poldermolens, kaden, bruggen, sluizen en overlaten werd aan de grondeigenaren overgelaten. In de zomer van 1575 stonden de polders van Alphen a/d Rijn nog voor 92 procent onder water, terwijl de polders van Zoetermeer en

Zegwaart zelfs in 1580 nog niet geheel droog waren.⁶⁴ Er zijn bij notaris Van der Wuert geen specifieke klachten ingediend over schade geleden als gevolg van de inundaties. Een mogelijke verklaring hiervoor wordt gegeven door Passchier de Fijne, die in 1630 een 82 jaar oude man citeert. Deze vertelde dat spoedig na het ontzet een noordoostenwind was opgestoken die het water weer uit het land had gedreven.⁶⁵ Bovendien was het onder water staan van polders in de late herfst en winter niet ongebruikelijk; veel polders werden in de winter niet bemalen, omdat men het onder water staan goed achtte voor de grond.⁶⁶ Men ging pas klagen als het land in het voorjaar niet tijdig droog viel.⁶⁷ Fockema Andreae heeft beredeneerd dat het waterpeil in de ondergelopen polders vergelijkbaar was met een normaal winterpeil.⁶⁸ Ook het feit dat het platteland in 1575 vanwege rondzwervende soldaten nog grotendeels was verlaten zal er toe geleid hebben dat de plattelandsbewoners ondergelopen land niet als hun grootste probleem hebben ervaren. Wel zijn er in latere jaren diverse klachten bij Van der Wuert ingediend over land dat na enige jaren desolaat te hebben gelegen, zodanig was verwilderd dat het niet zonder meer bruikbaar was.⁶⁹

Op verzoek van Noordwijkerhout, Rijnsburg, de beide Katwijken, Oegstgeest, Warmond, Voorhout, Wassenaar en Voorschoten werd door de Staten van Holland op 28 juli 1575 met de Spaanse gouverneur van Haarlem een sauvegarde afgesloten *tot stilstaet van beroovingen van de huysluyden ende bees-*⁷⁰ Deze overeenkomst werd echter op 19 september door de Staten alweer be-

Zoeterwoude met de beschadigde kerktoeren, in 1592 getekend door Jacob van Banchem. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV71551 fol. 9.

eindigd vanwege toch voorkomende *inconvenienten ende periculen*.⁷¹ Op 21 oktober werd deze beëindiging nog eens afgekon- digd en op 12 november werd het zelfstandig aangaan van een sauvegarde met de vijand door de Staten zelfs verboden.⁷² Op oude- jaarsdag werden de ambachtsbestuurders in Leiden ondervraagd en moesten zij toegeven dat zij nog steeds honderd gulden per maand aan de Spaanse gouverneur van Haarlem betaalden *daervooren zij met alle heure goeden zullen zitten vrij ende onbeschadicht*.⁷³ Op 19 januari 1576 bevestigde de Leidse stads- secretaris Jan van Hout nogmaals het verbod op het aangaan van een sauvegarde en adviseerde de plattelandsbewoners om hun goederen binnen drie dagen binnen de stad te brengen.⁷⁴ Hoe dit verder is afgelopen is niet bekend.

Op 9 juli 1576 werd door de Staten beslo- ten om soldaten te paard aan te nemen *mits- dien de passagien ende wegen by de vyan- den tusschen Leiden, den Hage en Haerlem seer onveyligh souden worden gehouden*.⁷⁵ De schans bij de Kaag werd inmiddels be- waakt door Staatse soldaten maar dit was voor de plattelandsbewoners bepaald geen verbetering. Deze soldaten hielden tot in de zomer van 1576 plundertochten in Sassen- heim, Warmond en Alkemade, waarbij be- woners die hun eigendommen niet wilden afstaan door de benen werden geschoten.⁷⁶ Een van de laatste door notaris van der Wuert opgetekende verklaringen betreft een scher- mutseling die plaats vond nabij de schans aan de Bilderdam (bij Leimuiden) ten tijde van het beleg van Woerden (8 september 1575- 10 september 1576): *als de viant leggende te*

Woerden de bueren aldaer eensdeels doot geslagen ende veel gevangen genomen hebben.⁷⁷

Op 1 september 1575 ging Spanje failliet, waardoor de soldijbetalingen aan de toch al ontevreden Spaanse soldaten vrijwel tot stilstand kwamen. Toen op 5 maart 1576 Re- quesens, de Spaanse bevelhebber in de Nederlanden, ook nog overleed, begonnen Spaanse soldaten te muiten en te plunderen. Op 8 november 1576 werd in Gent een ver- draagzaamheidsverdrag gesloten tussen de zuidelijke en noordelijke Nederlanden met als voornaamste doel de Spaanse en andere uit- heemse soldaten uit de gewesten te verdrij- ven. De pacificatie werd op 7 januari 1577 in Brussel bekrachtigd. Met de Spaanse bezet- ting van Haarlem werd hierna een overeen- komst bereikt over de betaling van achter- stallige soldij waarop de soldaten op 1 maart 1577 Haarlem verlieten.⁷⁸ In Amsterdam werd op 8 februari 1578 een prinsgezind stadsbe- stuur geïnstalleerd, zodat geheel Holland aan de kant van de opstand stond en het aantal soldaten tot een minimum kon worden terug- gebracht. Veiligheid en rust keerden terug op het platteland en het herstel kon nu echt een aanvang nemen.

De plattelandsbewoners waren echter totaal verarmd. Toen de rentmeester van het Hoogheemraadschap van Rijnland op 28 januari 1578 probeerde de achterstallige morgengelden bij de ambachtsbestuurders te innen kreeg hij te horen dat *in hoere am- bachten zeer veele landen nog ledig en on- gebruikt lagen ende tzedert t jaer van 72 tot noch toe desert gelegen hadden ende dae- renboven vele eygenaers soo seer verarmt*

ende verachtet waren dat men tot kennisse ofte inninge van de omgeslagen opte mor- gentalen gestelt nyet en can geraecken.⁷⁹

Een kwantitatief onderzoek

De hertog van Alva had niet alleen opdracht om de ketterij te onderdrukken maar ook om de belastingopbrengsten te verhogen. Alva probeerde om jaarlijks een tiende penning op de inkomsten in te voeren, maar uitein- delijk is het hem alleen gelukt om in 1569 eenmalig een honderdste penning op het vermogen te heffen.⁸⁰ Op het platteland bestond het vermogen hoofdzakelijk uit het onroerend goed.⁸¹ Van ieder perceel land en elk huis werd de waarde berekend door de pacht te vermenigvuldigen met een factor (22 voor land en boerenwoningen en 16 voor andere huizen) waarna de aanslag op één procent van dit bedrag werd vastge- steld. Van een perceel land met een jaarlijkse pacht opbrengst van 34 gulden bijvoorbeeld, werd de waarde berekend als $22 \times 34 = 748$ gulden zodat de aanslag werd bepaald op $1\% \times 748 = 7,48$ gulden = 7 gulden 9 stui- vers 10 penningen.⁸²

Op de eerste zelfstandige vergadering van de Staten van Holland, in juli 1572, werd be- sloten tot een heffing van de twaalfde pen- ning op de inkomsten.⁸³ Het al genoemde perceel land met een pacht opbrengst van 34 gulden werd dus aangeslagen voor $1/12 \times 34 = 2$ gulden 16 stuivers 8 penningen. In de lente van 1573 werd deze belasting vervan- gen door een weekgeld; of er in dat oorlogs- jaar van de inning veel terecht is gekomen is echter onzeker.⁸⁴ Door de Staten van Holland werd in de jaren 1576, 1577, 1578 en 1579 een

honderdste penning op het vermogen gehe- ven op vrijwel dezelfde wijze als door Alva in 1569.⁸⁵ Door een vergelijking van het kohier uit 1569 met de kohieren uit 1576-1579 kan dus een gedetailleerd inzicht worden ver- kregen in de gevolgen van de opstand voor het aantal en de locatie van de huizen en de waarde van het onroerend goed.

Helaas zijn er in de lokale ambachtsarchie- ven, het Rijksarchief te Brussel en het Natio- naal Archief in Den Haag maar weinig kohie- ren van de honderdste penning bewaard gebleven. Voorschoten is het enige ambacht nabij Leiden waarvan alle kohieren nog aan- wezig zijn.⁸⁶ Ook bevat het ambachtsarchief van Voorschoten een gaarboek uit 1572 van de twaalfde penning en een onroerend goed taxatie uit 1584.⁸⁷ Van Alkemade zijn alleen de kohieren van de honderdste penning uit 1569 en 1577 en een onroerend goed taxatie uit 1579 bewaard gebleven. Van Noordwijk en Noordwijkerhout⁸⁸ is alleen het kohier van 1577 nog aanwezig en van Warmond⁸⁹ en Wassenaar/Zuidwijk⁹⁰ alleen het kohier uit 1579. Van de beide Katwijken, Leiderdorp, Oegstgeest, Valkenburg, Rijnsburg, Sassen- heim, Voorhout en Zoeterwoude zijn geen kohieren van de honderdste penning bekend.

In 1581 gingen de Staten van Holland onder de naam verponding over op een nieuw systeem van belastingheffing.⁹¹ De ge- wenste belastingopbrengst werd nu van tevo- ren door de Staten vastgesteld en vervolgens omgeslagen over de ambachten. In 1583 bij- voorbeeld werd de omslag berekend door de oppervlakte van een ambacht te verme- nigvuldigen met een factor die varieerde van 2,5 voor de ambachten rondom het Braasse-

mermeer tot 10 voor de ambachten Valkenburg, Leiderdorp en Rijnsburg.⁹² Er bestaat bij deze kohieren dus geen rechtstreeks verband meer tussen de pachtinkomsten en de waarde van het onroerend goed enerzijds en de hoogte van de aanslag anderzijds, zodat de verpondingskohieren voor dit onderzoek niet bruikbaar zijn.

Voorschoten

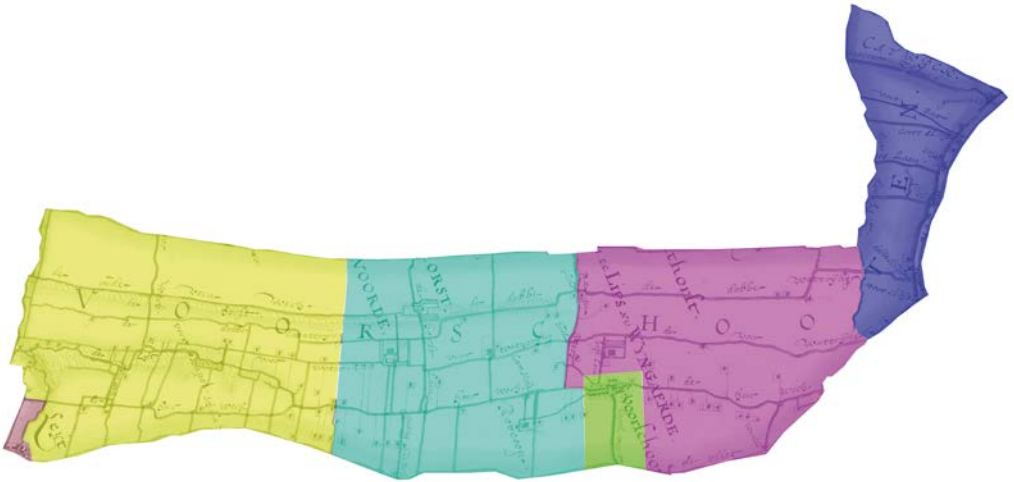
In tabel 1 staat het aantal huizen in het ambacht Voorschoten, zoals vermeld in de kohieren van de honderdste en twaalfde penning, het taxatiekohier uit 1584 en zoals getekend op de kaart van Floris Balthasarsz uit 1615. In de tabel wordt geen onderscheid gemaakt tussen boerenwoningen en (dorps)huizen. In de kohieren van 1576, 1577 en 1578 worden naast het aantal aangeslagen huizen ook de verbrande huizen vermeld. Het ambacht is door mij onderverdeeld in bonnen zodat inzichtelijk wordt in welk deel van het ambacht de meeste huizen zijn verwoest.

Uit de tabel blijkt dat het aantal aangeslagen huizen afneemt van 135 in 1569 naar 36 in

1576. De afname zal grotendeels veroorzaakt zijn doordat veel huizen afgebrand waren of anderszins verwoest, maar deels ook doordat sommige huizen vanwege de onveilige situatie nog leeg stonden. Aan de Rijndijk en in de Wadding wordt van de tien huizen uit 1569 er in 1576 niet één meer genoemd. Dit zal te maken hebben met het feit dat deze huizen in het gebied van de door het Leidse stadsbestuur verordonneerde kaalslag lagen. De voormalige bewoners blijken in 1576 deels naar Leiden te zijn verhuisd.⁹³ Ook in Hofland is het aantal vermelde woningen enorm afgenomen van twintig huizen in 1569 naar één in 1576. In het dorp is de afname van 29 huizen in 1569 naar twee in 1576 vergelijkbaar dramatisch. Dat de niet vermelde huizen grotendeels zijn verwoest, blijkt uit de transportregisters van onroerend goed. Daarin wordt tussen 1578 en 1590 de overdracht van 18 verbrande dorpshuizen vermeld.⁹⁴ Dat er in het dorp dramatische gebeurtenissen hebben plaatsgevonden blijkt ook uit het feit dat er van de 29 in 1569 vermelde dorpsbewoners er in 1579 nog

Tabel 1. Huizen in Voorschoten 1561 – 1615. In 1576, 1577 en 1578 wordt ook het aantal verbrande huizen opgegeven.

Jaar	Bron	Rijndijk	Wadding	Hofland	Dorp	Zuid- en Noordbuurt	Veur	Leidschendam	Totaal	%
1569	100e p	6	4	20	29	43	32	1	135	100%
1576	100e p	0	0 + 1v	1 + 6v	2	15 + 4v	18 + 1v	0	36 + 12v	27%
1577	100e p	0	1 + 1v.	2 + 9v	2	21 + 6v	19 + 1v	0.	45 + 17v	33%
1578	100e p	0	3	3 + 6v	4	21 + 6v	20	1	52 + 12v	39%
1579	100e p	1	2	4	14	31	40	4	96.	71%
1584	Taxatie	3	2	14	16.	35	34	4	108	80%
1615	Kaart	19	3	20	33	31	39	6	151	112%

Het ambacht Voorschoten op de kaart van Floris Balthasarsz uit 1615. Het ambacht is onderverdeeld in de bonnen Rijndijk en Wadding (blauw), Hofland (paars), Dorp (groen), Zuid- en Noordbuurt (blauwgroen), Veur (geel) en de Leidschendam (paars). Het merendeel van de huizen aan de Leidschendam stond overigens in de ambachten Voorburg, Stompwijk en Tedingerbroek. Collectie Hoogheemraadschap Rijnland, A-4192.

maar drie vermeld worden; alle andere in het kohier van 1579 genoemde dorpsbewoners zijn nieuw. In het zuidelijk deel van het ambacht lijken de verwoestingen wat minder ernstig te zijn geweest: het aantal vermelde huizen daalt in de Noord- en Zuidbuurt van 43 in 1569 tot 15 in 1576; in Veur van 32 in 1569 naar 18 in 1576.

Voor het gehele ambacht geldt dat het aantal huizen in 1577 en 1578 nog maar langzaam toeneemt, waarschijnlijk omdat vanwege de voortdurende onveiligheid het herstel nauwelijks op gang komt. Pas in 1579 is er weer sprake van een flinke toename naar 96 huizen. In het kohier van 1584 worden 108 huizen vermeld en op de kaart van 1615 staan er 151 opgetekend. Het heeft dus ongeveer 45 jaar geduurd voordat het aantal huizen in Voorschoten weer gelijk was aan dat van voor de Opstand.

Het versterkte Voorschoten, in 1574 afgebeeld door Johannes Liefinc. De spits op de kerktoeren en het dak van de kerk zijn niet meer aanwezig. Uit de uitgaven voor het herstel zoals vermeld in de kerkrekeningen uit de jaren 1580-1610 (GAWV Oud Archief Voorschoten inv 510-515), blijkt dat de kerk vrijwel volledig was verwoest. Detail ingekleurde kaart van Leiden en omgeving door Johannes Liefinc, uitgave Braun en Hogenberg. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV319E.

Tabel 2. Pachtopbrengsten en waarde van het onroerend goed in Voorschoten 1561-1584 (cursieve bedragen zijn berekend). Alle bedragen in guldens.

Jaar	Bron	Opbrengst	Waarde o.g.	Pachtinkomsten	%
1569	100e p	2.942	294.200.	13.372	100%
1572	12e p	724	307.032	13.956	104%
1576	100e p	340	34.000	1.545	12%
1577	100e p	356	35.600.	1.618	12%
1578	100e p	362	36.200	1.645	12%
1579	100e p	1.163	116.300.	5.286	40%
1584	Taxatie	n.v.t.	212.897	n.v.t.	72%

In tabel 2 wordt van ieder kohier van de honderdste penning de totale opbrengst van de heffing vermeld. De waarde van het onroerend goed kan hieruit worden berekend door dit bedrag met honderd te vermenigvuldigen. Het totaal van de pachtinkomsten kan vervolgens bij benadering worden berekend door de waarde door 22 te delen. Bij het kohier van de twaalfde penning kan het totaal van de pachtinkomsten berekend worden door de totale opbrengst van de heffing te vermenigvuldigen met 12. Vervolgens kan de waarde van het onroerend goed bij benadering worden berekend door dit bedrag met 22 te vermenigvuldigen. Bij het taxatiekohier van 1584 kan de totale waarde van het onroerend goed rechtstreeks uit de gegevens in het kohier worden berekend.

Uit de tabel blijkt dat de pachtinkomsten en daarmee de waarde van het onroerend goed in 1572 nog vrijwel gelijk waren als in 1569. In 1576, 1577 en 1578 was de waarde van het onroerend goed echter gedaald tot 12 procent van de waarde in 1569. Dit had twee oorzaken: veel percelen land hadden

nog geen nieuwe pachter en brachten daardoor geen pacht op en de percelen land die al wel in gebruik waren brachten een veel lagere pacht op. Ook uit de aantallen huizen blijkt dat er pas in 1579 sprake was van herstel. In dat jaar stegen de pachtinkomsten en daarmee de waarde van het onroerend goed tot 40% van de waarde in 1569. Daarna zet het herstel door en in 1584 is de waarde van het onroerend goed alweer gestegen tot 72% van het bedrag van 1569.

Alkemade

Van Alkemade zijn de kohieren van de honderdste penning uit 1569 en 1577 bewaard gebleven alsmede een onroerend goed taxatie uit 1579.⁹⁵ In de inleiding van het kohier van de honderdste penning uit 1577 zijn vergelijkbare klachten over de situatie in het ambacht opgenomen als in de eerder genoemde verklaringen bij notaris Van der Wuert.

De waarde van het onroerend goed is in 1577 gedaald tot 14 procent van de waarde in 1569 (Voorschoten 12 procent). Uit het taxatiekohier van 1579 blijkt dat de waarde van

Tabel 3. Huizen, pachtinkomsten en waarde onroerend goed in Alkemade 1561-1615. (cursieve bedragen zijn berekend).

Jaar	Bron	Huizen	Huizen %	Opbrengst	Waarde o.g.	Pachtinkomsten	%
1569	100e p	204	100%	1.666	166.600	7.572	100%
1577	100e p	41	20%	228	22.800	1.036	14%
1579	Taxatie	109	53%	n.v.t.	117.106	n.v.t.	70%
1615	kaart	260	127%				

Tabel 4. Waarde van het onroerend goed in Noordwijk en Noordwijkerhout in 1569 en 1577.

Jaar	Bron	Opbrengst	Waarde o.g.	Pachtinkomsten	%
1569	redres	4.738	473.800	21.536	100%
1577	100e p	864	86.400	3.927	18%

het onroerend goed dan alweer is gestegen tot 70 procent van de waarde in 1569 (Voorschoten 40 procent). In het kohier van 1569 worden 204 huizen vermeld en in het kohier van 1577 nog maar 41 huizen ofwel 20 procent (Voorschoten 33 procent). Op de kaart van 1615 worden ongeveer 260 huizen aangegeven, overeenkomend met 127 procent van het aantal huizen in 1569 (Voorschoten 104 procent). De situatie in Alkemade was dus min of meer vergelijkbaar met die in Voorschoten.

Noordwijk en Noordwijkerhout

Van Noordwijk en Noordwijkerhout is alleen een gecombineerd kohier van de honderdste penning/morgenboek uit 1577 bewaard gebleven.⁹⁶ Dit kohier vermeldt een opbrengst van 864 gulden wat overeenkomt met een waarde van het onroerend goed van 86.400 gulden. De opbrengst van de honderdste penning van 1569 kan ook worden gevonden in het kohier van het redres (her-

stel) van de verponding uit 1583.⁹⁷ In het kohier staan voor Noordwijk en Noordwijkerhout opbrengsten van respectievelijk 2.602 en 2.136 gulden; in totaal dus 4.738 gulden wat overeenkomt met een onroerend goedwaarde van 473.800 gulden. Die was in 1577 gedaald tot 18 procent van het bedrag in 1569 (Voorschoten 12 procent), en dus de pachtinkomsten eveneens. Het kohier van 1577 vermeldt alleen de boerenwoningen, slechts zes stuks, en geen dorps huizen. Een vergelijking van het aantal huizen voor en na het beleg is dus niet mogelijk.

Warmond

Van Warmond is alleen het kohier van de honderdste penning uit 1579 bewaard gebleven, dus toen het herstel al op gang was gekomen.⁹⁸ In dit kohier wordt een belastingopbrengst van 1.069 gulden vermeld, overeenkomend met een waarde van het onroerend goed van 106.900 gulden. Het al

Tabel 5. Huizen, pachtinkomsten en waarde onroerend goed in Warmond 1561-1615.

Jaar	Bron	Huizen	Huizen %	Opbrengst	Pacht-inkomsten	Waarde o.g.	%
1562	10e p	105	100%				
1569	redres			1.978	8.991	197.800	100%
1579	100e p	82	78%	1.069	4.859	106.900	54%
1615	kaart	260	248%				

Tabel 6. Huizen, pachtinkomsten en waarde onroerend goed in Wassenaar en Zuidwijk 1561-1615.

Jaar	Bron	Huizen	Huizen %	Opbrengst	Pacht-inkomsten	Waarde o.g.	%
1561	10e p	200	100%				
1569	100e p			3.326	15.118	332.600	100%
1579	100e p	143	75%	1.310	5.955	131.000	39%
1615	kaart	157	79%				

genoemde redres-kohier geeft als opbrengst van de honderdste penning in 1569 een bedrag van 1.978 gulden, overeenkomend met een waarde van het onroerend goed van 197.800 gulden. De waarde van het onroerend goed was in 1579 dus 54 procent van de waarde in 1569 (Voorschoten 40 procent).

Omdat het kohier van de honderdste penning uit 1569 ontbreekt is het aantal huizen zoals vermeld in het kohier van de tiende penning uit 1562 gebruikt als indicatie voor het aantal huizen vóór de opstand.⁹⁹ In dit kohier worden 105 huizen vermeld en in het kohier van 1579 nog maar 82 ofwel 78 procent (Voorschoten 71 procent). Op de kaart uit 1615 zijn ongeveer 260 huizen getekend, 247 procent van het aantal huizen in het kohier van 1562 (Voorschoten 104 procent). De situatie in 1579 is dus min of meer vergelijkbaar met Voorschoten, maar War-

mond lijkt daana voor wat betreft het aantal huizen een periode van snellere groei te hebben doorgemaakt.

Wassenaar en Zuidwijk

Ook van de ambachten Wassenaar en Zuidwijk is alleen het kohier van de honderdste penning uit 1579 bewaard gebleven.¹⁰⁰ Dit kohier geeft een opbrengst van 1.310 gulden, overeenkomend met een waarde van het onroerend goed van 131.000 gulden. Het redres-kohier geeft als opbrengst van de honderdste penning in 1569 3.326 gulden, overeenkomend met een waarde van het onroerend goed van 332.600 gulden. De waarde van het onroerend goed is in 1579 dus gedaald naar 39 procent van de waarde in 1569 (Voorschoten 40 procent).

In het kohier van de tiende penning uit 1561 worden tweeduizend huizen vermeld¹⁰¹ en in

het kohier van 1579 143 huizen ofwel 75 procent (Voorschoten 71 procent). Het herstel in Wassenaar en Zuidwijk lijkt dus vergelijkbaar te zijn met Voorschoten. Op de kaart uit 1615 worden 157 huizen aangegeven. Dit zou betekenen dat er in de periode tussen 1579 en 1615 vrijwel geen huizen zijn bijgekomen! Dit vereist nader onderzoek.

Conclusie

De opstand tegen Spanje heeft in de periode 1572-1578 rampzalige gevolgen gehad voor de plattelandsambachten rondom Leiden. Dit blijkt niet alleen uit de getuigenverklaringen die bij notaris Van der Wuert zijn afgelegd, maar ook uit de kohieren van de honderdste penning. In de eerste helft van 1573 waren het vooral oorlogshandelingen in verband met het beleg van Haarlem die grote schade hebben veroorzaakt, met name in de ambachten nabij het Haarlemmermeer en het Staatse legerkamp bij Sassenheim. Ook vond er sinds eind 1572 kaalslag plaats rond Leiden om een vrij schootsveld te creëren. Vlak voor en tijdens het beleg van Leiden in de tweede helft van 1573 en in 1574 werd het platteland rondom de stad structureel verwoest en kaalgeplukt door soldaten van beide partijen. Ook de lokale infrastructuur zoals wegen, poldermolens, sluizen en overlaten werd zwaar beschadigd. De gevolgen van de inundaties ten behoeve van het ontzet

van Leiden lijken daarentegen relatief beperkt te zijn geweest.

In 1576 en 1577 bleef het onrustig op het platteland, omdat Haarlem een Spaanse bezetting had en het stadsbestuur van Amsterdam nog Spaansgezind was. Hierdoor bleven zowel Spaanse als Staatse soldaten het platteland onveilig maken en kwam het herstel nog maar nauwelijks op gang. Uit de kohieren van de honderdste penning blijkt dat in 1576 en 1577 de pachtinkomsten uit het onroerend goed zijn afgenomen tot 12-14% van de inkomsten in 1569, omdat de pacht prijzen zijn gedaald en omdat veel landerijen nog niet opnieuw in gebruik waren genomen. Ook het aantal vermelde woningen is in 1576 en 1577 met tweederde gedaald ten opzichte van het vermelde aantal in 1569, omdat de woningen zijn verwoest of nog verlaten waren. Pas nadat in 1577 en 1578 de meeste uitheemse soldaten Holland hadden verlaten werd het platteland voldoende veilig om het land weer in gebruik te nemen, het herstel van woningen ter hand te nemen en de lokale infrastructuur te herstellen. In 1579 is de opbrengst van de honderdste penning en daarmee de waarde van het onroerend goed in de diverse ambachten alweer gestegen naar 40-70 procent van de waarde in 1569. Het herstel van de huizen zou langer duren: in Voorschoten bedroeg het aantal huizen in 1584 pas 80 procent van het aantal in 1569.

Bijlage

Index op de getuigenverklaringen bij notaris Van der Wuert in de periode 1573-1578 (Erfgoed Leiden en Omstreken, Oud Notarieel Archief, toegangsnummer 0506, inv. 2 t/m 7).

Nummers zijn aktenummers. Als de deposanten uit een ander ambacht afkomstig waren dan waarin de schade was geleden dan wordt de akte bij beide ambachten vermeld.

Alkemade exclusief Rijpwetering, Lage land en Kaag: **1576** 34; **1577** 72, 87, 313, 320; **1578** 36.

Alphen: **1576** 150, 232; **1577** 388.

Hazerswoude: **1576** 157, 297, 338.

Hoogmade: **1574** 144; **1575** 96; **1577** 21, 22, 231, 245, 320, 325.

Jacobswoude: **1576** 296; **1577** 175, 231, 232, 233, 325, 373, 390, 392.

Kaag: **1574** 226, 252; **1575** 107; 1576 94.

Katwijken: **1575** 32, 57, 91, 188; **1576** 103, 148, 155, 156; **1577** 168, na 168, 340.

Koudekerk: **1573** 69; **1574** 272; **1575** 17; **1576** 21, 160, 188, 320, 332, 335, 336, 337, 344, 345, 357, 361, 362; **1577** 156.

Lageland (Warmond oostelijk van de Kaag, Alkemade nabij het Vennemeer, Vrije Boekhorst): **1573** 100; **1575** 250, 332; **1576** 3, 16, 149, 318, 374; **1577** 52, 111, 116, 141, 147, 149, 158, 167, 312; **1578** 84.

Leiderdorp: **1574** 129, 148; **1575** 50, 101, 152, 187, 318, 325, 332, 344, 374, 386, 402, 412, 413; **1576** 53, 163, 164, 228, 254, 266, 301, 302, 310, 316, 326; 330; **1577** 29, 52, 121, 129, 298; **1578** 47, 74.

Leimuiden: **1576** 38; **1577** 72.

Lisse: **1576** 288; **1577** 148, 161.

Nieuwveen en Kalslagen: **1578** 101.

Noordwijken en Langeveld: **1573** na 82, 84; **1575** 146; **1577** 42, 94, 227, 293; **1578** 5, 11, 89.

Oegstgeest: **1574** 110, 120, 180, 233; **1575** 109, 155, 284, 324, 394; **1576** 27, 45, 46, 57, 85, 86, 109, 121, 128, 151, 178, 212, 238, 240, 244, 246, 261, 278, 278, 291, 317, 322, 341, 354, 377, 378, 382, 385, 389, 389; **1577** 35, 56, 74, 75, 76, 80, 97, 98, 105, 137, 252, 273, 284, 316, 326, 355; **1578** 1, 28, 39, 172.

Rijnsburg: **1573** 13; **1575** 50, 356, 358; **1576** 18, 41, 57, 101, 190, 383; **1577** 74, 75, 157, na 311, 359; **1578** 23.

Rijpwetering: **1573** 94, 102; **1574** 113; **1576** 179; **1577** 34, 116, 175, 245, 266, 320; **1578** 121.

Sassenheim: **1576** 41; **1577** na 53, 241.

Stompwijk: **1577** 96.

Valkenburg: **1575** 56, 57; **1576** 132, 133, 136, 137, 138, 144, 346, 347; **1577** 168, na 168; **1578** 46, 72, na 88, na 109, 110.

Voorhout: **1573** 72, na 82, 86; **1575** 272, 301, 166, 167, 295, 295bis; **1577** 37, 53, 70, 86, 104, na 104, 159, 296, 303, na 311, 145.

Voorschoten: **1573** 3; **1574** 236; **1575** 107, 195, 264, 351; **1576** 22, 84, 135, 189, 190, 211; **1578** 120, 157.

Warmond: **1573** 61; 1574 113; **1575** 4, 105, 164, 186, 190, 249, 250, 251, 274, 292; **1576** 14, 64, 94, 110, 171, 176, 236, 278, 288, 298, 299, 309, 318, 370, 371, 372, 373, 374, 347; **1577** 30, 33, 37, 60, 110, 146, 149, 157; **1578** 75, 126, 127.

Wassenaar: **1573** 86; **1576** 187, 192, 193, 194, 195, 199, 294, na 294; **1577** 13, 189, 353.

Zoeterwoude: **1573** 69, 90; **1575** 91, 401, 403; **1576** na 18, 53, 77, 97, 122, 151, 152, 169, 204, 214, 215, 216, 231, 284, 462, 329; **1577** 1, 5, 7, 44, 186, 282, 298, 328, 339, 380; **1578** 148.

Noten

1 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Oud Notarieel Archief (toegang 0506), inv. 2 t/m 7 (minuten van notariële akten van Salomon Lenaerts Van der Wuert, 1572-1578).

2 J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stad Leyden* (Leiden 1641²); I.H. van Eeghen, *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz* (Groningen 1960).

3 Van der Wuert, **1574** 272 (nummers zijn aktenummers).

4 Van der Wuert, **1575** 401.

5 Van der Wuert, **1576** 34; **1577** 87.

6 G. Parker, *The army of Flanders and the Spanish Road* (Cambridge 1972) Appendix A.

7 ELO, Secretarie-archief 1290-1575 (toegang 0501), inv.nr. 389, afleesboek C, fol. 77.

8 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland, deel 2, de periode 1400 – 1600* (Assen 1975) 667-670; J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen, deel 3* (Franeker 2006) 642-664.

9 J.C.A. de Meij, *De watergeuzen in de Nederlanden 1568-1572* (Amsterdam 1972) 62, 132, 252-253; J.D. Bangs, 'Watergeuzen bij Noordwijk en Katwijk', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 123-125.

10 De Meij, *Watergeuzen*, 297.

11 J. Smit, *Den Haag in den Geuzentijd* (Den Haag 1922) 170.

12 Orlers, *Beschrijvinge*, 564; Van der Wuert, **1576** 155.

13 Van der Wuert, **1576** 190.

14 G. 't Hart, 'Rijnlands bestuur en waterstaat rondom het beleg en ontzet van Leiden (1570-1580)', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 22.

15 Nationaal Archief (NA), Archief van de Staten van Holland en West-Friesland, 1572-1795 (toegang 3.01.04.01; SvH), inv.nr. 10, Resoluties 1571-1574, 12.

16 Van der Wuert, **1576** 107.

17 Smit, *Den Haag*, 171-172.

18 H.A. Van Oerle, *Leiden binnen*

en buiten de stadsvesten (Leiden 1976) 278-280.

19 B. Kooij, *Spaanse ooggetuigen over het beleg van Haarlem (1572-1573)* (Hilversum 2018) 76-94; W.J. Verwer, *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581* (Haarlem 1973) 24; J. Van Vloten, *Leidens belegering en ontzet in 1573 en 1574* (Leiden 1853) 23; Smit, *Den Haag*, 195; Van der Wuert, **1577**, na akte 53.

20 De exacte locatie van dit legerkamp is niet bekend, wel staat vast dat er bij de tegenwoordige kruising van de Heerweg en de Zandslootkade een schans stond. Een zekere Jan Jorisz pachtte in 1575 4 hond land van de abdij Leeuwenhorst in Sassenheim *in de schans* (J. van Egmond, *Rijnlandse pachters van de abdij Leeuwenhorst in Sassenheim 1410-1660 – Sassenheim*, op www.hogenda.nl). Zijn kleinzoon Joris Willemsz pachtte dit perceel nog steeds waardoor de schans aan de hand van een kaartboek van de bezittingen van de abdij (NA 4VTH-P fol. 108) gelokaliseerd kan worden.

21 Van Eeghen, *Wouter Jacobsz*, 219.

22 Van Eeghen, *Wouter Jacobsz*, 227, 228.

23 Kooij, *Ooggetuigen*, 30.

24 J. Van Vloten, *Leidens belegering*, 23-35; Smit, *Den Haag*, 195-201.

25 Van der Wuert, **1573** 249; **1574** 136, 138, 233; **1575** 249; **1576** 34, 38, 288; **1577** 35, 37, 53, na 53, 75, 86, 87, 104, 241, 271, 303; **1578** 74, 84.

26 Van der Wuert, **1575** 146, 188; **1576** 155.

27 Smit, *Den Haag*, 201; Kooij, *Ooggetuigen*, 270-271.

28 Van der Wuert, **1575** 325, 344, 413; **1576** 77, 151, 164, 228, 231, 238, 316, 330; **1577** 1; **1578** 47.

29 Kooij, *Ooggetuigen*, 264 e.v..

30 Van der Wuert, **1573** 72, 86; **1574** 120; **1575** 56, 155, 349; **1576** 156, 178, 246; **1577** 148, 149; **1578** 5.

31 Van Vloten, *Leiden belegering*, 35 e.v.

32 Van der Wuert, **1575** 4, 105, 109; **1576** 214, 276; **1577** 35, 190; **1578** 39.

33 Orlers, *Beschrijvinge*, 569.

34 Van Eeghen, *Wouter Jacobsz*, 279.

35 ELO Afleesboek C, fol. 89vs.; NA, SvH, inv.nr. 10, 44.

36 ELO Afleesboek C, fol. 92.

37 W.J. Hofdijk *Leydens wee en zegepraal* (Leiden 1874) 20.

38 Van der Wuert, **1573** 90, 94, 100; **1574** 120, 129, 139; **1575** 318, 386; **1577** 22.

39 ELO Afleesboek C, fol. 94. Het gaat hier om een halve Hollandse mijl, circa 2750 meter, dus inderdaad een half uur lopen.

40 Orlers, *Beschrijvinge*, 573. Orlers plaatst deze gebeurtenis in 1575, maar dat is onlogisch en sluit bovendien niet aan op de melding van Wouter Jacobsz.

41 Van Eeghen, *Wouter Jacobsz*, 318.

42 Van Eeghen, *Wouter Jacobsz*, 320.

43 ELO afleesboek C fol. 100vs.

44 NA, Archief van de Ridder-schap van Holland en West-Friesland, 1572-1795 (toegang 3.01.06), inv. nr. 1653, verbaal van Jeronimus van Borre, 33vs., 34, 35vs., 49, 49vs., 51, 51vs., 52, 74, 154 (Transcriptie door A. van der Tuijn; met dank aan J.G. Endhoven).

45 Van der Wuert, **1574** 187; **1575** 351, 402, 403; **1576** 16, 18, 22, 27, 94, 97, 110, 135, 176, 187, 189, 192, 194, 288, 294, 294bis, 295, 301, 310, 330; **1577** 70; 167, 232, 233.

46 Van der Wuert, **1574** 272; **1575** 91, 251, 401; **1576** 64, 341; **1577** 316.

47 ELO Afleesboek C fol. 134vs.

48 Van der Wuert, **1575** 301, 401, 402; **1576** 22, 121, 149, 150, 309, 345; **1577** 21, 22, 29, 42, 52, 60, 70, 75, 76, 86, 94, 104, na 104, 105, 147, 149, 157, 158, 159, 161, 168, 231, 282, 296, 298,

303, na 311, 313, 353, 355; **1578** 1, 11, 36, 75, 84, 101, 121.

49 S.J. Fockema Andreea, 'De militaire inundatie van het vasteland van Holland in het jaar 1574', *Tijdschrift Kon. Ned. Aardrijksk. Genootschap* 2^e reeks deel 7 (1953) 309-315; 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 13-33.

50 Jan Fruytiers, *Korte Beschrijvinge van de strenge belegeringe en wonderbaarlijke verlossinge der stad Leiden* (Haarlem 1739²); Van Vloten, *Leidens belegering*, 165 e.v.; R. Fruin, *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574* (Den Haag 1874) 92 e.v..

51 Fockema Andreea, 'De militaire inundatie', 313; 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 22.

52 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 26.

53 Fruytiers, *Korte Beschrijvinge*, 130; Fruin, *Het beleg*, 139.

54 Van Vloten, *Leidens belegering*, 185; Fruin, *Het beleg*, 143.

55 Van der Wuert, **1575** 401, 402, 403; **1577** 5, 328.

56 Van Eeghen, *Wouter Jacobsz*, 606.

57 NA, SvH 1572-1795, inv.nr. 10, 191.

58 F. Van Mieris, *Handvesten, privilegien, octroyen, rechten en vrijheden der stad Leiden* (Leiden 1759) 47; Van Oerle, *Leiden*, 232-233. De herbouw van de kerk van Leiderdorp, gelegen op een afstand tussen de 500 en 800 roeden, zou hierdoor tot 1620 worden uitgesteld. D.E.H. de Boer, 'Touwtrekken rond de Leiderdorpse kerk' in: D.E.H. de Boer e.a., *Leiderdorp tijdens de tachtigjarige oorlog* (Leiden 2019) 138 e.v. De herbouw van het op 500 roeden van de stad gelegen Cronesteyn werd echter wel toegestaan (Van Mieris, *Handvesten*, 49).

59 Haags Gemeentearchief, Archief NH kerkvoogdij (toegang 0282-01), inv. 97 fol. 47; Smit, *Den Haag*, 1922 197.

60 NA, SvH 1572-1795, inv.nr. 11, 216.

61 Fockema Andreea, 'De militaire inundatie', 313.

62 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 28.

63 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 30.

64 W. Posthumus, 'Gegevens betreffende landbouwtoestanden in Rijnland in het jaar 1575', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 22 (1900) 169-185; G. Konert, *Zoetermeer en Zegwaart tijdens het beleg en ontzet van Leiden* (Zoetermeer 2014) 55-57; 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 31.

65 P. de Fijne, *De oude Leidsche patroon, of derden Octobers banket* (uitgave J.T. Bergman Leiden 1867) XVII, 26.

66 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 16.

67 M. van Tielhof, *De prijs voor Leidens ontzet. Waterbeheer rond 1574* (Leiden 2019) 20.

68 Fockema Andreea, 'De militaire inundatie', 313.

69 Van der Wuert, **1575** 186; **1576** 77, 94, 152; **1577** 7, 22, 34, 44, 196, 241, 284, 298, 373; **1578** 7, 21, 121.

70 NA, SvH 1572-1795, inv.nr. 11 534; J. Smit, 'Op leven en dood. Eenige feiten en beschouwingen betreffende het tweede beleg van Leiden', *Jaarboek Die Haghe* 1924, 419 e.v..

71 NA, SvH 1572-1795, inv.nr. 11 645.

72 NA, SvH 1572-1795, inv.nr. 11 704, 735. Zie Ook Van Eeghen, *Wouter Jacobsz*, 543 noot 1.

73 NA, Archief Hof van Holland 1428-1811 (toegang 3.03.01.01), inv.nr. 4592, ingekomen en minuten van uitgaande missiven 1573-1755; Smit, 'Op leven en dood', 419-421.

74 Smit, 'Op leven en dood', bijlage Q).

75 NA, SvH 1572-1795, inv.nr. 12 111.

76 Van der Wuert, **1576** 171, 176, 179, 320; **1578** 28, 121.

77 Van der Wuert, **1578** 101.

78 Verwer, *Memoriaelbouck*, 187-191.

79 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 29-30.

80 F.H.M. Grapperhaus, *Alva en de tiende penning* (Zutphen 1982) 120-122, 341-361.

81 Tienden, visserijen, overzetveren, markten etc. werden ook belast maar deze bedragen zijn verwaarloosbaar ten opzichte van het onroerend goed.

82 In de diverse kohieren wordt als munteenheid de pond of de gulden gebruikt. De pond was een rekenmunt die dezelfde waarde had als de gulden. De pond of gulden bestond uit 20 schelling of stuivers. De schelling of stuiver bestond uit 12 penningen. In deze studie wordt steeds over gulden, stuiver en penning gesproken.

83 R. Liesker en W. Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Deel IV Holland* (Den Haag 2004), 81, 171, 348.

84 F. van Rooijen en R.A. van der Spiegel, 'De kohieren van de twaalfde penning en het weekgeld', *Ons Voor-geslacht* 74 (2019) 318-320.

85 In de kohieren van 1569, 1576 en 1577 werd een factor 22 gebruikt voor land en boerenwoningen en een factor 16 voor huizen zonder land, voornamelijk dorpshuizen. In de kohieren van 1578 en 1579 werden de factoren 18 respectievelijk 14 gebruikt.

86 Gemeentearchief Wassenaar-Voorschoten (GAWV), Oud Archief Voorschoten (OAV), inv.nr. 188, 100e penning 1569; 184a, 100e penning 1576; inv.nr. 187, 100e penning 1577; inv.nr. 75, morgenboek/100e penningkohier 1577; inv.nr. 76, idem 1578; inv.nr. 77, idem 1579. Het kohier van de 100^e penning van 1569 is ongedateerd maar kon als zodanig geïdentificeerd worden aan de hand een pachtbetaling aan 'jonkheer Frederik van Duvenvoirdes weduwe'. Hiermee moet bedoeld zijn de in 1572 overleden Margaretha le Begghe, weduwe van de in 1562 overleden Frederik van Duvenvoirdes. Het kohier moet dus in de periode 1562-1572 zijn opgesteld.

87 GAWV, OAV, inv.nr. 79.

88 ELO, Archieven van de gemeente Noordwijk (toegang 0900), inv.nr. 462, 100^e penning 1577.

89 ELO, Huisarchief van de Heren van Warmond (HHW; toegang 0512), inv.nr. 231, 100^e penning 1579.

90 GAWV, Oud Archief Wassenaar (OAW), inv.nr. 419, 100^e penning 1579.

91 NA, Archief Financier van Holland 1572-1806 (FvH; toegang 3.01.29), inventaris p. 71.

92 NA, FvH, inv.nr. 462, Redres-generaal van 1581-1584. Dit kohier bevat voor alle ambachten in Holland de opbrengsten van de schildtalen van 1518, de tiende penning van 1561, de 100e penning van 1569 en de verpondingen van 1581 en 1583.

93 ELO, Secretarie-archief 1290-1575, inv.nr. 1346a, kohier omslag tot onderhoud van het garnizoen 1573. Dit ver-

meldt vijf vluchtelingen uit Voorschoten en vijf van de Wadding; zie ook J. Rustige, *Beleg en belasting Leiden 1573-1574* (ongedateerd). Ongepubliceerde studie, aanwezig in bibliotheek ELO.

94 GAWV, Oud Rechterlijk Archief Voorschoten (ORAV), inv.nr. 1, fol.6vs., 7, 77, 100, 114vs., 117, 120, 133, 138vs., 180, 183vs., 220; Idem, inv.nr. 2, fol. 76, 89, 89vs., 109, 117vs.

95 ELO, Archief van het ambacht Alkemade (toegang 170.1.01), inv. nr. 241, taxatie onroerend goed in Alkemade t.b.v. de honderdste penning 1569; NA, SvH 1572-1795, inv. nr. 1290HH, 100^e penning Alkemade 1577; ELO, AAA, inv.nr. 206, taxatie van de landen in Alkemade 1579.

96 ELO, Archieven Noordwijk (toegang 0900), inv.nr. 462 (100^e penning 1577).

97 NA, FvH, inv.nr. 462.

98 ELO, HHW, inv.nr. 231, 100^e penning 1579, ten onrechte aangeduid als verponding. Transcriptie P.W.C. van Kessel, met dank aan A. van Noort.

99 NA, SvH vóór 1572 (toegang 3.01.03), inv.nr. 1470, 10^e penning Warmond 1561.

100 GAWV, OAW, inv.nr. 419, 100^e penning Wassenaar 1579.

101 NA, SvH vóór 1572, inv.nr. 1472, 10^e penning Wassenaar en Zuidwijk 1561.

De Rozenpoort (Uiterstegrecht 46), eind 19de eeuw. Maker onbekend. Glasnegatief collectie Erfgoed Leiden en Omstreken GN003083 (detail).

‘Haalt neer nu ied’re vunze hut Die zonde kweekt en nood’

Over de Leidse poorten en hun bewoners

Herman van Hooidonk en Kees Walle

Herman van Hooidonk publiceerde in 1981 *Steech in, steeg uit. Het Leidse stegenboek*. Nadien kreeg hij bekendheid als samensteller van historische stadskalenders.

Kees Walle heeft over uiteenlopende onderwerpen in het *Leids Jaarboekje* gepubliceerd. Van zijn hand verscheen in 2005 *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14^e-19^e eeuw)*.

Na de val van Antwerpen in 1585 weken duizenden Vlamingen en Walen uit naar het noorden en kozen Leiden als woonplaats. Vanzelfsprekend moesten al die nieuwkomers en hun gezinnen worden gehuisvest. Dat was geen sinecure, want behalve met een groot woningtekort kampte de stad ook met ruimtegebrek. Daarom ontstond al rond 1600 buiten de (oude) Zijlpoort een nieuw wijkje; nadien zouden nog drie stadsvergrotingen volgen.

Het ging hierbij om grote projecten. Afgezien van de gecompliceerde planvorming moest het stadsbestuur eerst de grond verwerven en nieuwe grachten laten graven. Pas nadat de kavels bouwrijp waren gemaakt kon er worden gebouwd. Minstens zo belangrijk was dat het straten- en grachtenplan goed aansloot op de bestaande stad. Ten slotte was het noodzakelijk dat de oude stadsmuur werd vervangen door de aanleg van nieuwe vestingwerken.¹

Tuinen en achtererven

Met deze projecten waren enorme kosten gemoeid en daarom werd pas in laatste instantie tot stadsvergroting besloten. Maar vanwege de door honger en pest veroorzaakte bevolkingsafname was dat kort na het Ontzet van 1574 nog niet nodig. Bovendien boden de genaaste kloosterterreinen voldoende ruimte voor woningbouw. Nadat deze en overige ‘lediche erven’ waren bebouwd, liet men het oog vallen op tuinen en achtererven binnen bestaande bouwblokken. Bebouwing was echter alleen mogelijk wanneer er sprake was van een in- en uitgang vanaf en naar de openbare weg. In de regel bestond die doorgang uit een wel of niet overdekte *poort* of *gang* die naast een woning aan de straat, steeg of gracht was gelegen. Soms was die er al in de vorm van een ‘achterom’, maar wanneer zo’n gelegenheid zich niet voordeed, kon het

gebeuren dat een deel van de ‘principale’ woning voor de aanleg van een poort werd opgeofferd. In de regel waren de toegangen nauw en soms niet breder dan 70 centimeter.

Hiermee is niet gezegd dat de poorten vóór 1600 een onbekend verschijnsel waren. Integendeel, er zijn tal van berichten waaruit blijkt dat ze al veel eerder bestonden.² Alleen is niet altijd duidelijk wat men toentertijd precies met een poort bedoelde. Was het een doorgang of achterom met of zonder woonbebouwing? Wat moeten wij bijvoorbeeld verstaan onder een naar het Rapenburg lopende poort en gang die in 1471 samen met een deel van een huis aan de Papengracht worden verkocht?³ Waren die bewoond? Dat was bijna zeker het geval in 1468 bij de verkoop van een ‘huis en kameren, met steeg, poort en pishuis’ aan de Middelstegracht.⁴ ‘Kameren’ waren – zoals de naam al doet vermoeden – eenkamerwoninkjes, vrijwel synoniem met poortwoningen. Vermoedelijk was dat ook zo met de Claes die Cuperspoort bij de Koornbrug (1449) en de Geryt Rijswicxpoort in de Nieuwsteeg (1450).⁵ Later wordt van deze poorten niets meer vernomen, maar wel van de in 1533 genoemde Bregtenpoort aan het Levendaal.⁶

In het uit 1585 daterende register Vetus worden zes poorten bij naam genoemd, te weten de Joost van Sonneveldpoort en de Jan van Hout Secretarispoort aan de Aalmarkt (waarin we de latere Vispoort herkennen), de Coman Betgenspoort aan de Hogewoerd, de Duivelshoornpoort aan de Middelstegracht, de Kleine Wereld aan de Haarlemmerstraat en de al eerdergenoemde Bregtenpoort.⁷

Daarnaast worden nog tal van naamloze poortjes vermeld, maar bij de meeste lijkt het om (onbebouwde) huistoegangen te gaan.

De poortbebouwing nam echter snel toe toen rond de eeuwwisseling het ruimtegebrek en woningtekort steeds nijpender werd. Het register Vetus bevat legio aantekeningen die berichten over bouwactiviteiten. Zo werd in 1587 op een ‘ledich erf’ aan de westzijde van de Uiterstegracht tussen Groenesteeg en Nieuwe Rijn een huis gebouwd dat in 1598 werd vertimmerd tot twee huizen en een poort. Vrijwel zeker gaat het hier om de latere, nog in 1853 bewoonde Grutterspoort.

Twintig jaar later blijkt de situatie drastisch te zijn veranderd, want in 1606 telde de stad al 103 bewoonde poorten.⁸ In de wat latere Bonboeken (waarin de eigendomsoverdracht van onroerend goed per stadswijk is geregistreerd) komen we ook in de stadsvergrotingen veel poorten tegen. Wel waren er verschillen. In het relatief rijke stadshart tussen Breestraat en Rapenburg was veel minder poortbebouwing dan in het oostelijk deel van de stad dat vanouds door de laagste inkomensgroepen werd bevolkt. De grootste concentratie bevond zich aan de Uiterste- en Middelstegracht en in de driehoek Geregracht, Levendaal en Zijdgracht (nu Korevaarstraat).

De poort van Francijntje van Hille

Het ontstaan van poortbebouwing is soms op de voet te volgen. Zo bezat de uit Poperinge afkomstige Francijntje van Hille een woning aan de Doelenachtergracht (nu Vijfde Binnenvestgracht).⁹ Naast haar huis bevond zich al een smalle doorgang naar het achtererf en in

1632 liet zij daarop met *f* 1000 geleend geld drie kleine huizen bouwen.¹⁰ Gezien de beperkte oppervlakte van het erf (125 m²) ging het vrijwel zeker om eenkamerwoninkjes met hooguit een kleine, onbeschoten slaapzolder. Ook was er sprake van een ‘*somerkeucken*’. Daar zal een primitief optrekje, een zogenaamd ‘snuivertje’, mee zijn bedoeld waar ‘s zomers werd gekookt. Alles werd nauwkeurig geregeld; zo moest de weduwe haar buurman *f* 20 betalen om in de door hem opgetrokken scheidingsmuur te mogen ankeren.¹¹ Vijf jaar later werden de huisjes en gang door de erfgenamen van Francijntje verkocht, maar wel op voorwaarde dat de koper en verkopers de *bornput* (waterput) gemeenschappelijk zouden gebruiken en onderhouden. Hetzelfde gold voor de riolering die loosde op de Achtergracht.¹²

In 1765 vielen de poortwoninkjes onder de sloophamer. De vrijkomende grond werd toegevoegd aan de tuin van Rapenburg 83. In 1653 brachten de drie huisjes bij verkoop nog *f* 3.030 op, terwijl de laatste koper er vanwege de algemene prijsdaling van vastgoed een eeuw later slechts *f* 150 voor betaalde.

Poortbebouwing achter het Rapenburg

Bij de aanleg van poorten ging het altijd om particulier initiatief. Huiseigenaars lieten hun erven met woninkjes bebouwen, hetzij om die te verhuren, hetzij om ze met winst door te verkopen. Vaak ging dat gepaard met financiële speculatie op een ‘overspannen woningmarkt’. Dat was bijvoorbeeld in 1609 het geval met de aanleg van de Boys- en Dwarsboysstraatjes achter het Rapenburg.¹³ Aan-

vankelijk hadden die ook de status van een (particuliere) poort, maar dat veranderde toen de bewoners klaagden over het ontbreken van bestrating. Het stadsbestuur was bereid om aan de klachten gehoor te geven, mits de eigenaars bereid waren om de straatjes ‘op te dragen’ aan het Gerecht, dat wil zeggen in eigendom aan de stad over te dragen. Aldus geschiedde.¹⁴

Hoewel het na die grondoverdracht formeel niet meer om een particuliere poort ging, had de geplande bebouwing wel alle kenmerken. Het begon met de verkoop van Rapenburg 85 met daarachter een groot erf. Verkopers waren de erfgenamen van Adri-aantje Rijckertsdr., terwijl Pieter Huygensz. du Boys, hoofdman van de schutterij, voor 4.309 gulden de nieuwe eigenaar werd. Hij verkavelde het erf onmiddellijk in 21 kleine grondpercelen die een maand later bij opbod werden verkocht. Samen met het huis aan het Rapenburg bedroeg de opbrengst 7.803 gulden.¹⁵ Du Boys maakte dus in enkele weken een winst van bijna 3.500 gulden. Onder de kopers waren bekende Leidse aannemers als Henrick Jansz. van der Hidde, timmerman, en de metselaars Cornelis Danielsz. de Ruw en Claes Libaert. De eenkamerwoningen die zij bouwden hadden een oppervlakte van slechts 25 m² en waren bedoeld voor de armste inwoners. Dankzij het bewaard gebleven register van het Hoofdgeld (een belastingheffing) weten we precies wie er in 1622 woonden. Te oordelen naar de namen waren het vrijwel zonder uitzondering uitgeweken Vlamingen en vooral Walen, voornamelijk wol-kammers en spinners – de meest armelijke en slechtst betaalde beroepen. De 21 huisjes wa-

ren met 118 bewoners overbevolkt.¹⁶ In 1777 werd het laatste huisje afgebroken en nadien wordt van de Boysstraat weinig meer vernomen.¹⁷

Het initiatief van Du Boys kreeg navolging van zijn buurman Gillis Elsevier die op zijn achtererf ook een tiental huisjes liet bouwen. Hier woonden 51 mensen.¹⁸ Zij hadden hun uitgang in een poort die uitliep in de Nonnensteeg en via een zakslop was verbonden met het Dwarsboysstraatje. De afsluiting vond in 1772 plaats.¹⁹ En dan waren er nog de Noortpoort achter Rapenburg 91, uitkomend in de Kolmakersteeg, en het Wildpoortje achter Rapenburg 75 met een uitgang in de Nonnensteeg. Deze poortjes waren vernoemd naar hun vermoedelijke bouwers Cornelis Claesz. van Noort en Jan Jansz. van der Wild. Beide slopjes zijn al vroeg en geruisloos verdwenen.

Een hoop kleine krotjes

De aanleg van poorten en het bebouwen van binnenterreinen was dus een lucratieve bezigheid voor huiseigenaars, aannemers en speculanten. Maar er waren ook schaduwkanten. In 1642 klaagde een onbekende auteur dat goede huizen werden afgebroken om plaats te maken voor 'een hoop kleyne kroteties'. Bovendien wees de schrijver op het gevaar van een nieuwe pestepidemie, want in de overvolle stad woonden de drapeniers, wolkammers en spinners te dicht opeen. En omdat voor de wolbewerking olie, vet en urine (*pisz*) werden gebruikt was de luchtkwaliteit zo slecht 'dat *gij niet en kunt door hare straeten gaen sonder een vuile en stinckende lucht in te haelen – ende in haer huysen te*

blijven stilstaen is alrede bijnae gantsch onmogelick.'²⁰

Zeventien jaar later maakte de bekende Pieter de la Court zich kwaad over het verbod om buiten de stadswallen te bouwen. Daardoor was de stad overvol en dat had weer tot gevolg dat veel huizen waren *gesmaldeeld* (lees: 'verkamerd'). En met enige overdrijving zegt De la Court dat 'men tot een eeuwige schade en schande der Stad Leiden alle fraye huysen met hare erven heeft sien veranderen in seer veele kleyne vuyle ongesonde gaeten ende koten, ende dese soo schoone Stad vervuld werd met altijd ontughtige, ongesonde, kiffachtige saksteegjens ofte afgeslootene poortjens.'²¹

Na de pestuitbraak van 1655, die vijftienduizend dodelijke slachtoffers eiste, kwam het stadsbestuur eindelijk in actie. In het vervolg moest een bouwvergunning worden aangevraagd die pas na goedkeuring van een fatsoenlijke bouwtekening werd verleend. Maar kennelijk was de handhaving onvoldoende, want in 1658 bleek dat inhalige huisjesmelkers de lage huisjes afbraken en door hogere huizen vervingen. Op die manier hoopten zij meer huur te vangen. Het gevolg was dat de poortbewoners van de tegenoverliggende woningen nagenoeg in het donker zaten, waardoor thuiswerkers werden belet om hun ambacht uit te oefenen. Het Gerecht reageerde met een keur waarin werd bepaald dat wanneer de toegangen van particuliere slopjes en poorten niet breder waren dan negen voeten (2,8 meter), de hoogte van de daar aanwezige huizen niet meer mocht zijn.²² Bovendien werd de laatste stadsvergroting van

1659 gedetailleerd ingevuld; door de zeer grote woningdichtheid waren er nauwelijks open binnenterreinen en bleef daar poortvorming achterwege.

Naamgeving

Overigens kon het aantal woningen per poort aanzienlijk verschillen. Soms ging het om een paar stulpjes, maar er waren ook slopjes die tien of zelfs twintig huisjes telden. Koploper was het Hof van 24 Huizen aan de Langegracht, dat later zou uitgroeien tot een complex van 32 poortwoningen.

Het is ondoenlijk om alle poorten die ooit hebben bestaan nauwkeurig in beeld te brengen. Daar komt bij dat ze in de Bonboeken bijna altijd zonder naam worden vermeld. Er staat dan: *in de poort*, waarbij per woning alleen de opeenvolgende eigenaars en de data van eigendomsoverdracht worden genoemd. Toch wil dat niet zeggen dat de slopjes altijd naamloos waren. Evenals in het bouwblok achter het Rapenburg hadden veel poorten een naam die was ontleend aan de eerste of een latere eigenaar. Zo herinnerden de Wernershof en Ferdinand Wernerspoort aan Ferdinand Bernardus Werner (1859-1921) en de Loonpoort aan Johannes van Loon (1740-1811?). En dan de Jodenpoort, ter hoogte van Uiterstegracht 15. Woonden daar joden? Nee, maar het was wel de joodse koopman Salomon Aron van Praag die daar omstreeks 1824 veertien huisjes bouwde.²³

Ook zijn er namen waarvan de oorsprong niet meer is te achterhalen, zoals de Duiwelshoornpoort aan de Middelstegracht.²⁴ Hetzelfde geldt voor Zwartehandspoort, de Drieguldenbierpoort, de Pekton, Verloren

Arbeid en de Vijfmatenmeelpoort. Sommige poortnamen zijn te herleiden tot die van vroegere huizen en herbergen.

Naamsverandering kwam echter ook voor, of er bestonden voor één poort meerdere namen. Een voorbeeld is het oude Laurens van Dalenstraatje in de Bouwelouwesteeg dat in de negentiende eeuw bekend stond als de Hoerenpoort.²⁵ En wat te zeggen van de Strontpoort?²⁶ Of van de Potje Karne-melkspoort en de Dorstighartpoort?²⁷ Allemaal namen die in de volksmond waren ont-

De Paradijshof, gezien vanaf de toegang in de Bouwelouwesteeg. Links enkele herbouwde woningen, rechts de verkrotte en verlaten huisjes, eind negentiende eeuw. Maker onbekend. Glasnegatief collectie Erfgoed Leiden en Omstreken GN003134 (detail).

staan. Ook kwam het voor dat benamingen als poort, steeg, slop, gang of straatje afwisselend werden gebezigd.²⁸

Dan is er nog het verhaal over de greinwerker Karel Blansjaar senior (1754-1829) die de grondslag legde voor een omvangrijk krottenimperium. Zijn al even gehaaide zoon Karel junior (1790-1844) breidde dat verder uit. Daardoor zou hij de grootste huiseigenaar van Leiden worden; samen met zijn zuster Elisabeth bezat hij 214 woningen.²⁹ In 1825 kocht hij van de stad vier huisjes, drie loodsen en de grond van acht afgebroken huisjes in het Bethlehemstraatje aan de noordzijde van de Langegracht bij de tegenwoordige Noorderstraat, ook wel bekend als de Bethlehempoort.³⁰ Maar de ondergrond van het straatje en een dwars daarop staand zaksteegje bleven eigendom van de gemeente; voor het gebruik daarvan betaalde Blansjaar een jaarlijkse recognitie van ruim f 20.

Jaren later blijkt Karels achterneef, de timmerman Adriaan Blansjaar (1826-1906) eigenaar te zijn. In 1872 verzoekt hij de gemeenteraad om de poort aan hem te verkopen om daar een woonhuis te bouwen of boven de poort een woning te realiseren. De gemeenteraad gaat akkoord. Daarna zijn in het voormalige zaksteegje twaalf huisjes gebouwd en stond de poort sindsdien bekend als de Blansjaarhof. Ten slotte zou de naam nog een keer worden veranderd in Susanna Klinkertstraat.³¹ Deze door de gemeente niet geautoriseerde, maar wel gebruikte naam was kennelijk een hommage van Adriaan aan de uit Amsterdam afkomstige Susanna Klinkert (1817-1887) met wie hij in 1874 trouwde.

Armoede, verpaupering en cholera

De haastig gebouwde en goedkope poortwoningen waren bestemd voor de allerarmsten. Vanwege hun slechte kwaliteit was het voorspelbaar dat ze – zeker bij gebrekkig onderhoud en intensieve bewoning – snel in verval raakten. Dat was al het geval in het begin van de achttiende eeuw toen sommige huisjes voor een paar gulden werden verkocht.³²

De huur bedroeg doorgaans niet meer dan 40 of 50 cent per week. Toen Leiden na 1750 als gevolg van de economische crisis steeds meer ontvolkte en er een woningoverschot ontstond, werden tal van poorten geheel of gedeeltelijk gesloopt of bestemd voor pakhuizen en werkplaatsen.³³ Omgekeerd kwam het ook wel voor dat pakhuizen (weer) een woonfunctie kregen.³⁴ Daar kwam geen verbouwing aan te pas, want tot het eind van de negentiende eeuw was van waterleiding en verlichting in de poorten niet of nauwelijks sprake. Het sanitair bestond doorgaans uit een privaat of plee die buitenshuis door meerdere, soms wel acht buurgezinnen moest worden gedeeld.

De afwezigheid van deze voorzieningen in combinatie met armoede, werkloosheid en ondervoeding zou de stad tijdens de beruchte cholera-uitbraken tussen 1832 en 1866 hard raken. In totaal stierven 5.144 Leidenaars aan deze afschuwelijke ziekte, die vooral de allerarmsten trof. Niet alleen de omvang, maar ook de snelheid waarmee de ziekte om zich heen greep wekte grote consternatie. Vaak bedroeg de incubatietijd niet meer dan enkele uren; vervolgens werden de mensen doodziek om daarna binnen een of

De twee ingangen van de Bethlehemshof (Langegracht 216) en de Susanna Klinkertstraat (Langegracht 222) in 1957. Ertussen bevinden zich slechts twee huizen. De situatie toont aan hoe dicht de poorten vaak bij elkaar lagen. Foto: Herman Kleibrink. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken PV5397.30b.

twee dagen te sterven. Zo overleden in augustus 1832 in de Glazenmakerspoort tussen Uiterstegracht en Vestestraat binnen een tijdbestek van acht uur achtereenvolgens een

zoon, de echtgenote en een tweede zoon van de wever Hendrik Dekker. Omdat vervoer naar het overvolle hospitaal geen zin meer had, stierven de slachtoffers thuis. Volgens

stadsarmendokter Anton Hasebroek lagen de drie lijken in de piepkleine woning tegen elkaar aan.³⁵

In september 1855 richt zijn collega, dokter François Dozy, zich tot het gemeentebestuur. Hij schrijft dat de erbarmelijke woonomstandigheden niet alleen oorzaak zijn van de cholera, maar ook van andere ziekten als tuberculose en waterzucht. En omdat dit alles toch bekend is, zegt Dozy niet te begrijpen waarom B en W geen maatregelen nemen. Daarom vraagt hij een onderzoek in te stellen naar de woontoestanden, waarbij vooral gelet moet worden op de staat van vloeren, daken, vensters en vochtige muren. Het stadsbestuur geeft daartoe opdracht aan een commissie die begin november rapporteert. Maar uit het slechts één pagina tellend verslag blijkt dat van een systematisch, alomtvattend en gedetailleerd onderzoek geen sprake is geweest. De commissie zegt wel dat ze veel huizen van choleralijders heeft bezocht, maar zowel de woningen als de patiënten blijven ongevoemd. Toch is haar conclusie vernietigend:

‘De meeste huisjes ter huurwaarde van 40 cents per week en daar beneden zijn slecht of liever in het geheel niet onderhouden, zodat bij felle koude of regenachtig weder de bewoners maar zeer onvolledig tegen deze onaangename en ongezonde invloeden beschut zijn. Meestal zijn ook de gronden slecht bevoerd, daardoor modderig en stinkend, de daken vol gaten, de zolderingen lek, de glasruiten gebroken of met papier gestopt. Nog ellendiger wordt het verblijf in deze woningen doordat er niet alleen geene

*bedden aanwezig zijn, maar zelfs geen stroo en de bewoners op den naakten, vochtigen grond moeten slapen of op een handvol stinkend kaf en lorren...’*³⁶

‘Foyers d’infection’

Onder deze omstandigheden was het niet verrassend dat in het beruchte Hof van 24 Huizen aan de Langegracht maar liefst 113 bewoners aan de cholera overleden. In 1863 werd het complex door de gemeente eindelijk onbewoonbaar verklaard. Maar de eigenaar Pieter Hasselbach (een aangetrouwde neef van Karel Blansjaar) negeerde de maatregel en tijdens de laatste, grote cholera-uitbarsting in 1866 woonden er 133 mensen waarvan er opnieuw velen door de ziekte het leven lieten.

Maar al bij de eerste uitbraak in 1832 constateerde Dozy dat de cholera behalve in het Hof van de 24 Huizen ook in de Kattenpoort aan de Clarensteeg en de Kloppoort en Brandewijnspoort aan de Langegracht heviger woedde. En schrijft hij dat *‘... het geen wonder [is] dat die dicht bevolkte sloppen, welke men in Leiden [...] aantreft en waarin het armoedigste soort van mensen woont, foyers d’infection geworden zijn.’*³⁷

Ook de arts C.W.H. van Kaathoven, tevens gemeenteraadslid en regent van het H.G. Weeshuis en het Huiszittenhuis, onderschreef deze conclusie. Dat het stadsbestuur Hasselbach liet begaan en evenmin optrad tegen andere krottenkoningen was tegen beter weten in. Want hoewel halverwege de negentiende eeuw de oorzaken van cholera, laat staan een succesvolle geneeswijze, nog onbekend waren, werd al wel een verband gelegd tussen

de ziekte en onhygiënische omstandigheden. Daarom is het onbegrijpelijk dat B en W in het Gemeenteverslag 1855 verklaren dat *‘omtrent het ontstaan of de aard en de verschijnselen dezer duistere ziekte niets bijzonder valt aan te merken wat eenig licht zou kunnen verspreiden...’*

De Volkstelling van 1849

Tijdens de Volkstelling van 1849 bestond de poortbevolking uit 1.858 mensen, verdeeld over 448 huishoudens die in 100 poorten woonden.³⁸ Overigens waren heel wat huisjes onbewoond of als pakhuis in gebruik. De gemiddelde gezinsgrootte bedroeg dus ruim vier personen, terwijl die bezettingsgraad voor heel Leiden 5,6 bedroeg. Dat lijkt dus niets bijzonders. Maar schijn bedriegt, want de poortwoningen waren doorgaans piepklein. Meer dan de helft bestond uit eenkamerwoningen, zodat moet worden aangenomen dat de bewoningsdichtheid per m² veel groter was dan in de rest van de stad. Het kwam dan ook regelmatig voor dat families van zes, zeven of zelfs negen personen letterlijk samenhokten in één woon- en slaapvertrek. Vaak was er sprake van inwoning of deelden drie generaties – ouders, kinderen en grootouders – het huis. Of er woonden twee huishoudens onder een dak. Dat was bijvoorbeeld het geval met het echtpaar Engelbrecht-Crama en de weduwe Niemulder-Kasper in de Behouwen Reispoort (beter bekend als De Kous) aan de Zuidsingel. Bovendien waren er nog vijf jonge kinderen die geen van allen onderwijs genoten. De man probeerde als sjouwer de kost te verdienen, de beide moeders waren werkster en een 15-jarige dochter werkte op de fabriek.

De werkloosheid onder de poortbewoners was groot. Van de mannen gaf 12% op geen beroep te hebben. Dat lijkt mee te vallen, maar bijna 24% was sjouwer. Dat betrof echter doorgaans los werk, zodat minstens 36% geen of hooguit onregelmatige inkomsten uit arbeid had.

Ongeveer 18% was als spinner, wever, wolkamer, verver, schrobbelaar enz. werkzaam in de textielbranche. Vermoedelijk was dit percentage veel hoger omdat 14% van de mannen als fabrieksarbeiders worden vermeld. De fabrieken waar zij werkten worden niet genoemd, maar zullen vooral textielfabrieken zijn geweest.

Voor de ambachtelijke beroepsbeoefenaars (11%) waren vaardigheden vereist; onder hen bevinden zich smids- en schoenmakersknechten, bezem-, sigaren- en mandenmakers, kleermakers, stoelenmatters en zeemtouwers. In de categorie landbouw en visserij (ruim 6%) domineren warmoesiers- en tuinknechten. Onder de rubriek diversen komen we een scala aan beroepen tegen, variërend van enkele baggerlieden en tabakskervers tot een dansmeester en een wekker of porder (iemand die voor een paar centen per week ’s ochtends vroeg de fabriekswerkers bijtijds wakker maakte).

Van de vrouwen gaf 52% op werkzaam te zijn (en dat was aanzienlijk meer dan bij de middenklasse).³⁹ Dat had niets met vroege emancipatie, maar alles met bittere noodzaak te maken. De niet-werkzame 48% was dus volstrekt afhankelijk van werkende gezinsleden of van de bedeling. Ongeveer een kwart werkte in de textiel, waaronder verhoudings-

gewijs veel spinsters, naaisters en breisters. Dat waren van oudsher huisberoepen. Een ander kwart werkte buitenshuis als schoonmaakster of wordt vermeld als ‘dienstbaar’. Dat zal vaak een schoonmaakbaan of ander werk in de huishouding zijn geweest. Onder de rubriek diverse beroepen komen we onder andere een verkoopster van zwavelstokjes tegen, een steenbikster, twee prostituees en zowaar een sjouwster. Dan zijn er nog wat koopvrouwen, waarbij vooral aan straathandel en het drijven van een water- en vuurwinkeltje moet worden gedacht.

Ook is gekeken naar opleiding en kinderarbeid. Daarbij is gekozen voor de leeftijdscategorie 6 t/m 12 jaar, grofweg de basisschoolleeftijd. Iets meer dan de helft (53%) van de jongens bezocht een school, wordt als ‘huisleerling’ vermeld of volgde een vakopleiding als smid, schoenmaker, sigarenmaker enz. En al zal het schoolgaan weinig hebben voorgesteld, bij de meisjes wordt slechts 36% als scholier of huisleerling opgegeven en is ruim de helft verstoken van enige opleiding. Veertig kinderen, jongens en meisjes (12-13%), zijn werkzaam op een fabriek, werkplaats of in een huishouding. Heel jonge meisjes werden ook wel thuisgehouden, maar leverden dan als breister of spinster een bijdrage aan het schamele gezinsinkomen.

Dan waren er nog de ongehuwde moeders waarvan de kinderen blijvend hun familienaam zouden voeren. Deze groep moet niet

worden verward met vrouwen die ongehuwd bevielen, maar waarvan het vaderschap bij de geboorte van hun kinderen of bij een later gesloten huwelijk werd erkend. Bij elf ongehuwde vrouwen is het bij één kind gebleven, maar zeven moeders hadden meer nakomelingen. ‘Recordhoudster’ was de werkster Jannetje Immetje Noordermeer, 54 jaar, woonachtig in de Vinkenpoort aan de Uiterstegracht. De vrouw had twee zoons en twee dochters in de leeftijd tussen 12 en 28 jaar die als melkboer-knecht, kaardensteker en breisters de kost verdienden.

De Vinkenpoort (Uiterstegracht 88-90), eind negentiende eeuw. In 1892 telde de poort vijf huisjes en moest de enige plee door 53 bewoners worden gedeeld. In het raam van de dakkapel ontbreekt een glasruit. Maker onbekend. Glasnegatief collectie Erfgoed Leiden en Omstreken GN003251.

‘Daaraan zijn wij in Leiden nu eenmaal gewoon’

Mede naar aanleiding van de cholera-epidemie werd in 1867 de Vereeniging tot Verbetering van de Volksgezondheid opgericht. Die stelde in dat jaar een onderzoek in naar de kwaliteit van de Leidse woningvoorraad

van vooral de lagere volksklasse. Van de 2.214 onderzochte huizen werden er 563 goed, 804 matig en maar liefst 847 als slecht bestempeld. Men kwam tot de slotsom dat

*‘... de Leidsche burgerschap niet langer aarzelen mocht om haar goedkeuring te schenken aan krachtige maatregelen der stedelijke regeering, ten einde eigenaars en bewoners te nopen om op te houden met het geven eener bestemming aan de door hen in eigendom of gebruik gegeven bezeten huizen, waardoor de algemeene welstand en het leven der ingezeetenen op zulk een vreeselijke wijze bedreigd worden...’*⁴⁰

Deze conclusie is wat merkwaardig, omdat het lijkt alsof het gemeentebestuur mooie plannen heeft klaarliggen waarmee men slechts hoeft in te stemmen. Maar die plannen waren er niet en bovendien zullen met de *Leidsche burgerschap* alleen de bemiddelde 1.458 kiesgerechtigden zijn bedoeld – en dat waren zeker geen krotbewoners.⁴¹ Ook is het vreemd dat niet alleen de eigenaars, maar ook de bewoners worden gemaand om niet langer een woonbestemming te geven aan huizen die levensbedreigend zijn voor de gezondheid. Alsof de doodarme en vaak be-deelde huurders keuze hadden uit een goed en betaalbaar woningaanbod...

De staatscommissie die in 1890 een parlementaire enquête hield over de leef- en werk-omstandigheden van o.a. de Leidse arbeiders was deze hartenkreet niet vergeten en kwam er ruim twintig jaar later op terug.⁴²

Zo vroeg men de burgemeester van Lei-

den, L.M. de Laat de Kanter, of de woontoe-stand inmiddels was verbeterd. ‘*Ontegengelijk*’, antwoordde de burgervader met een stalen gezicht, maar toen de enquêtecommissie doorvroeg kon hij dat op slechts één punt toelichten. Dat betrof de verbetering van het drinkwater door de aanleg van een duinwaterleiding. Ofschoon aansluiting daarop geen verplichting was voor huiseigenaars en verhuurders, nam het gebruik volgens De Laat de Kanter toe. Daarbij maakte hij wel de aantekening dat ‘*wij aanvankelijk worstelden met den tegenzin der mindere klasse, die het duinwater te flauw en het water uit de grachten smakelijker vond*’.⁴³

Vermoedelijk had die tegenzin vaak meer met geld dan met goede smaak van doen, want hoewel het schone drinkwater gratis en per emmer werd verstrekt aan de armste Leidenaars, zat een individuele aansluiting op het leidingnet er niet in. Zo liet de burgemeester zich ontvallen dat hij de huisbazen er meermalen op had gewezen dat wanneer zij de huur met een dubbeltje per week verhoogden, ‘*er dan voor hen ook nog eenig voordeel in gelegen was*’. Maar de krotbewoners konden dat dubbeltje niet missen. In de Wolpoort aan de Zijdracht wilden de huurders wekelijks 7½ cent extra voor een waterleiding betalen, maar hun huisbaas Fontein vroeg 20 cent.

Toen er in 1892 weer een cholera-uitbraak dreigde, besloot de gemeente om de waterleiding, althans de standpijpen, voor eigen rekening in de poorten aan te leggen. Tijdens behandeling in de Raad werd duidelijk dat er van de 113 bewoonde poorten slechts 13 een aansluiting hadden.⁴⁴ Pas in 1894 waren alle

De Rozenpoort (Uiterstegracht 46), eind negentiende eeuw. Vanwege het gevaar van een cholera-uitbraak besloot de gemeente in 1892 om in of naast de poorten een standpijp aan te leggen, één tappunt voor de gehele poortbevolking en omwonenden. Van een individuele aansluiting op het leidingnet was nog nauwelijks sprake. Op de voorgrond staan de emmers waarin het water werd getapt. Maker onbekend. Glasnegatief collectie Erfgoed Leiden en Omstreken GN003083.

poorten (met uitzondering van de Johannespoort in de Mirakelsteeg) aangesloten.⁴⁵

Overigens moest de burgemeester wel erkennen dat het zogenaamde Liernur-stelsel (een rioleringssysteem) in de meeste achterbuurten en poorten ontbrak. In combinatie met een onvoltooid duinwaterleidingnet leverde dat natuurlijk een extra gevaar op voor de volksgezondheid. Zo beschreef de stads-

architect D.E.C. Knuttel een huis aan de Bouwelouwesteeg waar

*'... geen [ander] drinkwater [is] dan uit een welput met een erg bruinachtig vocht die op anderhalve meter afstand van de beerput is gelegen en door faecaliën verontreinigd moet zijn. Trouwens, dit is de gewone toestand; want is het niet de beerput dan is het een riool dat het water totaal bederft. Daaraan zijn wij hier [in Leiden] nu eenmaal gewoon.'*⁴⁶

Hoewel het beruchte Hof van de 24 Huizen spoedig zou worden ontruimd, woonden er in 1890 nog altijd dertig gezinnen die over één privaat beschikten en geen leidingwater hadden. De godsdienstonderwijzer J.H. Raabe, tevens 'arm- en huisbezoeker' van de Hervormde Kerk, vertelde: *'... dat ziet er bar uit; de ruiten stuk, stroo over den vloer, bijna niets heel.'* Maar volgens de eerdergenoemde Knuttel was het in de Hof toch beter toeven dan in de Paradijspoort in de gelijknamige steeg. De stadsgeneesheer W.P. Weebbers wist het nog beter: *'Dat is niet het slechtste gedeelte van de stad. De Slagerspoort op het Levendaal, de Sanderspoort op de Geregracht en de Daniëlspoort zijn veel minder...'*⁴⁷

De hut die zonde kweekt en nood

Een halve eeuw eerder werden de Leidenaars door de jonge Kneppelhout, alias Klikspaan, bestempeld als *'een onverbeterlijk ras dat tot niets deugt en tot niets wil deugen [...]'* Deze vuilikken en luiaards zijn, met dat ongehoord getal armen dat aan de stad knaagt [...] de ware bevolking. Leiden is het paradijs

*der armen; bedelarij steekt er vermetel het hoofd omhoog. [...] En wie zou daar niet van de bedeelde klasse willen zijn? Elken dag uw soepje, uw brood, uwen turf; kleederen, schoudermantels, dekens, hemden, krijgt gij kosteloos thuis.'*⁴⁸

Natuurlijk verzweeg de bejubelde schrijver dat zijn klasse in hoge mate verantwoordelijk was voor de doffe ellende van een afgestompt proletariaat – en dat zegt meer over de treurige mentaliteit van het grootburgerdom dan over de duizenden armlastige Leidenaars.

Daarmee is niet gezegd dat de waarneming van Kneppelhout op fantasie berustte. Ook de parlementaire enquête en andere berichten onthullen een realiteit van doodarme mensen die vaak in dierlijke omstandigheden leven. Weliswaar is het van alle tijden dat de verworpenen der aarde sociaal en maatschappelijk ontsporen of naar de fles grijpen, maar in het door bittere armoede en uitbuiting getekende Leiden was dat een dagelijkse en zichtbare werkelijkheid.

Er was echter ook nog een onzichtbare en vooral onbespreekbare werkelijkheid die zich afspeelde achter de vervallen huisdeuren van poorten en sloppen. Zelfs de strijd bare socialisten durfden het in de nieuwe eeuw niet rechtstreeks te benoemen wanneer zij zongen: *Haalt neer nu ied're vunze hut / die zonde kweekt en nood / van buiten schilderachtig schoon / maar binnen heerscht de dood.*⁴⁹ Zo kunnen wij slechts gissen naar het aantal kinderen dat in die poel van sociale ellende 'in zonde', dus op overspelige en zelfs incestueuze wijze is verwekt.

Hoewel de parlementaire enquêteurs het

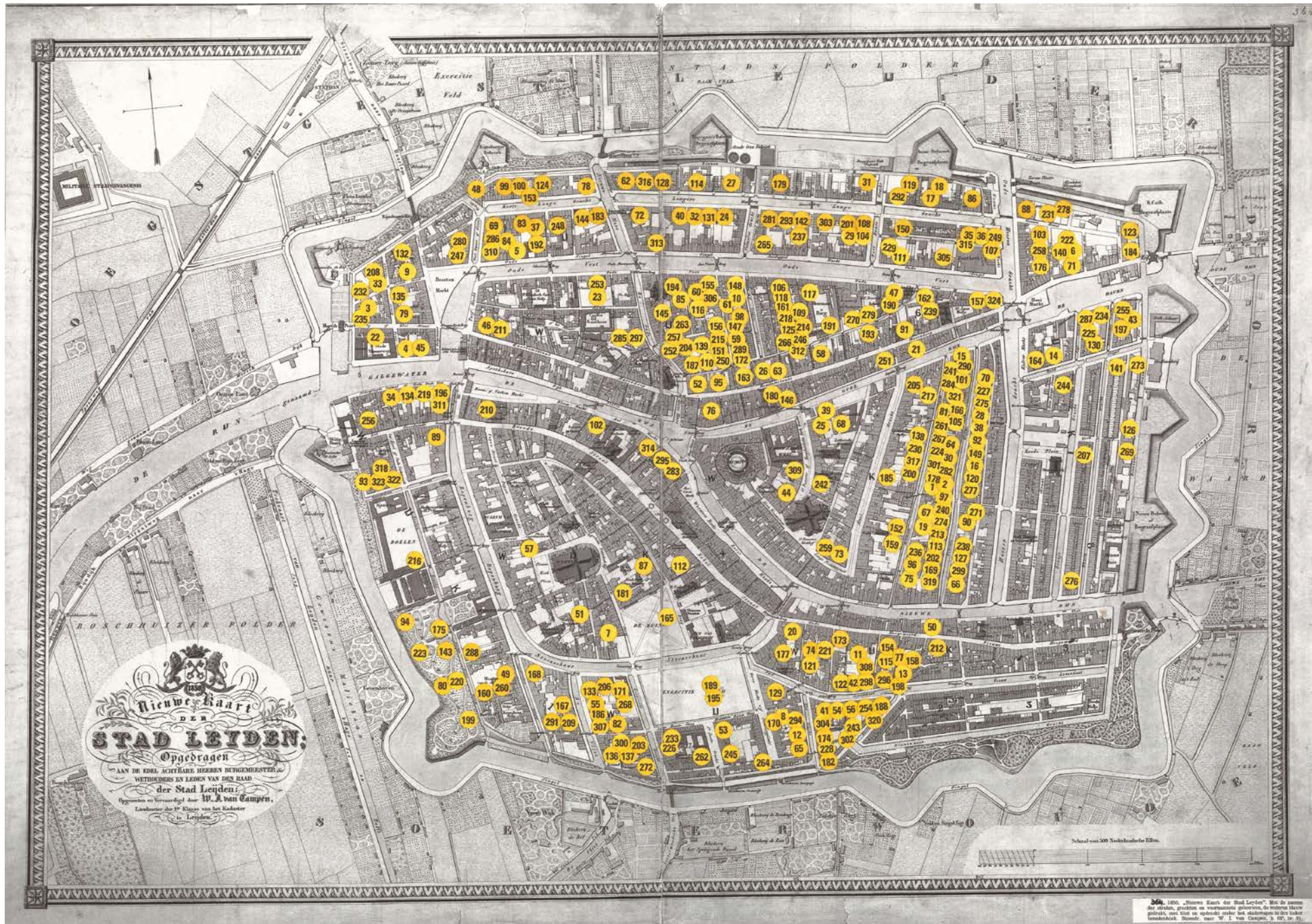
onderwerp seksualiteit – laat staan incest – zorgvuldig vermeden, klonk er bij de onderzochte toch iets van door. Het begint met de vaststelling dat de meeste poortwoningen slechts uit één vertrek bestaan waarin ook grote gezinnen wonen. Sprekend over hun slaapgelegenheid blijkt uit de antwoorden dat veel kinderen van verschillend geslacht op de grond op een strozak liggen, vaak onder onbeschoten en kierende pannendaken waar regen, wind en sneeuw vrij spel hebben. Maar het komt ook voor dat alle gezinsleden bij elkaar slapen. Als voorbeeld noemt Knuttel het gezin van een zekere Stoute, woonachtig in de Plattepoort in de Paradijssteeg. Man, vrouw, twee dochters van 17 en 20 jaar en twee zoons van 13 en 22 slapen gezamenlijk in een vertrek.

Gezien het grote aantal eenkamerwoningen zal dit soort situaties zich veelvuldig hebben voorgedaan. En meent een andere geïnterviewde dat het *'ook met het oog op de zedelijkheid noodig [is] dat er verandering kwame, want meestentijds slapen de kinderen in hetzelfde vertrek waar de ouders slapen en waar de moeder bevalt...'*⁵⁰

'... de werkman zal toch dikwijls een goede woning verontreinigen'

Aan het eind van de eeuw drong bij een deel van de gegoede burgerij steeds meer het besef door dat verkrotting geen natuurverschijnsel, maar het gevolg was van bestuurlijke nalatigheid. De hoogleraren H.L. Drucker (1857-1917) en H.B. Greven (1850-1933), beiden Leidenaars en progressieve liberalen, stonden aan de wieg van de Woningwet in 1901. Tien jaar eerder behoorden zij tot de oprich-

W.J. van Campen, Nieuwe Kaart der Stad Leiden, 1850. De auteurs hebben op deze kaart 324 poorten en gangen aangegeven waarvan de nummers verwijzen naar de bij dit artikel opgenomen tabel (zie bijlage).

364. 1850. "Nieuwe Kaart der Stad Leiden". Met de nummers der straten, grachten en voornamelijk gebouwen, die nu nog bestaan, van Leiden en omstreken, naar het kadaster van de 1ste Klasse van het Kadaster, naar W.J. van Campen, in 1850, nr. 51.

ters van Leidens eerste woningbouwvereniging ‘Werkmanswoningen’. Het was juist deze vereniging die rond 1905 een grote rol heeft gespeeld bij de krotopruiming en herbouw in de ‘poortendriehoek’ Levendaal, Geregracht en Korevaarstraat. Bovendien was Drucker gemeenteraadslid en in die hoedanigheid maakte hij zich sterk voor overheidsingrijpen, met name voor onbewoonbaarverklaringen.⁵¹

Daardoor kwam hij regelmatig in conflict met conservatieve raadsleden die van mening waren dat volkshuisvesting een terrein was waar ‘de markt haar werk moest doen’. Hoezeer de opvattingen verschilden bleek in 1894 tijdens de beraadslaging over een te verlenen rentegarantie door de gemeente ten behoeve van de Vereniging Werkmanswoningen.⁵²

Zo was de conservatieve liberaal W.N. du Rieu (1829-1896) niet te vermurwen tot overheidsbemoeienis en kondigde hij aan alleen daarom al tegen het voorstel te stemmen. Het anti-revolutionaire raadslid en houtzager P.J. van Hoeken (1846-1924) deed er nog een schepje bovenop door te zeggen dat B en W en de voorstanders van garantieverlening veel te hoge verwachtingen hadden, want ‘de werkmans zal toch dikwijls een goede woning verontreinigen’.

Evenals Drucker was het raadslid A.E. van Kempen (1843-1902) daarentegen vurig voorstander van het garantievoorstel. Hij onderstreepte dat met het tranentrekkend verhaal over een gezin, bestaande uit man, vrouw en drie kinderen die een eenkamerwoning bewoonden. In afwachting van de begrafenis aten, dronken en sliepen zij naast het lijk van hun pas overleden 23-jarige dochter en zusje.

Uiteindelijk werd het voorstel aangenomen. Alleen Du Rieu stemde tegen.

Onbewoonbaar verklaarde woningen in de verlaten Wolpoort aan de Zijlgracht 20 (nu Korevaarstraat), 1905. Maker onbekend. Glasnegatief collectie Erfgoed Leiden en Omstreken GN003293.

Overigens stelden herstel en verbetering weinig voor en kwamen de verhuurders pas in beweging wanneer er met onbewoonbaarverklaring werd gedreigd. Een voorbeeld is de beruchte, twintig huisjes tellende, Slagerspoort aan het Levendaal, die in 1890 nog door 114 mensen werd bewoond. Zij moesten het doen met twee privaten en zelfs B en W vonden dat te gortig. Op advies van geneeskundigen, de rooimeester (een ambtenaar die toezicht hield op huizen en rooijlijnen) en de stadsarchitect werd besloten dat er minstens

vijf plees behoorden te zijn. Toen de verhuurders talmden met plaatsing, dreigde het stadsbestuur met onbewoonbaarverklaring. Voor de huisjes nr. 16 en 17 met een woonoppervlakte van slechts 8 m² werd eenzelfde maatregel overwogen. Uiteindelijk koos de eigenaar J.G. Leune eieren voor zijn geld en voerde hij ‘kleine verbeteringen’ uit.⁵³

Het eeuwenoude begrip ‘poort’ was zo synoniem met armoede, vuil en asociaal dat sommige eigenaars de naam veranderden in ‘hof’. Soms was dat begrijpelijk wanneer de naamsverandering gepaard ging met nieuwbouw of grondige renovatie. Zo verdwenen de Vollebregt- en Komkommerpoort aan de Vijfde Binnenvestgracht om plaats te maken voor de keurige Vollebregtshof (1889) en Komkommerhof (1894). Geheel nieuw was ook de Hof van Venetie aan de Uiterstegracht (genoemd naar de bouwer P.J. van Venetie, 1851-1925).

Maar het kwam ook voor dat een poging tot naamsverandering mislukte. Dat was het geval met de beruchte Kattenpoort tussen Clarensteeg en Van der Werfstraat. De eigenaar Pieter Kooreman verzocht de gemeente om de naam te wijzigen in het wat prettiger klinkende Jonge Pietershofje. B en W gingen akkoord, maar vonden wel dat in de nieuwe naam het woord ‘poort’ gehandhaafd moest blijven. Dat was natuurlijk niet de bedoeling en dus bleef de oude naam bestaan.⁵⁴

‘... hoewel soms met grooten tegenzin’

In 1912/13 werd een onderzoek ingesteld naar de woonkwaliteit van poorten en sloppen. Af-

gezien van de aanleg van waterleiding bleek er sinds 1890 weinig te zijn veranderd. Zo berichtten de rapporteurs dat op de zolders die door personen van verschillend geslacht werden beslapen, nergens een afscheiding werd aangetroffen en dat ledikanten meestal ontbraken. Wel valt op dat de rapporteurs – soms openlijk, soms tussen de regels door – weinig met ‘het gehalte der bewoners’ op hadden:

‘In ’t kort kan gerust gezegd worden dat op enkele uitzonderingen na, de wijze van bewoning van de in dit verslag behandelde één en tweekamerwoningen alles te wenschen overlaat. Hierin verandering te brengen is menigmaal getracht, doch slechts zelden met succes. Onwil, het niet inzien van noodzakelijkheid, het altijd zoo gedaan te hebben enz. zijn motieven waartegen elke raadgeving afstuit [...] Bij ondervinding is menigmaal gebleken, dat al werd de woning geheel opgeknapt, deze toch enkele weken later weer een onooglijk en verwaarloosd uiterlijk had verkregen...’⁵⁵

Ook zeiden de rapporteurs dat slechts in enkele woningen gootstenen aanwezig waren en merkten zij misprijzend op dat het afvalwater met het huisvuil op straat werd geworpen. Daarvan was het gevolg dat het in de poorten stonk en het er smerig uitzag, ‘terwijl de bestrating en waterafvoer steeds veel te wenschen overlaat’. Maar over hoe de bewoners hun afvalwater en vuilnis dan wel hadden moeten afvoeren werd gezweigd. En de voor de hand liggende conclusie dat niet de bewoners, maar de kroteigenaars verantwoordelijk waren voor het ontbreken van gootstenen,

goede waterafvoer en bestrating, ontbrak eveneens.

De ambtenaren van Bouw- en Woningtoezicht bleken meer begrip te tonen voor de verhuurders. Volgens hen gaven die, *‘hoe-wel soms met grooten tegenzin’*, gehoor aan hun opdracht om lekke daken, slechte afwatering en verrotte vloeren te herstellen. Ook meenden de rapporteurs dat de oorzaak van slecht onderhoud gezocht moest worden in het niet geregeld betalen van huur; sommige huishoudens zouden f 20 tot f 30 huurschuld hebben. *‘Bij de met eigenaars gevoerde gesprekken over het eventueel aanbrengen van belangrijke verbeteringen werd dan ook menigmaal de verzuchting gehoord: was ik die woningen maar kwijt, geen huur en toch maar onderhouden en belasting betalen.’*⁵⁶

Ondanks de voorzichtige aanpak van de krotverhuurders door het stadsbestuur en de

Tabel 1

Poorten en sloppen in 1900 en 1912					
Aantal poorten en sloppen		Aantal woningen		Aantal bewoners	
1900	1912	1900	1912	1900	1912
120	86	762	466	3.266	1.785

Tabel 2

Aantal vertrekken van woningen in poorten en sloppen in 1912-1913					
Aantal poorten en sloppen	Aantal woningen	Aantal woningen met 1 vertrek	Aantal woningen met 2 vertrekken	Aantal woningen met 3 vertrekken	Aantal bewoners
86	466	236	171	59	1.785
in procenten					
	100	51	37	13	

terughoudendheid in het afgeven van onbewoonbaarverklaringen, kwam de sanering van de poorten na 1900 toch op gang, zoals tabel 1 aangeeft.

De voorzichtige omslag in het denken over volkshuisvesting en de groeiende overheidsbemoeienis resulteerde vanaf 1913 in een sterke afname van het aantal poorten. Maar zoals uit tabel 2 blijkt, bestond het grootste deel nog altijd uit eenkamerwoningen.

Ook verder was er weinig veranderd. Dat bleek uit de inhoud en conclusies van een nieuw woningonderzoek dat in 1922 door de gemeentelijke Gezondheidscommissie werd uitgebracht.⁵⁷ Van de 305 onderzochte poortwoningen werden slechts 12 (4%) woningen als redelijk bestempeld, 49 (16%) als vrij slecht, terwijl 122 (40%) huizen als slecht werden beoordeeld. Eveneens 122 woningen (40%) kregen het predicaat zeer slecht.

De beschrijving van de woontoestanden

leverde opnieuw trieste beelden op. Wij zullen volstaan om van ieder van de vier categorieën een voorbeeld te geven:

1. In de Zijl- of Rozenhof aan de Middelstegracht stonden twee *redelijk* bewoonbare huizen. Toch was er een probleem, want vanwege de 70 cm brede poort moest bij verhuizingen de tafel met veel moeite over het dak van de burens worden gehesen.

2. Omdat de woonkamertjes in de Maria Annahof aan de Van der Werfstraat slechts 2,50 × 2,50 meter groot waren, werden de huisjes als *vrij slecht* beoordeeld.

3. *Slecht* waren de huisjes in de Korenhof, een eveneens aan de Van der Werfstraat gelegen poort. De huisjes waren vochtig, de daken lekten en de trap naar het zoldertje was heel smal.

4. Als *zeer slecht* werd de Klootshof aan de Lammermarkt bestempeld. De vier percelen werden door acht gezinnen gedeeld, waarbij in de vochtige vertrekken voor ieder huishouden slechts 12 m² beschikbaar was. Omdat in de bovenwoning een plee ontbrak, werden poep, urine en afvalwater in een open goot geloosd. Maar omdat de afvoer onvoldoende was, kwam de troep in de naastgelegen Hagemanspoort in een bedstee terecht.

Slechter dan de Drentse plaggenwoningen

Wel was de mentaliteit van de onderzoekers veranderd. In tegenstelling tot voorheen wordt in deze rapportage niet denigrerend, maar veeleer met compassie over de bewoners gesproken. Kennelijk worden de beschreven woonsituaties niet langer als toelaatbaar beschouwd. Mogelijk dat de invoering van het

De toegang tot het Neeltje Zuytbroeckhof tussen Galgewater 8 en 9. De drie gevelsteentjes die een paard en het jaartal 1615 uitbeelden, herinneren aan de Bonte Paardenpoort. Oorspronkelijk was de poort een achteruitgang van het pand Noordeinde 40, dat al in 1586 bekend stond als herberg Het Bonte Paert. Foto: Kees Walle.

algemeen kiesrecht en de veranderde samenstelling van de gemeenteraad hierin een rol speelden. Sprekend over de woonsituatie in het Alida Mariahof aan de Narmstraat klinkt de verontwaardiging door:

‘Deze woningen ziende is men geneigd zich af te vragen of deze Leidenaren het nog niet slechter hebben dan de zoo arme bewoners van de plaggewoningen op de Drentsche heide. Daar is het grootste deel van het jaar voor

het heele jaar volop frissche lucht en licht te genieten, hier is 's zomers de toestand nog bijna erger dan 's winters, omdat dan ook geen licht en lucht in de huizen kan binnendringen, de stank der slechte privaten nog erger is en de wandluizenplaag den toestand nog ondragelijker maakt...

Na 1922 zou het nog decennia duren voordat er echt een eind kwam aan de mensonteerende woonomstandigheden. Toch werd de sanering krachtig voortgezet. Zo maakte de krottenbuurt tussen de Paradijs- en Bouwelou-

Bijlage
Overzicht van 324 poorten en gangen in Leiden
Toelichting bij de tabel:

In 1957 heeft W.J. Kret in het *Leids Jaarboekje* – maar helaas zonder bronvermeldingen – een opgave van 127 poorten en gangen gepubliceerd. Door over een veel langere periode gegevens te verzamelen was het mogelijk om de opsomming tot 324 uit te breiden. De informatie is verwerkt in bijgaande tabel, waarbij gebruik is gemaakt van de volgende archivalia:

- 1. Een groot aantal Waarboeken uit de periode 1700-1811 (ELO, ORA inv.nr. 67) met poortnamen die na 1811 niet meer worden genoemd;
- 2. Twee opgaven van stadarchitect Salomon van der Paauw (1794-1869) die omstreeks 1850 de namen en adressen van bewoonde en reeds gesloten poorten heeft verzameld (ELO, LB 3755 en 3791);
- 3. De kadastrale plattegronden van de 39 gebuurten (1853) waarop de per buurt aanwezige poorten staan vermeld (ELO, PV 429);
- 4. Het Huisnummerboek van 1871 met een opgave van alle in dat jaar bestaande poorten.
- 5. De kadastrale stadsplattegronden uit 1826, 1879 en 1899. De laatste twee met vermeldingen van poorten (ELO, PV 409, 459 en 477.7);
- 6. Het woningonderzoek van 1900 met opgave van het aantal woningen en bewoners (ELO, LB 30328 en 30329).

De opsomming is onvolledig, omdat veel poorten en gangen naamloos waren of al voor 1800 waren verdwenen. Wat betreft de 19de eeuw is de opgave echter vrij compleet. Omdat de bebouwing in sommige stadsdelen onherkenbaar is veranderd, zijn de adressen (afkomstig uit het Huisnummerboek) vaak verouderd of worden bij benadering aangegeven. Voor zover een poort meerdere namen had worden die vermeld.

De gebruikte bronnen 1 t/m 5 zijn respectievelijk met blauw, rose, groen, geel en paars gemarkeerd.
Kolom A: Nummering op plattegrond
Kolom B: Aantal woningen in 1900
Kolom C: Aantal bewoners in 1900

westeeg plaats voor de Greven- en Druckerstraten – waarmee tevens de twee voorvechters van menswaardige huisvesting postuum werden geëerd.

Wat tegenwoordig rest is een handvol poorten. Een enkele keer fraai gerestaureerd, maar vaker in de gedaante van moderne woningbouw, waarvan alleen de naam herinnert aan een niet zo ver verleden. Ook bestaan er nog heel wat afgesloten ingangen van ooit bestaande poorten – maar die zijn alleen zichtbaar voor de opmerkelijke stadswandelaar.

A	Vermelding van namen van poorten en gangen*	B	C	Ligging van poorten en gangen bij benadering
1	Aalbessen- of Schenkeschanspoort	3	6	Groenesteeg 34
2	Albasterbuurt, later Maaspoort	1	11	Uiterstegegracht 78
3	Alda Mariahof, vorh. Breepoort [VI]	8	49	Narmstraat 34
4	Anna's hof	3	9	Smidsteeg 44
5	Antwerpen, Poort van -			Oude Singel 24
6	Appelmanspoort			Westzijde Oosthavenstraat
7	Arkepoort			Rapenburg 114 en Salomonsteeg 2
8	Arkevelspoort			Raamsteeg 75
9	Augurkenpoort			Narmstraat 7
10	Baalpoort			Vollersgracht 11
11	Baanpoort			Tussen Koene- en Krauwelsteeg
12	Baanpoort			Korevaarstraat 21
13	Barbarahof	8	29	Wielmakersteeg 23
14	Behouwen Reispoort of Kous	11	54	Zuidsingel 6/8
15	Beliamspoort			Oude Rijn [achter] 75
16	Belle- of Bollenpoort			Uiterstegegracht 65
17	Bethlehemshof	7	34	Langegracht 216
18	Bethlehemspoort, Blansjaarhof, [na 1874 Susanna Klinkerstraat]	18	79	Langegracht 222
19	Beulingpoort [I], Vossenpoort			Middelstegegracht 41
20	Beulingpoort [II]			Hogewoerd tussen 11 en 13
21	Bezempoort			Oude Rijn 148
22	Bikpoort			Morsstraat 40
23	Blauepoort [I],			Oude Vest tussen 33 en 35
24	Blauepoort [II]			Langegracht 27/29, nu politiebureau
25	Bleekerspoort			Koppenhinksteeg 5, nu Kaasmarktschool
26	Bilkslagerspoort of Kuipersloep [-hof]	12	54	Haarlemmerstraat achter 160 en 162, ingang Van der Werfstraat 11-13
27	Bloemendaalshof	8	41	Langegracht 88/90, na 1913 energiebedrijf
28	Bloemendaal [poort] [I], Blondepoort	4	-	Uiterstegegracht 85
29	Blompoort			Baaststraat, noordoostzijde
30	Blommendaalpoort [III]	9	23	Uiterstegegracht 98
31	Boerenpoort I			[Korte] Oostdwarsgracht westzijde
32	Boerenpoort II (of Bleyckerspoort?)			Langegracht 19
33	Bovenwoningpoort	2	4	Kruisstraat 23
34	Branderspoort			Galgewater tussen 14 en 15
35	Brandewijnspoort	10	38	Langegracht tussen 167 en 169
36	Brandewijnspoort, Eerste -			Langegracht 173
37	Breepoort [II] of Timmermanspoort	3	12	Lange Scheistraat tussen 8 en 10
38	Breepoort [III]	5	16	Vestestraat 58/60 Uiterstegegracht 79/81
39	Breepoort [IV]			Koppenhinksteeg noordzijde
40	Breepoort [V] of Wijdepoort			Langegracht 13
41	Bregtenpoort [I] of Ververspoort [I]	9	10	Levendaaal 31
42	Bregtenpoort [II]			Levendaaal tussen 56 en 58
43	Bullepoort of Brillepoort			Achter de Binnenoostringel en Zuidsingel
44	Burgpoort of Spanjaardspoort			Hooglandsekerkgracht 41
45	Bijlevetshof	16	73	Kort. Galgewater tussen 16 en 17
46	Calanderpoort [I] of Kleine Wereld, Zaadzakpoort			Haarlemmerstraat 14
47	Calanderpoort [II]			Van der Werfstraat tegenover Lege Werf.
48	Cameleonschhof	5	13	Nu ca. Bevrijdingsbeeld molen De Valk
49	Cellebroerspoort			Kaiserstraat 13 [naast voormalige manege]
50	Coman Betgenpoort			Hogewoerd 84
51	Commanderijpoort	3	8	Herensteeg 19
52	Cornelis Bartholomeuspoort			Haarlemmerstraat naast hoek Mare
53	Croonepoort			St. Jacobsgracht tussen 2 en 4
54	Daalderpoort			Levendaaal 41
55	Daniel Cloostersteeg of Steegje zonder End			Vliet [ca.] 20

1700-1811	ca. 1850	1853	1871	1899
-----------	----------	------	------	------

A	Vermelding van namen van poorten en gangen*	B	C	Ligging van poorten en gangen bij benadering
56	Danielspoort of Berkendaalstraatje	9	30	Levendaaal 49
57	Dienders- of Gravensteinspoort	2	2	Houtstraat 9
58	Dieningpoort, Van -			[Korte] Bouwelouwesteeg oostzijde, nr. 54
59	Dirk Hinckenspoort of Prinspoort			Jan Vossensteeg 28
60	Dirkspoort	5	25	Mirakelsteeg tussen 6 en 10
61	Dishof, Van - [vth. Het Kruis]	9	39	Achter Vollersgracht 13 t/m 21
62	Domineespoort of Swanenburgspoort			Langegracht 20
63	Donkere Gang of Roomolenpoort			Haarlemmerstraat 166
64	Donkere Poort			Uiterstegegracht 102
65	Doornikspoort of Kolbaan			Korevaarstraat 33
66	Dorstighartpoort			Uiterstegegracht [ca.] 3
67	Draadtrekkepoort [I]			Middelstegegracht 41?
68	Draadtrekkepoort [II]			Nu Kaasmarkt bij Koppenhinksteeg
69	Drie Duifjespoort			Lammermarkt tussen 3 en 5
70	Drieguldensierpoort	1	6	Uiterstegegracht 129
71	Drie Hartenpoort			Oosthavenstraat westzijde uitg. Haven 26
72	Drolenvauxpoort			Langegracht tussen 1 en 3
73	Druivenpoort			Nieuwstraat 40
74	Duivelspoort			Kaardesteeg noordzijde bij Barbarasteeg
75	Duivelspoort	19	74	Middelstegegracht 1
76	Elbert Kalerspoort			Kuipersteeg westzijde
77	Elisabethspoort	4	10	Nieuwebrugsteeg 6
78	Elleboog(spoort)			Lammermarkt 62
79	Fabianspoort [of -gang]			Steenstraat 49/51 en Kruisstraat 30/32
80	Fabian Fremaultgang			Nu Hortus tegenover 5 ^e Binnenvestgracht
81	Ferdinand Wernerspoort	4	22	Middelstegegracht 127
82	Fiolenpoort			Molensteeg 17
83	Fokkeplein	4	20	Lammermarkt naast 19, achter Lakenhal
84	Fokkepoort [-straatje] of Breepoort [I]			Lammermarkt 11/13 en Oude Singel 16/18
85	Franciscushof	4	20	Mirakelsteeg, achter 17/19
86	Friesepoort of Weijte			Tussen Noorder- en Hendrikstraat
87	Gekroonde Liefdepoort	5	15	Langebrug 97
88	Gele Handenpoort			Ververstraat noordz. bij Oude Herengracht
89	Glazenmakerspoort [I]			Rapenburg 3
90	Glazenmakerspoort [II]			Uiterstegegracht 29
91	Groenepoort [I]			Haarlemmerstraat 242
92	Groenepoort [II]	4	23	Uiterstegegracht 75
93	Groenepoort [III]	2	11	Siksteeg 7
94	Groenendaalpoort			Nu in noordelijk deel van de Hortus
95	Groeneweijspoort			Haarlemmerstraat tussen 130 en 132
96	Grootwerkerspoort			Middelstegegracht 9
97	Grutterspoort [I]			Uiterstegegracht 60
98	Grutterspoort [II] of Vinkenbuurt			Vollersgracht 31
99	Guldemanspoort, Baggemanspoort of Nieuwepoort	4	20	Nu Lammermarkt, omg. Molen de Valk
100	Hagemans- of Blauwe- c.q. Blauw- ververspoort, Grote Poort	4	12	Nu Lammermarkt, omg. Molen de Valk
101	Halvemaanspoort	2	13	Uiterstegegracht 174
102	Hanenpoort			Aalmarkt 3 en 4
103	Hangpoort			Westhavenstraat westzijde bij Ververstraat
104	Harderspoort			Baaststraat noordzijde, tussen 3 en 5
105	Hartenslopie			Uiterstegegracht 132
106	Hazenpoort [I]	4	14	Lange Paradijssteeg 8 nu Grevenstraat
107	Hazenpoort [II]			Houtmarkt, naast 7
108	Herderspoort, Herder Labanpoort of Warmoesierspoort			Oostdwarsgracht westzijde bij Langegracht
109	Hoerenpoort, voorheen Laurens van Dalenstraatje, later Wernershof	16	79	Tussen Paradijssteeg 44 en Bouwelouwesteeg 23 [nu Grevenstraat]

A	Vermelding van namen van poorten en gangen*	B	C	Ligging van poorten en gangen bij benadering
110	Hof (achterste deel Klompenpoort), later Dijknehof	5	8	Jan Vossensteeg 57, doorlopend naar van der Werfstraat 12
111	Hof de Blauwe Klok	12	64	Oude Singel 226a
112	Hof van Holland			Ketelboetersteeg westzijde
113	Hof van Venetien	10	33	Uitersteegracht 20
114	Hof van de 24 huizen, Koninginnehof, Schans	20	85	Langegegracht 60/62, na 1913 energiebedrijf
115	Hof van Vijven			Koenesteeg 24
116	Hof van Zessen, Van der Meerspoort	10	38	Mirakelsteeg voorheen tussen 24 en 26
117	Hooploort			Bouwelowesteeg 6, nu Grevenstraat
118	Hoonpoort, Willem Matthijspoort	5	14	Paradijssteeg 14, nu Grevenstraat
119	Huighof	2	11	naast het Huigstraatje bij de Langegracht
120	Jacobs Droom			Uitersteegracht 61
121	Jacobsport of Sligterspoort	4	20	Barbarasteeg 17
122	Jan van Dalenpoort			Levendaa! 54
123	Jan Paulushof	4	16	Zijlstraat tussen 9 en 11
124	Jan Potagepoort, Kleine poort	3	9	Nu Lammemarkt, omg. Molen de Valk
125	Joost Franspoort (later is hier het J.F. van der Lindenhofje gebouwd)			Van der Werfstraat 50
126	Jan Willemschhof	11	51	Looierstraat, nu achter Meelfabriek
127	Jodenpoort			Uitersteegracht 15
128	Johan Willemschhof	2	6	Langegracht 40
129	Jonaspoort			Levendaa! 11
130	Joosjes- of Josefpoort, Scheep- makerspoort			Zuidsingel 20
131	Jorispoort			Langegracht [23?], nu politiebureau
132	Jufferjespoort	5	26	1 ^e Binnenvestgracht tussen 7 en 9
133	Kaarsenmakerspoort, Wezelsepoort			Vliet 8
134	Kaatsbaan[poort]			Galgewater tussen 10 en 11
135	Kaatsbaanpoort			Kruisstraat 20
136	1 ^e Kamperpoort	3	11	Kampersteeg 3
137	2 ^e Kamperpoort			Kampersteeg 7
138	Kapiteinspoort			Middelsteegracht 48
139	Kattenpoort [I]	19	112	Clarensteeg 35
140	Kattenpoort [II]			Westhavenstraat oostzijde
141	Kattenslop			Waardgracht oostzijde bij Zuidsingel
142	Keizersgang of Sandmanspoort			Langegracht 57
143	Keizerspoort			Nu Hortus tegenover 5 ^e Binnenvestgracht
144	Kerkgang			Lammemarkt ca. hoek Marktsteeg
145	Kievitenpoort			Koddesteeg westzijde, achter Mare 34
146	Kippenpoort			Oude Rijn bij de Hooglandsekerksteeg
147	Kleine Steenhouderspoort			Jan Vossensteeg [ca.] 18
148	Klimmende Leeuwsteeg			Vollersgracht 1a bij de Oude Vest
149	Klinkhamerpoort			Uitersteegracht 73
150	Klokpoort			Langegracht 113
151	Klompjenpoort	1	2	Jan Vossensteeg 57
152	Klooster[poort], later Odolphushof			Middelsteegracht 14
153	Klootshof	9	23	Lammemarkt 32
154	Klootpoort of Vispoort, Rijnpoort	12	60	Koenesteeg 14
155	Kloot- of Groene Leeuwpoort	7	36	Jan Vossensteeg tussen 3 en 5
156	Knoopmakerspoort, Duzendvrezin			Clarensteeg 38
157	Koepoort			Achter hoek Koestraat en Oude Vest
158	Koekebakspoort, Van Eyckpoort	2	4	Wielmakersteeg 11
159	Koefjespoort, later Odolphuspoort			Middelsteegracht 10
160	Komkommerpoort [-hof]	3	22	5 ^e Binnenvestgracht achter 10/11
161	Koningspoort	6	26	Paradijssteeg 20a, nu Grevenstraat
162	Korenholpoort [of Roosepoort?]	6	18	Van der Werfstraat 65, nu Pelikaanstraat
163	Korsenpoort of Schagenpoort	4	18	Schagensteeg 10
164	Kostverlorenpoort			Zuidsingel 4

1700-1811	ca. 1850	1853	1871	1899
-----------	----------	------	------	------

A	Vermelding van namen van poorten en gangen*	B	C	Ligging van poorten en gangen bij benadering
165	Kouwenhoornpoort			Langebrug, nu Kamering Onnesgebouw
166	Krakeelpoort	6	20	Uitersteegracht 134
167	Krocht[poort]			Vliet tussen 19 en 21
168	Kruispoort [I]			Kaiserstraat 2-4
169	Kruispoort [II]			Uitersteegracht 14
170	Kuddeplukkers- of Jan Keutepoort			Garenmarkt tussen 20 en 22
171	Kuiperspoort of Harmen Arentspoort			Doenzastraat westzijde bij het Rapenburg
172	Lage Weidepoort	3	5	Zuid Rundersteeg 13
173	Lambertuspoort			Krauwelsteeg 5
174	Lammertpoort, Zandpoort			Korevaarstraat 34
175	Land van Belofte, Verlorenkostpoort			Hortus tegenover de 5 ^e Binnenvestgracht
176	Langepoort			Westhavenstraat westzijde
177	Lapperspoort			Sinksteeg bij Steenschuur
178	Leeuwenpoort of Spaarpotpoort	3	12	Middelsteegracht 67
179	Lijsterpoort	1	9	Oost Volmolensteeg 11
180	Lindenpoort			Haarlemmerstraat tussen 171 en 173
181	Lombard- of Lommertpoort			Nieuwsteeg 6
182	Loonenpoort, Pakpoort, Zakkensteeg	10	52	Korevaarstraat tussen 36 en 38
183	Loolijerspoort [I]			Nieuwe Mare 15
184	Loolijerspoort [II]			Zijlstraat oostzijde [ca. 3]
185	Lottepoort			Hooigracht 53
186	Manepoort			Vliet [ca.] 26
187	Maria Anna's Hof	4	10	Van der Werfstraat 10
188	Markaterspoort, Armeekaterspoort of Martelaarspoort			Een gang tussen Levendaal 67 en Geregracht 27
189	Masmans- of Engelsepoort			[Oude] St. Jacobsgracht [nu vd Werfpark]
190	Meelmaatjespoort			Van der Werfstraat tegenover Lege Werfstr.
191	Meermanspoort, Mierennest			Van der Werfstraat 72
192	Meester Hendrikpoort of Langepoort			Lange Schelstraat westzijde
193	Meisjespoort	7	35	Van der Werfstraat 53
194	Meikmeisjespoort			Koddesteeg 10
195	Metselaarspoort of Bonnetpoort			[Oude] St. Jacobsgracht [nu vd Werfpark]
196	Meulenaarspoort of Groenepoort			Galgewater 5/6
197	Minnebroershof	10	42	Minnebroersgracht 21
198	Molenaarspoort			Levendaa! 76
199	Molenaarspoort			Nu Hortus tegenover 5 ^e Binnenvestgracht
200	Mostaardpoort, Witmakers- [II] of Wit- werkerspoort, Zoetemeispoort			Middelsteegracht 42
201	Mostertpoort			Langegracht 97
202	Nassaupoort of Sophiapoort	5	17	Uitersteegracht 18
203	Neurenburgerpoort			Doenzastraat tussen 21 en 23
204	Olieslagerspoort	4	22	Clarensteeg 17
205	Olifantspoort			Hooigracht tussen 107 en 109
206	Olijbak			Rapenburg tussen 131 en 133
207	Oosterpoort	6	23	Oranjegegracht 89
208	Overdekte- of Rabarberpoort	5	20	Kruisstraat 17
209	Paardenpoort			Vliet, tussen 23 en 25
210	Palsgraaf, Poort van de -			Tussen Boommarkt 4 en Breestraat 16
211	Pannebakkerspoort of Kleine Wereld			Tussen Haarlemmerstr16 en Caeciliatr. 9
212	Papegaaispoort			Hogewoerd 105
213	Papegaaispoort, Strontpoort?			Uitersteegracht 20/22
214	Paradijspoort [-hof], Zijlpoort	16	80	Lange Paradijssteeg 19, nu Grevenstraat
215	Pekton, de -, Hopsakpoort	3	17	Jan Vossensteeg 49
216	Philip Landapoort			Sebastiaansdoelen bij Hoogeveensbrug
217	Plaats of Erf			Middelsteegracht 60
218	Plattepoort	12	61	Paradijssteeg 38, nu Grevenstraat
219	Pompepoort [I] en/of Bonte Paarden-poort			Galgewater 7 en tussen 8 en 9

A	Vermelding van namen van poorten en gangen*	B	C	Ligging van poorten en gangen bij benadering
220	Pompepoort of -steeg [II]			Nu Hortus tegenover 5 ^e Binnenvestgracht
221	Poorthe van Kaartje			Kaardesteeg noordzijde bij St. Jorissteeg
222	Posthoornpoort			Zuidzijde Ververstraat tussen Oost- en Westhavenstraat
223	Potje Kamemelkpoort			Nu Hortus tegenover 5 ^e Binnenvestgracht
224	Pottenbakkersgang [I]			Middelsteegracht 95
225	Pottenbakkersgang [II], Jan Borritsp.	12	49	Kijfgracht 9
226	Pottenbakkerspoort [III]			Doenzastraat tussen 8 en 10
227	Pottenbakkerspoort [IV], Molstraatje			Uitersteegracht tussen 103/105 en Vestestraat 80/82
228	Pottenbakkerspoort [V]			Korevaarstraat ca. 34/36
229	Pronkpoort			Oostdwarsgracht tussen 7 en 9
230	Raampoot			Middelsteegracht 46
231	Ravenpoort			Ververstraat noordzijde [ca. 10]
232	Rintmolenpoort			Narmstraat westzijde bij 1 ^e Binnenvestgr.
233	Robolspoort			Lange Raamsteeg, achter nr. 9, later Samuel de Zeehofje
234	Roo[de]poort [I]			Minnebroersgracht noordwestzijde
235	Rodepoort [II]			1 ^e Binnenvestgracht 31
236	Rogge[broods]poort, Zwitsersepoort	4	18	Middelsteegracht 21
237	Rogier Poletpoort			Zandstraat westzijde bij de Langegracht
238	Roogang			Uitersteegracht 19
239	Rozenpoort [I]			Oude Vest achter 211 en 213
240	Rozenpoort [II] of Jan Buijsenpoort	10	41	Uitersteegracht 46
241	Rozenpoort [III] of Zijlpoort [II]	2	11	Middelsteegracht tussen 157 en 159
242	Ruipennest, Mierennest[hofje]			Hooglandsekerkgracht 38
243	Sanderspoort [I]	15	62	Geregracht 43
244	Sanderspoort [II]			Korte Langestraat 4
245	Schaarslijderspoort, Rijkeboerenpoort			St. Jacobsgracht tussen 18 en 20
246	Schalkpoortje			Van der Werfstraat 50 [gedeelte ingang met Joost Franspoort]
247	Schapen[bel]poort of Fokkerpoort	4	5	Beestenmarkt tussen 9 en 10
248	Scheipoort of Vlierboompoort	3	12	Lange Scheistraat 15
249	Schelvipoort, Werfpoort, later Johanna Amnhof			Langegracht 177
250	Schrobelaarspoort [-buurt]			Jan Vossensteeg naast 63
251	Schrijnwerkerspoort			Oude Rijn 120
252	Sirenepoort of Sonnepoort			Clarensteeg 7
253	St. Annapoort			Oude Vest tussen 35 en 37
254	Slagerspoort	17	73	Levendaa! 59
255	Slootje Godspoort			Minnebroersgracht tussen 27 en 29
256	Slop van Pieter van Twist, Zandsteeg			Tussen Noordeinde 12 en Galgewater
257	Slijperspoort			Koddesteeg, zuid-oostzijde
258	Smidspoort [I], Kouwenhovensepoort of Kortepoort			Achter Westhavenstraat 14
259	Smidspoort [II]			Nieuwstraat 38
260	Speelmanspoort	11	61	Kaiserstraat 23 [terrein voorm. manege]
261	Spinderspoort			Middelsteegracht 109
262	Spijkerboorpoort of Rooleeuwpoort			St. Jacobsgracht 3
263	Spijkermakerspoort, Johannespoort	1	5	Mirakelsteeg tussen 37 en 39
264	Stads[water]poort			Hoefstraat 59
265	Steenhouderspoort			Volmolegracht tussen 7 en 9
266	Stronkenpoort			Paradijssteeg 52
267	Traanpoort			Middelsteegracht 103
268	Traliepoort			Doenzastraat 1, achter Sijthoffgebouw
269	Trasmolenpoort			Looierstraat, nu Lakenplein bij de hoek van de Oosterkerkstraat
270	Trompetterspoort, later Karelschhof	3	18	Van der Werfstraat 84
271	Tuinmanspoort [I]	2	5	Vestestraat 36

1700-1811	ca. 1850	1853	1871	1899
-----------	----------	------	------	------

A	Vermelding van namen van poorten en gangen*	B	C	Ligging van poorten en gangen bij benadering
272	Tuinmanspoort [II]	3	7	Doezastraat 33, Ruime Conscientiestr. 5a
273	Tijzenpoort			Looierstraat oostzijde bij de Zuidsingel
274	Valk[en]poort [Strontpoort?]	5	17	Uitersteegracht 40
A	Vermelding van namen van poorten en gangen	B	C	Ligging van poorten en gangen volgens Huisnummerboek 1871
275	Valkenburgerpoort of Maria Gielenp.			Uitersteegracht 93
276	Veenstra's of Brugmanspoort	4	36	Waardgracht 4
277	Verloren Arbeid[spoor], Farao's Droom of Jeudepoort			Uitersteegracht 51
278	Ververshof	14	60	Ververstraat, achter de noordzijde van de -
279	Ververspoort [II], later Posthoornhof	8	35	Van der Werfstraat 88
280	Vilderspoort, Groenepoort [V]			St. Aagtenstraat 23
281	Vincentiuspoort	3	14	Langegracht 39
282	Vinkenpoort	9	46	Uitersteegracht 90
283	Vispoort			Aalmarkt, V&D
284	Visserspoort			Middelsteegracht 151
285	Vleeshouderspoort			Vrouwenkerksteeg oostzijde bij Dolhuisstr.
286	Vliegenterhof	16	66	Westzijde Fokkestraat
287	Volderspoort			Kijfgracht 19
288	Vollebrechtspoort [nu -hof]			Hoek 5 ^e Binnenvestgr. en Kolfmakersteeg
289	Volmolenpoort			Noord Rundersteeg [naast] 2
290	Vogelengang of Vogelengangpoort	3	8	Uitersteegracht 182
291	Vossenpoort			Kaiserstraat ten noorden van Bakkersteeg
292	Vredeshof, Witmakerspoort [I] of Stinkvelderspoort	4	13	Langegracht tussen 192 en 194
293	Vijftienhuizenpoort (later Van Assen-delfhof)			Langegracht 49
294	Vijfmatenmeelpoort of Hoefijzerspoort			Korevaarstraat 15
295	Vaagpoort of Butterhuispoort			Aalmarkt, nu V&D
296	Wafelpoort			Levendaa! 70
297	Wafelbakkerspoort			Mare 41
298	Wesselspoort [I]			Levendaa! 60
299	Wesselspoort [II] of Zoutkeetspoort			Uitersteegracht 5
300	Willem Frederikspoort	7	43	Kampersteeg, noordzijde
301	Willemschhof	5	19	Middelsteegracht tussen 73 en 75
302	Willemspoort			11 41 Geregracht 49
303	Wintersepoort of Winterswijk			Langegracht 77
304	Wolpoort [I] of Kruispoort	9	42	Korevaarstraat 20
305	Wolpoort [II]			Oude Singel 244 en Koolstraat westzijde
306	Woutershof			Jan Vossensteeg tussen 5 en 7
307	Wijerspoort			Molensteeg 29
308	Wijnpoort [I]			Koenesteeg 7
309	Wijnpoort [II]			Hooglandsekerkgracht tussen 23 en 25
310	Uzerenpoort, Armiaansepoort of Weijpoort			Nieuwe Beestenmarkt 5
311	Zeepezieterspoort			Kort Rapenburg 7/9
312	Zeventien Provinciënpoort			Van der Werfstraat 64
313	Zonnebloempoort, Dominicuspoort			Oude Singel achter en tussen 78 en 80
314	Zonneveldspoort, Joost van -			Aalmarkt tussen 17 en 18
315	Zwaanpoort [I]			Koolstraat ca. 7
316	Zwaanpoort [II] [Zwanen-]	6	28	Langegracht 32
317	Zwaanpoort [III] of Kalpoort			Middelsteegracht tussen 44 en 46
318	Zwaantjespoort [IV]			Zwijnschoonsteegle oostzijde
319	Zwanenpoort [V] of Moeder lemspoort			Uitersteegracht 8
320	Zwanenburghof [v. Zwanenburgst.]	8	55	Levendaa! 69a, achter Geregracht
321	Zwarte Hand[poort], Schapenpoort, Minnepoort, Stoelenmakerspoort	13	59	Middelsteegracht 137/139 en Uitersteegracht 158
322	Zwijnschoonpoort	11	53	Groenhazengracht tussen 7 en 9
323	Zwijnschoonsteegle			Groenhazengracht tussen 19 en 21
324	Zijlpoort [I]			Oude Vest 239

Noten

De auteurs bedanken de ELO-medewerkers Lisa Lucassen en André van Noort voor hun medewerking.

Voor meer informatie over de poorten zie de HVOL-website onder de tegel 'Leidse poorten en gangen': <https://www.oudleiden.nl/werkgroepen/jan-van-houtarchiefonderzoek/commissie-jan-vanhout>.

1 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975).

2 Alle gebruikte bronnen zijn aanwezig bij Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO). Archieven van de Kerken (bijlage 1939), de Kloosters, regesten 1960 en 2097 en de Gasthuizen (Ga), regesten 422, 429, 573, 603, 881, 1038, 1082, 1382 en 1499. Zie ook Secretariearchief 1290-1575 (SA I), de regesten 1432, 1524, 1203, 1435, 1345, 825, 462, 907, 762, 874, 836, 866, 595, 2061 en 967).

3 SA I, regest 836.

4 SA I, regest 1382.

5 Ga, regesten 603 en 573.

6 Ga, regest 1082.

7 Stadsarchief 1575-1816 (SA II), inv. nrs. 6596-6597, Register Vetus, fol. 55, 57, 181, 204vso, 218vso, 260 en 356.

8 SA II, inv.nr. 4988, Kohier Schoorsteengeld.

9 Kees Walle, 'De bouw- en bewoningsgeschiedenis van Vijfde Binnenvestgracht 1 vanaf 1606 tot 1978'. Ongepubliceerde studie in bibliotheek ELO, LB G18B20.

10 Archief Weeskamer, inv.nr. 603, dl. Q fol. 110vso, 08-11-1632. Het geld werd geleend uit de nalatenschap van Henrick van der Straten, pletscooper, en Sara van den Berge.

11 Oud Notarieel Archief (ONA), inv.nr. 318, akte 138, notaris Cornelis Dircxz. van Grotenlande, 16-06-1632.

12 Oud Rechterlijk Archief (ORA), inv.nr. 67, Waarboek 3N fol. 101-102.

13 Kees Walle, 'De historische, ruimtelijke en bouwkundige ontwikkeling van het bouwblok Rapenburg, Nonnensteeg, Vijfde Binnenvest-

gracht en Kolmakersteeg te Leiden'. Met 23 bijlagen. Ongepubliceerde studie, LB G18B21.

14 ORA, inv.nr. 67, Waarboek KK fol. 317vso-318, SA II, inv.nr. 51, Gerechtdagboek G fol. 136vso en inv. nr. 1, Privilegeboek D fol. 204vso. Zie ook Van Oerle, *Leiden*, 318.

15 ORA, inv.nr. 74, Voorwaardenboek G fol. 130vso-147, 6/8-2-1607 en Waarboek II fol. 129-131, 25-5-1607.

16 SA II, inv.nr. 4021, Hoofdgeld 1622, fol. 30-34.

17 W. Downer, 'De poort tussen de huizen Rapenburg 85 en 87', *Genealogische Bijdragen Leiden e.o.*, AL 411, december 1990. De afgesloten ingang van de voormalige Boysstraat tussen Rapenburg 85 en 87 is nog zichtbaar.

18 SA II, inv.nr. 4021, Hoofdgeld 1622, fol. 36-36vso.

19 De afgesloten zaksteeg is nu de ingang van Nonnensteeg 10.

20 N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid*, (Den Haag 1922), dl. 6 pag. 758.

21 *Het Welvaren van Leiden*. Een handschrift uit 1659, toegeschreven aan Pieter de la Court en bezorgd door Felix Driessen (Den Haag 1911) 129.

22 LB 22409, 'Keure op de hoochte van de Timmeragien in particuliere Steechgens, Poorten en Slopgens'. In de aanhef van de ordonnantie wordt gesproken over *Poorten, Sloppen off enge Steegen waer van den eygendom dese Stadt niet es opgedragen*.

23 Stadsarchief 1816-1929 (SA III), inv.nr. 983, Perceelsgewijze legger voor het Lantaarn- en Brandspuutgeld 1824-1831, Wijk 7 nr. 206, fol. 245vso.

24 *Duvelshoorn* werd (maar zonder toevoeging van 'poort') al in 1561 genoemd. ORA, inv.nr. 67, Waarboek A fol. 156, 21-06-1561. Zie ook Rudi van Maanen en Marijke Mooijaart, *Straatnamen in Leiden. Een verhaal van zeven eeuwen* (Leiden 2019) 29.

25 LB 3755.

26 ORA, inv.nr. 67, Waarboek 7K fol. 381, 06-01-1723. Mogelijk zijn de Strontpoort en de Papegaais- of Valkenpoorten identiek.

27 ORA, inv.nr. 67, Waarboek 7L fol. 328, 20-05-1724 en Waarboek 7J fol. 299, 30-12-1722.

28 Zo werd de Slagerspoort ook wel eens vermeld als Slagersteeg, de Roggebroodspoort als Roggebroodszaksteeg en de Swanenburgpoort als Swanenburgsteegje.

29 Kees van der Wiel, *Leidse wevershuisjes – het wisselende lot van de 17^e-eeuwse arbeiderswoningen* (Leiden 2018³) 111 en 120.

30 SA III, inv.nr. 979, Omslag Lantaarn- en Brandspuutgeld 1831-1834 van Wijk 5 nrs. 959-971 en inv.nr. 986 nrs. 958-972.

31 Handelingen der Gemeenteraad 1872, blad 47, Ingekommen Stuk nr. 195 en blad 50 pag. 4, 17-10-1872.

32 Zoals een huisje in de Appelmannspoort aan de Oosthavenstraat dat voor f 4 werd verkocht. ORA, inv. nr. 67, Waarboek 6N fol. 84, 17-04-1704. Zie ook fol. 256 en Waarboek 6M fol. 53 en 69.

33 Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 87-89.

34 Zo werd blijkens een aantekening in het Bevolkingsregister 1854-1861, buurt 30 fol. 88 het pand Middelstegracht Wijk 7 nr. 618 (nu 23) in of naast de Roggebroodspoort van pakhuis tot woonhuis gemaakt.

35 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter* (Leiden 2005) 72. Zie het register van de Burgerlijke Stand voor de betreffende overlijdensakten, nr. 595, 596 en 597.

36 Archief (0145) van de Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoortoezicht, inv.nr. 12 bijlage 464, 03-11-1855. De in het citaat genoemde Korte Langegracht is de tegenwoordige Lammermarkt.

37 SA III, inv.nr. 3097. Bijlagen 2-6

bij het rapport van de commissie aangaande cholera asiatica [1832-1833]. Supplement 218 pag. 62.

38 De hoekhuizen van een poort die hun ingang aan een straat, steeg of gracht hadden, zijn niet meegeteld. Het gaat dus echt om de woningen die zich *in* de poort bevonden.

39 Hier is een vergelijking gemaakt met de gehele zuidzijde van de Haarlemmerstraat, voornamelijk bevolkt door de middenklasse. Van de aldaar 302 woonachtige vrouwen ouder dan 12 jaar waren er 105 (35%) werkzaam, meestal als winkelierster of (inwonende?) dienstbode. De overige 197 (65%) hadden geen beroep.

40 'Uit de enquête te Leiden – de huisvesting der arbeiders', *Sociaal Weekblad*, 4^e jrg. nr. 46, 06-12-1890, pag. 419 e.v. Het *Sociaal Weekblad* was een in 1886 opgericht sociaal-liberaal tijdschrift; oprichters waren Arnold Polak Kerdijk en M.W. F. (Willem) Treub.

41 Voor de verkiezing van twee gemeenteraadsleden in 1867 brachten van de 1.458 kiesgerechtigde mannen slechts 822 hun stem uit. Zie *Leidsch Dagblad*, 06-01-1867.

42 Jaak Slangen, 'Sociale vernieuwing anno 1890: Arnold Kerdijk en Hélène Mercier en de Leidse arbeidsenquête', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1990, 49-102, i.h.b. 71-72. C. van Heck en P. de Baar, *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden, 1891-1991* (Leiden 1991) 37-41.

43 *Sociaal Weekblad*, 419.

44 Handelingen der Gemeenteraad, 06-09-1892 en LB 120319, 'Lijst van de voor rekening van de gemeente aan de duinwaterleiding aangesloten poorten en stegen'. Zie ook de Publicatie van B en W van 15-10-1894 in het *Leidsch Dagblad* van dezelfde datum.

45 *Leidsch Dagblad*, 04-08-1894.

46 *Sociaal Weekblad*, 420.

47 *Sociaal Weekblad*, 421.

48 Klikspaan, *Studentenschetsen. Deel 1. Teksten* (eds. Annemarie Kets e.a. – Den Haag 2002) 232.

49 *Socialistische Liedererbundel – 58 Strijd- en Propagandaliederen* (Amsterdam 1910). Uitgave Brochurenhandel der SDAP.

50 *Sociaal Weekblad*, 423.

51 Van Heck en De Baar, *Honderd jaar*, 49-51.

52 Handelingen der Gemeenteraad 28-06-1894, 67-70.

53 *Leidsch Dagblad*, 14-02-1896.

54 Handelingen van de Gemeenteraad, 07-09-1882.

55 LB 30328 *Systematisch Woningonderzoek te Leiden 1913* (Poorten en Sloppen), 9.

56 *Systematisch Woningonderzoek te Leiden 1913*, 10.

57 LB 30329, *Onderzoek naar de woningtoestanden te Leiden*.

Detail monument voor Johan Luzac, 1809. Pieterskerk, Leiden. Foto: Claudia Claas, Valetti.

Johan Luzac Hoofdredacteur van de beste krant van Europa

Peter van Dijk

Peter van Dijk is afgestudeerd politicoloog, oud-correspondent van *NRC Handelsblad* in Parijs en oud-hoofdredacteur van *Algemeen Dagblad*. Hij schreef in 2018 een boek over Johan Luzac en zijn krant *Gazette de Leyde*.

Een van Leidens minder bekende, maar invloedrijkste zonen was Johan Luzac (1746-1807). Hij was eigenaar/redacteur van de *Gazette de Leyde*, de in het Frans geschreven Europese kwaliteitskrant van de achttiende eeuw, die aan alle hoven en in alle regeringsgebouwen van Europa gespeld werd. Een krant die we, wat betreft zijn invloed, kunnen vergelijken met de *Herald Tribune* (tegenwoordig de *New York Times International* genaamd) van de vorige eeuw.

Johan was een vooraanstaand lid van de Leidse gemeenschap. Hij had een advocatenpraktijk, was hoogleraar, rector magnificus, een prominent patriot en krantenman.

Hij huurde, na zijn huwelijk op 13 november 1784 met Maria Adriana van Persijn, een dochter uit een Haags geslacht van ridders, een deftig groot huis aan de Garenmarkt, het derde huis vanaf de hoek van de Raamsteeg. Heel vooruitziend kocht Johan hetzelfde jaar het huis ernaast met koetshuis en stallen voor 900 gulden. Vijf jaar later kon hij het huis dat hij huurde kopen voor de mooie som van

1300 gulden. Hij voegde beide huizen samen tot een groot pand met bijgebouwen.

Het huis bestaat niet meer. Het is verwoest tijdens de ramp met het kruitschip in 1807. Op deze plek werd in 1883 een HBS voor meisjes gebouwd. Ook de HBS is er niet meer, maar het gebouw wel. Curieus genoeg heeft het Luzac College, onkundig van het verleden van deze plek, er twee etages voor zijn Leidse vestiging gehuurd. De stichter van het Luzac College, Eric Luzac, een achterachterkleinkind van Johan, was verrast toen ik hem de geschiedenis van zijn twee etages vertelde. Alsof de geest van Luzac op deze plek thuishoort. In dit huis zijn alle zes kinderen van Johan en Maria geboren. Drie zijn er gestorven.

Johan was al vroeg veelbelovend. Hij had twee studies gevolgd, rechten en oude talen en was al op zijn eenentwintigste gepromoveerd op een onderwerp uit het Romeinse recht. Hij wees een hoogleraarschap af en begon een advocatenpraktijk in Den Haag, de stad waar hij zijn vrouw zou ontmoeten.

Portret van hoogleraar Johan Luzac, vervaardigd door Ludwig Gottlieb Portman, 1787-1828, ets. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Op 3 januari 1770 schreef hij zich in bij de Haagse balie.

Sporen van Johan in Den Haag zijn nauwelijks te vinden, wel in zijn eigen archief. Zo knutselde hij zijn eigen juridisch repertorium, als een met de hand gevouwen boekwerk, in elkaar. Het was natuurlijk wel verstandig je verworven kennis ergens systematisch op te slaan. Het repertorium ligt in het archief van de familie Luzac, dat bewaard wordt in de Bijzondere Collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek aan de Witte Singel.¹

Hij las naast de klassieke en juridische verhandelingen over geschiedenis, filosofie, religie, natuurkunde, aardrijkskunde, biografieën. Dat weten we dankzij de boeken-catalogus voor zijn boedelverveiling. Een kleine greep uit deze *Bibliotheca Luzaciana*: een atlas van Noord-Amerika; studies van Ceylon, India, South Carolina; een reis om de Noordkaap; een biografie van Chrétien-Guillaume de Lamoignon de Malesherbes, de chef van de censuur onder Lodewijk XVI en tegelijk de beschermheer van de Encyclopedisten; over de koloniale politiek van Europa; Mohammed; Hindoes; Hebreeuwse mythologie; Occitaanse gedichten; alle klassieke schrijvers; veel Voltaire; Pestalozzi over onderwijs; en uiteraard de brochure *Aan Het Volk van Nederland* van Joan Derk van der Capellen tot den Pol.

Johan was een intellectuele veelvraat en bezat daarmee het ideale profiel van de journalist. Toen zijn oom Etienne hem in 1772, twee jaar nadat hij in Den Haag als advocaat was begonnen, vroeg te komen helpen bij het redigeren van diens krant *Nouvelles Extraordinaires des Divers Endroits*, die in de wandeling de *Gazette de Leyde* genoemd werd, kon hij geen nee zeggen. Deze krant speelde al zijn hele leven een centrale rol. In het woonhuis van zijn oom en vader aan het Steenschuur (nu Rapenburg 112) bespraken zij nieuwe boeken, politieke ontwikkelingen en wetenschappelijke nieuwtjes met de vele gasten en bezoekers uit binnen- en buitenland. Moeder Luzac, Anne Hildegonda Valckenaer, was al op 42-jarige leeftijd gestorven.

Een van de gasten was de toekomstige president van Amerika, John Adams, met wie Johan jr. dik bevriend was. Hij bracht vele

avonden bij de Luzacs door. In een brief aan zijn vriend François van der Kemp schreef de tweede president van Amerika: *'Ik zal nooit de avonden vergeten die ik met hem (Johan), zijn vader en oom doorbracht. Klasse mensen. Deze respectabele wijzen legden mij de controverses in uw land uit, tussen de vlootpartij van de prins en de legerpartij van de steden.'*²

Meteen op zijn eerste werkdag kreeg Johan te maken met de verslaggeving van de *Gazette* over de affaire Struensee. Johann Friedrich Struensee was de lijfarts en machtige vertrouweling van de geesteszieke Deense koning Christiaan VII. Tegenwoordig bekend dankzij een prachtig boek van Per Olov Enquist, dat ook verfilmd is.³ Struensee had een affaire met de vrouw van de koning, koningin Caroline Mathilde. Tegen Struensee vond een staatsgreep plaats en de *Gazette* publiceerde diepgravende reportages over die Deense actualiteit. Die waren zó goed dat de Deense ambassadeur voortdurend protesteerde bij de Staten van Holland.

Om deze protesten te pareren formuleerde Johan in 1772 als eerste in de persgeschiedenis de uitgangspunten van kwaliteitsjournalistiek:⁴

- Kranten hebben als doel het brengen van nieuws, het liefst als eerste.
- Een journalist moet voor publicatie het effect van zijn artikel wegen.
- De waarheid en belangeloosheid van een krant staan voorop.
- Nieuws moet een context hebben en geduid worden.
- Reportages kunnen extra informatie en inzicht geven.

- Meerdere bronnen maken een bericht geloofwaardiger.
- Artikelen moeten pittig en leesbaar zijn.
- Aannemen van geschenken is niet toegestaan.
- Bescherming van bronnen is van levensbelang voor een krant.

De laatste stelling was belangrijk in de affaire Struensee. De Denen wilden weten waar Luzac zijn nieuws vandaan haalde. Het verweer van oom en neef was: uit andere kranten, val ons niet lastig.

Verrassend is Johans stelling dat een krant als eerste nieuws wil brengen. In een tijd waarin iedereen gewend was aan wachten, op de koets, op de trekschuit, waarin het nieuws zelf langzaam reisde en vaak vals was en in Zutphen een andere tijd gold dan in Leiden, was tijd een relatief begrip. Toch wilde Johan de eerste zijn en dat betekende dat hij zich bewust was van snelheid, van de primeur, van exclusiviteit als verkoopargument. Het beeld van de krant moest zijn: hij weet het eerder, hij weet hoe het zit. Nieuws is pas nieuws als het in de *Gazette* heeft gestaan. Een moderne opvatting. Betrouwbaarheid was het allerbelangrijkste verkoopargument.

Betrouwbaarheid wordt langzaam opgebouwd en snel verspeeld. In de tijd van Luzac was berichtgeving over vorsten een nieuw verschijnsel. Sommige vorsten vonden dat wel interessant, maar de meeste voelden zich zeer ongemakkelijk bij pottenkijkers.

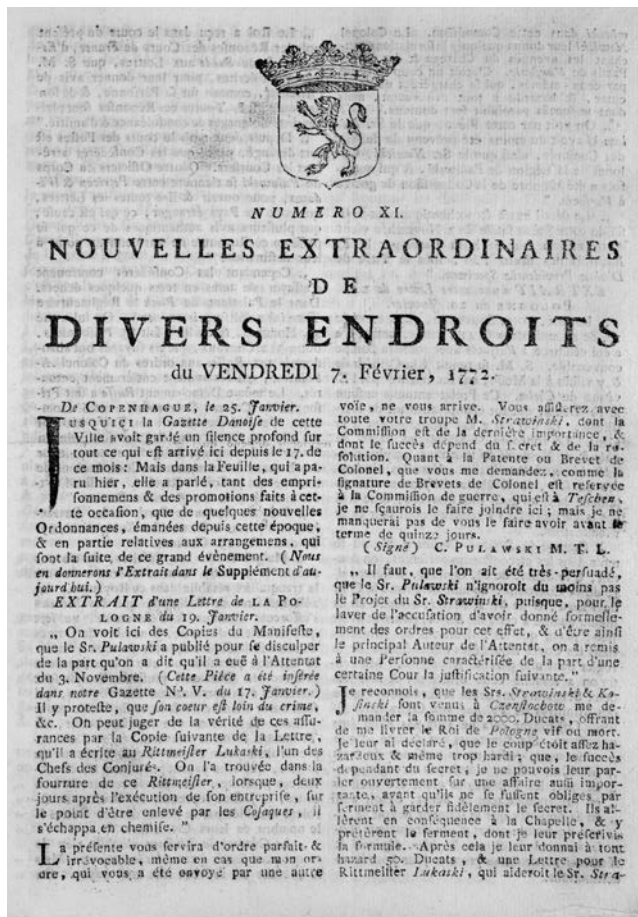
De Pruisische gezant in Den Haag, Wilhelm von Thulemeyer, een aartsklager, verwoordde dit treffend: *'[...] dat het een geringe*

*Nieuws-schrijver in het duister van zijn comptoir niet betaamt in te dringen in de geheiligde geheimen der Vorstelijke kabinetten.*⁵

Johan besteedde veel tijd aan het verweer tegen klachten. Als zij terecht waren corrigeerden de Luzacs zonder probleem. Ze waren dat verplicht aan betrouwbaarheid als handelsmerk. Wanneer klagers te ver gingen schreef Johan zelfs brieven aan hun bazen. Zo had hij zo'n schoon genoeg van het gedram en gescheld van Von Thulemeyer dat hij de minister van buitenlandse zaken van Pruisen, Ewald Friedrich von Hertzberg, met wie hij al langer een vriendschappelijke briefwisseling voerde, vroeg Von Thulemeyer tot de orde te roepen. Dat kon Hertzberg natuurlijk niet doen, hij was niet diens baas, dat was de Pruisische koning zelf, die de broer was van Wilhelmina, de echtgenote van stadhouder Willem V.

Betrouwbaarheid is duur

Een abonnement op de *Gazette* kostte in Frankrijk rond 36 livres, tweemaal zoveel als het zwaar gecensureerde staatsblad *Gazette de France*. Ter vergelijking: een ongeschoolde arbeider kon één livre per dag verdienen, een huisknecht vijftig per maand en een ervaren textielwever 150.

Voorpagina van de *Gazette de Leyde* van 7 februari 1772. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

In Nederland kostte een abonnement vijftien gulden per jaar. De krant adverteerde zelf met deze prijs. Een abonnement was te koop bij boekhandels: op het Rapenburg bij de boekhandel van Luzac zelf en in Den Haag bij boekhandel Henri Scheurleer op het Plein. In koopkracht zou vijftien gulden nu 150 euro per jaar zijn.

Niet alleen rijke mensen abonneerden zich op de *Gazette*, maar ook koffiehuisen, leesclubs en sociëteiten. De Haagse Grand Société had een abonnement. In Parijs waren in die tijd zo'n zeshonderd café's en bijna allemaal hadden ze een leesportefeuille.

Belle van Zuylen begon een van haar tooneelstukken met de vraag: 'Wilt u de laatste editie van de *Gazette de Leyde* lezen?' In heel Europa waren zo'n 1100 leesbibliotheken, met abonnementen op lokale en internationale kranten. De *Gazette* werd gestuurd naar alle Europese landen met een Franssprekende elite en dat waren er heel veel. Frans was toen de *lingua franca* van Europa.

Ook de weinige advertenties in de *Gazette*, die tweemaal per week met in totaal

acht pagina's verscheen, waren bedoeld voor de kosmopolitische elite: landhuizen, grachtenpanden, beleggingen in obligaties, sieraden, kunsthuizen, boekencollecties en medicijnen.

De *Gazette* had op zijn hoogtepunt, vlak voor de Franse revolutie, een oplage van 7500 exemplaren. Een succesvolle binnenlandse krant als de *Oprechte Haarlemse Courant* drukte er zesduizend in 1788. Alle Britse kranten bleven in die achttiende eeuw onder de 4500. De grootste krant in Europa, de Duitse *Hamburgische Correspondent* kende in 1789 een topjaar van 20.000 exemplaren.

Er is een verschil tussen oplage en bereik. Bereik is een marketing begrip. Hoe meer mensen een krant inzien, des te vaker wordt een advertentie gezien. Maar het is ook een maat voor invloed. Hoe meer mensen een krant lezen en weer doorgeven, des te invloedrijker hij is.

Als men ervan uitgaat dat ieder exemplaar van de *Gazette de Leyde* werd ingezien door de koper plus hun families en vrienden, abonnees op ministeries, ambassades en allerlei hoofdkwartieren, door losse kopers, bezoekers van café's, koffiehuisen, sociëteiten en clubs en we tellen de piratenedities

Het verspreidingsgebied van de *Gazette de Leyde*.

in verschillende landen mee dan bereikte deze krant 50.000 tot 100.000 lezers in Europa.⁶

In de grote nieuwsjaren van 1783 tot en met 1794, met kwesties als de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd, het gevecht tussen patriotten en de stadhouder met zijn conservatieve kliek, een spectaculaire bedriegers-affaire rond een diamanten halssnoer voor koningin Marie-Antoinette, die haar reputatie nog verder zag verslechteren, en de aanloop naar de Franse revolutie bedroegen de winsten geregeld meer dan 20.000 gulden per jaar. Daarvan kon een schitterend grachtenpand op het Rapenburg gekocht worden. De *Gazette* was een van de best renderende kranten van zijn tijd.

Opinieleider

Door zijn uitgebreide en betrouwbare internationale verslaggeving was de *Gazette de Leyde* een onontbeerlijke bron van informatie voor iedereen die ertoe deed in Europa en voor iedereen met belangstelling voor nieuws: kooplieden, intellectuelen, politici en ambtenaren. Onder zijn abonnees telde de *Gazette* Lodewijk XVI, Leopold van Toscane, de Franse filosoof Condorcet, de Franse minister van financiën, baron Necker, de latere presidenten van Amerika, vader en zoon Adams en Thomas Jefferson, en patriotten in Nederland als Pieter Paulus, Pieter Vreede en Johan Valckenaer. Met veel van deze mensen startte Luzac een correspondentie of knoopte hij vriendschapsbanden aan.

De Fransman Marie Jean Louis Amable Baudus, lange tijd correspondent van de krant, schreef: *‘De krant was bijna een offici-*

*eel onderdeel van de diplomatie geworden. Iedere minister of staatsman verkoos hem boven de concurrent.’*⁷

De *Gazette* leverde als neutrale en feitelijke kwaliteitskrant ook basismateriaal voor de kleinere nationale en lokale kranten. De *Gazette* was daarmee essentieel voor de publieke opinie in binnen- en buitenland.

Een van de belangrijkste nieuwsontwikkelingen in die tijd was de Amerikaanse vrijheidsoorlog. Om goed op de hoogte te zijn van deze strijd van burgers tegen feodale koloniale heersers was alleen de krant van Luzac belangrijk. Als eerste op het Europese vasteland publiceerde de *Gazette* de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring van 4 juli 1776 – weliswaar bijna twee maanden later, op 30 augustus, maar het was een regelrechte primeur.

De Amerikaanse vrijheidsoorlog had grote impact op de Europese politieke situatie. Burgers in alle Europese landen, die hoopten zich te ontdoen van hun feodale heren, zagen in dat verre land hun dromen werkelijkheid worden. Ze lazen in de *Gazette* op die bewuste 30 augustus 1776: *‘We beschouwen als vanzelfsprekend dat alle mensen gelijk geboren zijn, dat zij van hun Schepper onvervreembare rechten hebben gekregen, dat daartoe behoren het leven, de vrijheid en het zoeken naar geluk. Om deze rechten te verzekeren zijn regeringen ingesteld, die hun bevoegdheden ontleenen aan de instemming van degenen over wie ze regeren.’*

Na deze daverende primeur volgde de *Gazette* de Amerikaanse politiek zes jaar op de voet, tot de Staten-Generaal de nieuwe staat erkenden.

Een belangrijke bron voor de Amerikaanse verslaggeving van de *Gazette* was de schrijver-vertaler Charles William Frédéric Dumas, zoon van Franse ouders, in Zwitserland opgevoed, die zich in 1759 in Den Haag vestigde. Daar werd hij gerekruteerd door Benjamin Franklin, die namens het Amerikaanse Congres in Europa rondreisde op zoek naar financiële en diplomatieke steun voor de strijd. Hij zocht ook observatoren die voor de Amerikaanse regering en het Congres, zolang het land niet erkend was en het geen ambassades kon hebben, de politiek in Europa wilden volgen.

Voor dat doel was een *Committee of Secret Correspondence* opgericht, waarvan Franklin de leiding had. De eerste voorloper van de CIA.

Dumas was de ideale observator: hij sprak vele talen en was een netwerker. Den Haag telde nog mee in de diplomatie van de achttiende eeuw. Voor 1300 dollar per jaar trad Dumas in dienst van de Amerikanen.

Op zijn beurt speelde hij Luzac kranten, brieven van officieren en politici, nieuws en verslagen van het slagveld door, en verschaftte zo de Amerikaanse zaak een podium in Europa.

Een andere belangrijke bron van informatie en inzichten was de latere tweede president van Amerika, John Adams, die lange tijd in Europa verbleef om in plaats van Franklin, die als ‘ambassadeur’ in Parijs achterbleef en met de Engelsen onderhandelde, geld en diplomatieke steun voor de Amerikaanse strijd te organiseren. Adams en Luzac waren dik bevriend, allebei recht door zee, principieel, koppig en toch met een open geest. Luzac lette in Leiden op de twee zonen van Adams

Portret van John Adams, vervaardigd door Reinier Vinkeles (I), 1782, ets en gravure. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

als deze op reis was. De zoons woonden op de Langebrug 45 bij een Amerikaanse student medicijnen, Benjamin Waterhouse (later een beroemde arts in de VS).

Luzac en Adams waren beiden klassiek geschoolde juristen en aanhangers van democratie, bestuurd door de beste mensen. John Adams was een bezeten schrijver en lezer en had veel waardering voor de *Gazette* van zijn vriend.

Charles Dumas werd de privé-secretaris, vertaler en reisgids van Adams. Vanwege hun betekenis voor de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd zijn Luzac en Dumas in 1789 te-

gelijk benoemd tot ereleden van de American Academy of Arts and Science in Boston.

Amerika inspireerde met zijn moderne politieke ideeën, ontleend aan de Britse en Franse verlichtingsdenkers, rechtstreeks de Franse revolutie. Het succes en de invloed van de Amerikaanse verslaggeving bleken uit de verkoopcijfers. In Frankrijk, waar verder alleen één gecensureerde (staats)krant, *La Gazette de France*, te koop was, steeg het aantal abonnementen in vijf jaar van 300 bij Johans indiensttreding naar 2560 in 1778.

Johan de lobbyist

Johan Luzac hielp Adams met zijn lobby in de Nederlanden om zijn land diplomatiek erkend te krijgen.⁸ De Amsterdamse kooplieden en bankiers wilden dat graag, ze zagen nieuwe en omvangrijke handel, maar de stadhouder, prins Willem V, weigerde, hij achtte zich gebonden aan verdragen met de Engelsen.

Luzac organiseerde in Leiden verschillende verzoekschriften aan het gemeentebestuur om Amerika te erkennen. Hij hielp Adams met de vertaling van diens boek *De geschiedenis van het geschil tussen Groot-Britannië en Amerika* en zocht een uitgever. Dat werd Willem Holtrop in Amsterdam. Luzac schreef verder korte rapporten over de politiek in de Republiek, bedoeld voor het Congres en Amerikaanse diplomaten. Op verzoek van Adams vertaalde hij een essay van de Britse oud-gouverneur in Amerika, Thomas Pownall, die sympathiek stond tegenover een onafhankelijk Amerika. Verder vertaalde hij voor Adams activiteiten pamfletten en documenten in het Frans. Johan had zoveel vertrouwen in de toekomst van Amerika dat hij zich

als eerste en een van de weinigen inschreef op een staatslening van drieduizend gulden. Deze eerste lening werd wegens onderinschrijving een mislukking.

De Fransen probeerden Adams in hof- en diplomatieke kringen belachelijk te maken. Charles de Vergennes, de minister van buitenlandse zaken in Parijs, die vond dat Adams als een overijverige jachthond door zijn diplomatieke finesses holde, schreef zelfs een brief aan het Congres: *‘Door zijn starheid, arrogantie en koppigheid zal hij aanleiding geven tot duizend onfortuinlijke incidenten.’*⁹

Adams beschikte inderdaad over onuitputtelijke energie. Hij stelde een memorie op, een vurig pleidooi voor samenwerking tussen zijn land en de Republiek, gebaseerd op historische, godsdienstige en morele banden, en hij schetste de economische voordelen voor Nederland. Zo hoopte hij de Staten-Generaal over te halen tot erkenning. De prins-stadhouder kreeg een verkorte versie toegestuurd.

De regenten weigerden John Adams te ontvangen. De teleurgestelde Amerikaan besloot daarop de publieke opinie te bewerken. Johan stuurde de memorie van zestien pagina’s naar kranten in binnen- en buitenland en ruimde zelf op 15 mei 1781 vier pagina’s in voor de memorie, de helft van de krant. Alle provincie- en stadsbesturen kregen een exemplaar toegestuurd.

In moderne ogen is deze bemoeienis van een redacteur met een dergelijke lobby discutabel, maar zich privé niet bemoeien met de politiek was ondenkbaar voor de classicus Luzac. Hij was geschoold in de klassieke mores en die hielden in dat hij zich als burger ook moest inzetten voor de publieke zaak.

Bovendien bestond er nog geen geves-

tigde journalistieke traditie en ethiek. Wat er bestond had hij zelf geformuleerd. Maar Johan bevond zich wel op een hellend vlak, zoals later zou blijken.

Nadat de Amerikanen op 26 februari 1782 het Britse leger bij Yorktown verslagen hadden volgde de doorbraak. Friesland erkende Amerika als eerste en de andere provincies volgden snel, bevreesd een lucratieve markt te missen.

Op slag was John Adams een held, zijn portret was overal in de Republiek te koop. De stadhouder kon niet langer weigeren hem te ontvangen om hem zijn accreditatie te overhandigen. Adams schreef zijn vrouw: *‘Dit is de gelukkigste gebeurtenis van mijn verleden, heden en toekomst.’*

Charles Dumas moest een echte residentie kopen voor de eerste ambassadeur van de Verenigde Staten in Den Haag. Het werd een indrukwekkend pand aan de Fluwelen Burgwal, voor 14.052,10 gulden, helaas afgebroken in de negentiende eeuw. Ook de eerste leningen aan het nieuwe land kwamen los.

Luzac zag zijn geloof in een gematigde humane republiek gerealiseerd in Amerika. Aan zijn lezers schreef hij op 12 juli 1791: *‘Terwijl Europa ten prooi is aan politieke intriges, oorlog, oproer, ambitieuze politici, jaloezie en haat, zijn de Verenigde Staten een voorbeeld van rust en kalmte. Er is geen land op aarde met meer welvaart en beter vooruitzicht op voorspoed.’*

Johan de patriot

In de eerste fase van het patriottisme waren de ideeën van Jean-Jacques Rousseau po-

pulair. Rousseau haalde de soevereiniteit weg van de feodale elite en legde deze bij het volk. In het eerste ‘politieke programma’ van de patriotten, het *Leids Ontwerp* uit 1785 stond geschreven: *‘Het Volk eischt thans, als uit enen mond, zyn aandeel in de publieke zaaken.’* Niet duidelijk was wie tot het volk behoorde.

Ook is nooit met zekerheid duidelijk geworden wie de auteurs van het *Ontwerp* waren. Onder meer Wybo Fijnje (de zwager van Johan Luzac), de radicale dominee François van der Kemp, Pieter Vreede en Rutger Jan Schimmelpenninck worden genoemd als mogelijke opstellers. Allen hingen de gangbare opvatting aan dat volksdemocratie tot anarchie zou leiden. In het *Ontwerp* stond dat alleen gekwalificeerde inwoners stemrecht mochten krijgen, want het *‘Volk kan zelf niet regeren’*.

De voorman van de patriotten, Joan Derk van der Capellen tot den Pol, benadrukte keer op keer dat hij *‘geen vriend eener zuivere democratie was’*. Hij had bij volk de massa van kleine handelslieden, vaklui, winkeliers en kooplieden voor ogen. Hij wantrouwde het wispelturige plebs.

Dit was ook de opvatting van Luzac. In zijn oratie bij de aanvaarding van het dubbele hoogleraarschap Oude talen en Vaderlandse geschiedenis in 1785 zei hij: *‘De beste regeringsvorm is de Aristo-Democratie.’* Een landsbestuur door de besten. Aan zijn zwager Fijnje schreef hij dat directe democratie tot ongekende tirannie zou leiden.

Pas tijdens hun ballingschap in België en Noord-Frankrijk radicaliseerden invloedrijke patriotten, zoals Wybo Fijnje en Johan Valckenaer.

In Leiden leek het wel of de Patriottenbeweging voortkwam uit de lobby voor onafhankelijkheid van de Verenigde Staten van Amerika.¹⁰ Vele Leidse notabelen konden net als Johan gerekend worden tot de voorhoede van patriotten en Amerika-lobbyisten.

Sommigen zagen handel, anderen waren tegen feodale regeringen en herkenden de strijd om democratische invloed. Johan was als patriot zeer actief in de Leidse Amerika-lobby. In hem vloeiden lobby en het patriottisme samen.

In het ijveren voor erkenning van de Verenigde Staten maakten de Leidse patriotten gebruik van een van hun ongeschreven burgerrechten, het indienen van een verzoekschrift, een halfwassen middel van inspraak. Johan Luzac was in 1782 een van de opstellers van een verzoekschrift dat het Leidse stadsbestuur vroeg om erkenning van de Verenigde Staten door de Staten-Generaal te bevorderen. Hetzelfde jaar was hij een van de acht gedelegeerden van de Patriotten die een ‘dankadres’ namens ruim 1300 Leidenaren aanboden ten stadhuize.¹¹ Verzoekschriften bleken een effectief middel om de publieke opinie te mobiliseren. Kranten schreven erover, pamfletten voor en tegen werden gedrukt en in de genootschappen werd er over gediscussieerd.

De oorlog met Engeland in 1780 hielp de zaak van Adams verder.

Vijf petities later, waarbij Luzac in Leiden de hoofdrol speelde en zijn acties coördineerde met Van der Capellen in Deventer en zijn vriend Cees de Gijselaar, pensionaris in Dordrecht, erkenden de Staten-Generaal op 19 april 1782 de Verenigde Staten.

Ook de bewapening van burgers, waar- toe Joan Derk van der Capellen in navolging van de Amerikanen had opgeroepen, kreeg Luzacs morele steun. In vele steden werden patriottische vrijkorpsen opgericht, naast de bestaande prinsgezinde korpsen. In Leiden probeerde het officiële korps deze concurrentie te verhinderen met acht achtereenvolgende verzoekschriften. Tevergeefs. De grote man zelf, Van der Capellen, kwam op 27 juli 1783 naar Leiden om als een generaal het nieuwe korps te inspecteren.

Aan dit korps deden ook 400 honoraire leden mee. Die marcheerden niet, maar doneerden geld. Zes van de negentien Leidse hoogleraren werden honorair lid, waaronder Johan Luzac.¹²

Johan de advocaat der patriotten

Als advocaat, het beroep dat hij zo af en toe bleef uitoefenen naast het krantenwerk, knapte Johan enkele belangrijke zaken op voor de patriotten. In 1780 verdedigde hij François van der Kemp, een kleurrijk man. Van der Kemp was een vurig patriot en trouweling van Van der Capellen. Hij woonde op het Steenschuur en was dus vrijwel buurman van Johan, diens vader en oom. Naast zijn activiteiten als doopsgezinde dominee schreef hij ook opruiende geschriften onder de schuilnaam Junius Brutus. Voor een van zijn publicaties, *De Lierzang*, een hekeldicht over de verslagen vloot en de stadhouder, moest hij zich voor de Vierschaar van de universiteit verdedigen.¹³

In zijn memoires, die ver na zijn dood gepubliceerd werden, schreef Van der Kemp dat hij niet de auteur was geweest, maar Pieter

Vreede. Van der Kemp wilde Vreede uit de wind houden omdat die vrouw en kinderen had.

Het proces tegen Van der Kemp sleepte zich twee jaar voort. Hij en zijn advocaat dineerden vaak samen in de Lion d’Or en bereidden bij de vis hun verdediging voor. In zijn autobiografie kijkt Van der Kemp terug op dit proces: *‘Geen enkele patriottische advocaat durfde mij te verdedigen, behalve mijn vriend Johan Luzac [...]. Zo wat had ik nog te vrezen?’* Op grond van de vrijheid van drukpers wist Luzac hem vrij te pleiten.

Luzacs volgende rechtszaak ten dienste van de patriottische zaak was een krankzinnig geval. In het verhitte politieke klimaat van Leiden kletsten een koetsier en twee bakkersknechten over de beloning die stond op het aangeven van een voorgenomen aanslag tegen de stadhouder. De koetsier, Jan Greifzu, bedacht dat hij een beloning goed kon gebruiken en omdat hij toch al de pest had aan zijn bazen, het gefortuneerde echtpaar Van der Meulen-Taan, zette hij een complot in elkaar. Hij zou hen beschuldigen van het in bezit hebben van het patriottische pamflet *Aan het volk van Nederland*, hetgeen ten strengste verboden was. De dienstmeid van het echtpaar wilde wel meedoen aan de beschuldiging.¹⁴

De magistraten geloofden de beschuldiging van de koetsier en zonder dagvaarding verhoorden ze het echtpaar en legden hen huisarrest op. De echtelieden haalden er hun dominee bij, notabene François van der Kemp en die wist wel een goede advocaat.

Luzac produceerde al snel een dik dos-

sier, een ‘memorie van suggestie’, waarin hij met nieuwe getuigenissen de beschuldigen van Greifzu en de dienstmeid onderuit haalde. Greifzu bekende pas in het zicht van de folterwerktuigen van de Leidse gevangenis Gravensteen alles verzonnen te hebben. Als straf werd hij op het plein van de gevangenis geselsd en met een gloeiend zwaard gebrandmerkt. Hij werd tot dertig jaar gevangenisstraf veroordeeld en na zes jaar, in 1790, vrijgelaten. Keetje werd eveneens geselsd en kreeg dertien jaar. Na hun straf werden ze uit Holland verbannen. De blunderende autoriteiten werden door de stadsbestuurders van de zaak gehaald.

De affaire was wederom een triomf voor Luzac.

Johan was langzamerhand de huisadvocaat van de patriotten geworden. In het begin van het jaar 1784 stond hij opnieuw voor de Academische Vierschaar. Ditmaal tegenover zijn eveneens beroemde neef Elie Luzac, oranje-aanhanger, jurist, uitgever en satirisch schrijver. Elie verdedigde Johannes Le Francq van Berkhey, lector natuurlijke historie, een geleerde schreeuwlelijk, die het ene na het andere pamflet tegen de patriotten publiceerde. De Universiteit had Le Francq geschorst vanwege orangistische uitlatingen tijdens het college geven.

Johan won ook deze zaak, Le Francq moest de kosten van het proces betalen en raakte bijna aan de bedelstaf.

Zijn volgende patriottische zaak betrof de verdediging van het gemeentebestuur van Alkmaar. In de nasleep van de verloren Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) liep het

anti-prinsgezinde ongenoegen hoog op. Alkmaar startte een actie van ongehoorzaamheid jegens de stadhouder. Het gemeentebestuur van deze stad ontnam, op basis van een resolutie, de prins het oude feodale recht om zijn vriendjes als schepenen, leden van de vroedschap, baljuws en burgemeesters te benoemen. Andere gemeentebesturen volgden het Alkmaarse voorbeeld. Willem V was woedend en daagde Alkmaar voor het Hof van Holland. Het bestuur van Alkmaar vroeg Luzac om zijn zaak te verdedigen. Luzac zei geen nee, dit was een kolfje naar zijn hand, recht en geschiedenis kwamen samen. Johan tegen een feodaal bestuurder, mooier kon haast niet.

Voor het Hof ging Johan terug tot 1426 om aan te tonen dat de benoemingsrechten de prins en zijn familie nooit toebehoord hebben. Hij gaf in de rechtszaal een lang college over Jacoba van Beieren die deze rechten juist aan de stadsbesturen gegund had.

Tot een uitspraak in deze kwestie is het niet gekomen. De stadhouder werd op tijd geholpen door de Pruisische interventie in 1787.

Beschimpde patriot

In 1785 werd Luzac gevraagd lid te worden van een commissie, die advies moest geven of én hoe de beraadslagingen van de Vroedschap het beste geheim gehouden konden worden. De aanleiding was een lek uit de geheime beraadslagingen van de Vroedschap.¹⁵

Luzac en zijn commissie adviseerden op 3 december 1785 tegen openbaarheid van de beraadslagingen. Hij vond dat ieder lid individueel geheimhouding moest beloven, maar dat hij zijn eigen adviezen wel naar buiten mocht brengen. De argumentatie van Luzac

hield in: openbaarheid leidt tot verdraaiingen van standpunten, leden gaan rekening houden met de publieke reactie, het respect voor elkaars meningen daalt, verslaggevers citeren niet altijd correct, standpunten verhardden zich makkelijker, openbaarheid leidt tot openbare verdeeldheid en de grondwet wil geheimhouding. Johan begaf zich als krantenman, die gediend is met openbaarheid, met dit advies op glad ijs.

De radicale voorman F.G. Blok trok meteen van leer: *‘Waarom zou een raadslid schromen aan het oordeel van het Publiek onderworpen te zijn?’* Het advies werd in de patriotische pers genadeloos bestreden en in de opgezweept discussies die volgden werd Johan Luzac totaal afgebrand.

In een satirisch pamflet *Eerkrans voor den Steller van het rapport omtrend de Leydsche propositie van geheimhouding* (4 februari 1786), geschreven door een ‘Gezelschap van waare Vaderlanders’, maar naar men denkt uitsluitend door Pieter Vreede, werd Luzac gronddig gekapitteld als journalist: *‘Hoe is het mogelijk dat Gij, die ons zoo veel Jaaren al het beste Engelsche nieuws in uw Franse Gazette hebt opgedist, nog niet ervaren genoeg zijt in die Constitutie? U tracht de vrijheid van drukpers beperkt te krijgen. Of bloeit uw bitterheid op de drukpers voort dat gij vrij gebruik enkel voor u zelf wilt houden en ons niet gunnen?’*

Het was makkelijk raak schieten op een beroemd journalist die een dergelijk advies had gegeven.

Na heftige discussies werd het advies van Luzac door de Vroedschap afgewezen en voor openbaarheid gekozen. De auteur werd bedankt en ontslagen. Johan kreeg het stem-

pel aristocraat opgeplakt. Een bijnaam die later in de interne partijstrijd een vervloeking zou inhouden.

Luzacs argumentatie was te begrijpen. Zijn politieke opvattingen waren, zoals van veel tijdgenoten, gebaseerd op het Atheense model en democratie moest nog geleerd worden. Zijn advies mocht consistent zijn met zijn politieke ideeën, maar de auteur van *Eerkrans* had gelijk: voor een hoofdredacteur die leeft van en voor openbaarmaking was dit advies een onhoudbare stellingname.

Opeens was het wonderkind van de Nederlandse achttiende-eeuwse journalistiek de gebeten hond geworden. De felle patriot en journalist Gerrit Paape wijdde een boekje aan dit type patriot, *De Aristocraat en de Burger*.¹⁶ Bedoeld werd de patriot die niet het algemeen belang vooropstelt maar zijn eigen belang.

Luzac raakte geïsoleerd, vervreemd van vele van zijn politieke vrienden en sommige van zijn patriottische familieleden. Beschimpd door de radicale patriotten koos hij in zijn krant toch voor hun ideeën van verandering en vooruitgang. Zo publiceerde de *Gazette* op 11 maart 1785 een geheime briefwisseling tussen Willem V en zijn verbannen adviseur de hertog Van Brunswijk, waaruit bleek dat de dikke hertog nog altijd vanuit het buitenland aan de Nederlandse touwtjes trok.

Luzac bleef een fel tegenstander van de oligarchie, zoals van de kliek rond Willem V. Die lieden stonden mijlenver af van de beste mannen uit zijn klassieke ideaal.

Hoogleraar

Johan werd op 9 april 1785 benoemd tot hoogleraar Grieks en Vaderlandse Geschie-

denis als opvolger van de door hem bewonderde Lodewijk Caspar Valckenaer, een neef van zijn moeder. Dat was dus een half jaar voor de rel rond zijn geheimhoudingsadvies. In zijn oratie *De geleerdheid is de voedster der burgerdeugd* hield hij weer een pleidooi voor een regering van de besten, gekozen door de burgers.

Luzac bereidde zijn colleges grondig voor. In zijn archief kan men stapels aantekeningen, commentaren, uittreksels en voorbereidingen van teksten vinden. Hij heeft vooral de schrijvers Xenophon, Euripides, Callimachus, Homerus en Plato behandeld. Hij hield ook lijsten bij van studenten die wel of niet betaald hadden of niet hoefden te betalen. De colleges van de nieuwe hoogleraar, die bekend stond als een levendig verteller, werden druk bezocht.

Door zijn leeropdracht had Johan minder tijd voor de krant. In overleg met zijn broer, met wie hij in 1783 krant en drukkerij van oom en vader overgenomen had, ging hij op zoek naar een vervanger. Al snel diende zich de Fransman Marie-Antoine Cerisier aan, die een jaartje op de Franse ambassade had gewerkt en bij de *Fransche Amsterdamsche Courant*. In Amsterdam was hij een tijdschrift begonnen, *Le Politique Hollandais*, dat gespecialiseerd was in artikelen over Amerika. Cerisier had een onderzoekende en vlugge geest. Na aankomst in Holland in 1776 had hij zich maar meteen gezet aan een geschiedenis van de Verenigde Provinciën. Vlak voor zijn overstap naar de *Gazette de Leyde* in 1785 liet hij het laatste deel, het tiende, verschijnen.¹⁷

Frankrijk was het belangrijkste exportland van de *Gazette* en Cerisier leek geknipt om

het werk van Luzac over te nemen. Bij het aantreden van Cerisier liet Johan zijn naam schrappen op de achterpagina van de krant, maar hij bleef zich wel voortdurend bemoeien met de krant. Hij hield Cerisier in de gaten, las alle kranten en onderhield zijn uitgebreide netwerk door middel van brieven of bezoeken en ontvangsten.

Burgeroorlog

Intussen dreigden steeds meer steden patriottisch te worden. Zelfs in de hondstrouwe provincie Gelre: na Haarlem weigerden nu de Veluwe stadjes Elburg en Hattem nieuwe magistraten van de prins te accepteren. Op aandringen van zijn adviseurs besloot Willem V in september 1786 militair in te grijpen. Zijn troepen bombardeerden beide stadjes. De Staten van Holland waren bang dat de prins ook in Holland het heft in handen zou nemen en schorsten hem onmiddellijk als legeraanvoerder en namen zelf het commando over. De enige echte burgeroorlog in Nederland was begonnen. Maar die eindigde ook weer snel, toen de Engelsen en Pruisen zich met de strijd gingen bemoeien. De Pruisen marcheerden, na het beroemde incident bij Goejanverwellesluis met de aanhouding van prinses Wilhelmina door de patriotten, Nederland binnen om wraak te nemen op deze belediging van de zuster van de Pruisische koning.

Duizenden oranjegezinde mensen verwelkomden de vreemde troepen, de klok werd weer zeven jaar teruggedraaid. Huizen van patriotten werden geplunderd volgens draai-boeken die al maanden klaar lagen en opgesteld waren door de hofkliek van Willem V.

Luzac zag familieleden, twee zussen en twee zwagers en vele vrienden halsoverkop naar België en Frankrijk vluchten. Ook Cerisier vertrok.

Johan en zijn broer werden niet lastiggevallen door de plunderende meute. Blijkbaar stonden zij niet op de lijst van de Leidse Oranjevereniging, tot verontwaardiging van een Engelse agent in Nederland, die klaagde dat *‘terwijl alle andere duivelse kranten, die vuur spuugden, verboden werden, Luzac die heel geslepen gif mengde gewoon doorgaan’*.¹⁸

Sterker nog, de *Gazette* had zo’n vooraanstaande positie dat de bevelhebber van het Pruisische leger, generaal-majoor Friedrich Kalckreuth besloot Luzac persoonlijk te schrijven en te wijzen op een fout in de verslaggeving. Beide heren begonnen daarna een amicale correspondentie, die ertoe leidde dat de generaal een van zijn officieren de opdracht gaf over de campagne te schrijven. Luzac drukte zijn verslag af met vermelding van de bron.

Tijdens de Oranje-restauratie stak Johan zijn nek behoorlijk ver uit om zijn gevluchte zus Emilie en zwager Fijnje te helpen bij het veiligstellen van hun boedel, krant, drukkerij en twee huizen in Delft. Hij nam hun zoon Jan in huis, omdat zij klaagden dat het onderwijs op het Franse platteland zo beroerd was.

Rector

In 1794 werd Johan rector magnificus van de Leidse Universiteit. Het curatorium, dat hem benoemde, bestond overwegend uit oranje-aanhangers. Zijn benoeming was ongetwijfeld een verrassing, maar Luzacs kandidatuur viel in de tijd dat Robespierre met zijn schrik-

bewind het gelijk van Johan bewees. Johans reputatie een aristocraat te zijn pleitte nu voor hem.

Het curatorium meende dat het aanstellen van een middenfiguur verstandig was om de politieke tegenstellingen die ook op de universiteit bestonden niet verder aan te wakkeren. Ze zagen in Luzac de rector die zowel voor patriotten als orangisten acceptabel was.

Luzac ontpopte zich in deze roerige tijden als een voortvarende crisismanager. Studenten van beide partijen hielden luidruchtige bijeenkomsten en gebruikten geregeld hun vuisten. De burgemeester had gevraagd de studenten te verbieden 's nachts lawaai te maken, geen bijeenkomsten voor het stadhuis te houden, geen soldaten te sarren, geen kokardes, oranje-wimpels of andere politieke versierselen te dragen.

De studentenwereld raakte echter in beroering toen een mede-student doodgeslagen werd door een driftige Staatse majoor, die op het plein voor het Leidse stadhuis paradeerde met zijn troepen. Luzac ontving de woedende studenten, hielp hen bij juridische acties, waarschuwde meteen een chirurgijn, het gemeentebestuur en de stadhouder, en hij riep de Senaat bijeen. Hij wilde de zaak juridisch dichtgetimmerd hebben en de majoor doen ontslaan.

De studenten, die elkaar voorheen bestreden vanwege politieke voorkeuren, trokken door deze affaire opeens eensgezind op.

Een andere kwestie waarin de jurist Luzac snel en adequaat handelde was een zaak van politieke wraakzucht. Pieter Jan Marcus nam

onverwacht ontslag als burgemeester van Leiden, omdat hij zich onder meer verzette tegen een belastingverhoging om het ziekenhuis van de ondergang te redden. Hij legde in een brief aan de burgerij uit dat het ziekenhuis slachtoffer was van corruptie op grote schaal. Prompt kwam de politie huiszoeking doen, terwijl hij niet thuis was. Marcus was een gepromoveerde jurist en viel onder de jurisdictie van de Universiteit. Luzac achterhaalde snel dat niemand iets wist van een bevel tot huiszoeking en dat de prinsgezinde hoofdofficier op eigen gezag gehandeld had. Prompt schakelde Luzac alle bestuurslagen in. Door de invasie van het Franse leger in de winter van 1794/95 verdwenen deze kwestie en de eigengereide officier vanzelf van het toneel.

Op 19 januari 1795 namen de patriotten het bestuur van de stad over. Luzac werd bedankt en legde op 21 februari zijn rectoraat neer met een rede getiteld *Socrates als burger*. Hierin hekelde hij opnieuw de volksmenners, die schreeuwden dat wat het volk wilde uitgevoerd moest worden.

Na zijn afscheid was Luzac weer een gewone hoogleraar en nog altijd eigenaar van de invloedrijkste krant van Europa. Hoewel hij zich ziek en gedeprimeerd voelde wandelde hij iedere dag van de Garenmarkt over het Rapenburg naar zijn krant. Aan een onbekende vriendin schreef hij: *‘Ik heb mijn portie van eenzaamheid en chagrijn gehad, door het lot dat wilde dat ik me aan het hoofd plaatste van ons Academische Bestuur, in een moeilijke tijd, turbulent en onaangenaam. Sinds twee maanden ben ik weer thuis en heb ik*

*mijn oude kalmte hervonden. Waarom houdt niet iedereen daarvan, zoals wij? Adieu, ma chère Amie.*¹⁹

Aanval op de Gazette

Uiteindelijk verpestte de strijd tussen radicale en gematigde patriotten de rest van Luzacs academische en dagelijkse leven.

De ballingen uit België en Frankrijk kwamen radicaler terug dan ze gevlucht waren. Wybo Fijnje, bijvoorbeeld, getrouwd met Emilie, Johans lievelingszus, die overleden was tijdens haar ballingschap, was vroeger als hoofdredacteur van de *Historisch Delftse Courant* voor redelijke argumenten vatbaar, ook als zijn zwager Johan die naar voren bracht. In Wattem, een boerengat in de buurt van Duinkerken, waar tientallen Nederlandse patriotten een toevlucht hadden gezocht, radicaliseerde Fijnje onder invloed van de fanatieke Johan Valckenaer, een neef van Luzac.

Valckenaer was een moeilijk mens, waar hij verscheen ontstond tweedracht, ruzie en gedoe. Zijn biograaf Jerome Sillem schrijft dat als hij meer zelfbeheersing en minder eigenliefde had getoond zijn twisten nooit zo uit de hand zouden zijn gelopen en zijn artikelen ‘geen monumenten van humeurige prikkelbaarheid’ zouden zijn geworden.²⁰

De ballingen werden natuurlijk als martelaren verwelkomd in het vaderland en kregen mooie baantjes in het nieuwe, met de Franse bezetter, collaborerende bestuur.

Fijnje werd door de Provisionele Representanten op 28 september van het eerste revolutiejaar, dat was dus 1795, benoemd tot lid van het Comité van Waakzaamheid, dat

belast was met de nationale zuivering van politiek foute personen. Hij werd al snel de voorzitter. Verder werd hij lid van het Amsterdamse Comité tot de zaken van de Oost-Indische Handel, de opvolger van de Oost-Indische Compagnie (VOC). Hij toucheerde in die functie 12.000 gulden per jaar, driemaal het salaris van een hoogleraar.

Fijnje en Valckenaer loerden al jaren op de krant van Luzac. Fijnje had zich bij de boedelverdeling van vader en oom Luzac gepasseerd gevoeld en Valckenaer had met de broer van Johan, Etienne, die de zakelijk leider van de *Gazette* was, samengespannen om Johan uit te kopen.

Een artikel in de *Gazette* op 15 december 1795 wekte de wrevel van de Franse minister van buitenlandse zaken, Charles-François Delacroix, die net uit Nederland als ambassadeur was teruggekeerd. Hij beklagde zich in een meeting met de Nederlandse ambassadeur in Parijs, Jakob Blauw, een patriot van het eerste uur. Blauw schreef een brief op poten, vermoedelijk op verzoek van zijn vriend Johan Valckenaer, aan het Nederlandse bestuur, die erop neer kwam dat Johan op verzoek van de Franse regering ontslagen moest worden.

Vaststaat dat dit een leugen was. De Franse regering had in een nota (van 7 januari 1796) alleen gevraagd het bericht te corrigeren, hetgeen inmiddels geschied was. In een speciaal verhoor in Den Haag werd Etienne door zijn beide zwagers, Fijnje en Valckenaer, gedwongen zijn broer te ontslaan en een andere redacteur te zoeken, op straffe van een verbod van de krant. ‘Berufsverbod’ zou dat heden ten dage heten. In de notulen van het Comité van Waakzaamheid van diezelfde

dag kunnen we lezen dat voorzitter Fijnje zich afvroeg of Johan Luzac ‘die als redacteur van de courant steeds blij had gegeven van zyne Aristocratische denkwyze, in zyne qualiteit als professor, [...] ook niet zoude behooren te worden geremoveerd’.²¹

Met deze actie van Fijnje begon een eindeloos traject van aanvallen van de curatoren, verweerschriften door Johan, onderzoek-commissies, publicaties in kranten en machinaties van de radicale patriotten.

De politieke situatie veranderde om het half jaar. Het klimaat werd wel heel ijzig toen Wybo Fijnje op 22 januari 1798 met twee andere patriotten en gesteund door de Franse ambassade een staatsgreep pleegde.

De coup kwam een week nadat Johan Luzac als hoogleraar volledig eerherstel had gekregen van het Provinciaal Bestuur van Holland. Fijnje cum suis stelden zuiveringscommissies in die aristocraten en gematigde patriotten uit hun bestuursfuncties zetten en hun het stemrecht ontnamen. Duizenden namen werden uit de registers geschrapt. Van Pieter ‘t Hoen tot Rutger Jan Schimmelpenninck.

Er kwam opnieuw een klacht uit Frankrijk over de *Gazette* binnen. Fijnje gelastte persoonlijk het verbod van de krant op 28 april 1798. Een dramatische en onzinnige beslissing, zonder enige hoor en wederhoor. De krant had 119 jaar lang de Europese lezer van nieuws voorzien en verdween plotseling van het toneel.

Johan Luzac was ervan overtuigd dat het Fijnje om een persoonlijke afrekening te doen was. Al op 9 juli 1796 schreef hij aan De Gijse-

laar: ‘Hij heeft geprobeerd zich het eigendom van mijn krant toe te eigenen, die hij mij altijd benijd heeft.’²²

Een week later lag er een nieuwe krant in de boekhandel, de *Nouvelles Politiques* (Politiek nieuws). Geschreven in het Frans, dezelfde lay-out als de *Gazette*, maar zonder stadswapen. Johan had besloten zijn aandeel in de krant te verkopen aan Abraham Blussé, telg uit een vermogende Dordtse uitgeverfamilie en een student van hem.

Hij had teveel aan zijn hoofd, zijn oudste zoontje van twaalf lag op sterven, hij had ruzie met zijn radicale broer Etienne, de andere aandeelhouder van de krant. Op 12 mei tekenden Blussé en Johan de koopovereenkomst.

Opnieuw hoogleraar

Op 12 juni 1798 pleegde Herman Willem Daendels een staatsgreep. Fijnje vluchtte en dook een aantal maanden onder. Zijn bewind had vier maanden en drie weken geduurd. Johan kon zich geheel aan zijn zoon en zijn academische eerherstel wijden. De politieke wind blies nu weer in zijn rug.

Van de driehonderd studenten in dat jaar tekenden er 199 een petitie voor terugkeer van Luzac. Op 14 september 1801 volgde een nieuwe staatsgreep – Nederland leek wel een bananenrepubliek in die tijd –, ditmaal door de Franse legermacht zelf.

Na een uitputtende strijd van zes jaar werd Johan Luzac uiteindelijk in februari 1802 herbenoemd, met een ruime opdracht: Literatuurwetenschap en Vaderlandse Geschiedenis. Met slechts één hoogleraarssalaris.

Na zijn eerherstel was hij vaak ziek en zijn ogen verslechterden. Een nieuw drama trof

hem toen zijn vrouw in de nacht van 25 op 26 maart 1806 op 48-jarige leeftijd onverwacht overleed.

Samen met zijn familie probeerde hij zijn drie jonge zoons zo goed mogelijk op te voeden. Op zaterdag 10 januari 1807 schreef hij zijn zestienjarige zoon Adriaan: *'Het begint te vriezen. Het is goed als je morgen komt. We verwachten je na 4 uur. Ik hoop je in goede gezondheid te kunnen omhelzen.'* Ze hebben elkaar die zondag, naar we mogen aannemen, omhelsd. Het was de allerlaatste keer.

De volgende dag, maandag 12 januari 1807, trok Johan om kwart over vier in de middag de deur van zijn huis aan de Garenmarkt achter zich dicht en wandelde naar zijn vriend en oud-hoogleraar Jean Amont Bennet, die om de hoek op het Steenschuur woonde. Op het moment dat hij voor de deur van Bennet stond, flitste een hel wit licht op, vlak naast hem. Een vuurbal schoot de lucht in en er volgde een oorverdovende knal, die zelfs in Amsterdam werd gehoord. Felle rukwinden en rondvliegend puin volgden op de knal.

Aan de kade vlak voor het huis van Bennet lag het kruitschip afgemeerd. Schipper Adam van Nie, zijn twee zonen en een knecht wilden hun eten bereiden en gingen onvoorzichtig met vuur om. Maar liefst 37.000 pond grof buskruit ontplofte.

Luzac werd door een zware drukgolf in duizenden stukjes het water in geblazen. Het oude centrum van Leiden lag er verwoest bij. Ook Luzacs huis aan de Garenmarkt op zo'n 500 meter van de rampplek was een ruïne geworden.²³

Pas een week later kon zijn dood vastge-

steld worden door de vondst in de gracht van zijn gouden bril in een leren foedraal, zijn horloge, een verscheurde zwarte handschoen en een schoengesp. Wat er restte van Johan Luzac is ter aarde besteld in de Vrouwenkerk.

Plaquette ter ere van Johan Luzac op de gevel van Rapenburg 112.

De Amerikanen zijn hem niet vergeten. Op de gevel van het voorouderlijk huis, Rapenburg 112, wordt hij geëerd als de 'Champion of truth and righteousness and of the cause of the United States in the *Leyden Gazette* 1772-1785'.

Ook de Leidenaren zijn hem niet vergeten. In 1809 kreeg hij in de Pieterskerk een monument. Bij de ingang van de Klooststeeg staat tegen de kerkmuur een driemanshoge smalle piramidepunt. Luzacs portret is in wit marmer uitgevoerd. Hij kijkt met vorsende blik de kerk in. Op een van de zijanten staat gebeiteld: *'Aan onze vriend Johan Luzac/hoogleraar/hij was de schrik/der verdrukters/de troost/der verdrukten.'*

Een groot monument voor een groot journalist die nauwelijks bekendheid geniet in zijn eigen vaderland.

Monument voor Johan Luzac, 1809. Pieterskerk, Leiden. Foto: Claudia Claas, Valetti.

Noten

De belangrijkste bron voor dit artikel was mijn boek *De beste krant van Europa* (Amsterdam 2018). De belangrijkste bron voor dit boek was de correspondentie van Johan Luzac, aanwezig op de afdeling Bijzondere Collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek. Er is slechts één ander boek gepubliceerd over Luzac en de *Gazette*: Jeremy D. Popkin, *News and Politics in the Age of revolution* (Ithaca 1989). Een oude Nederlandse publicatie is: W.P. Sautijn Kluit, 'De Fransche Leidsche Courant' in: *Handelingen en mededelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1871) 3-183.

1 Leiden, UB, ms. Luz. 15. Zie André Bouwman, Collectie-beschrijving familie Luzac, (2006) en M. Lulofs, *Inventaris van het familiearchief (Siegenbeek) van Heukelom, (1514) 1610-1928* (Leiden 1997).

2 Brief uit 1787 in: A. van der Kemp, *An Autobiography* (New York/Londen 1903) 68.

3 Film: Lars von Trier, *A royal affair*. Boek: Per Olov Enquist, *Het bezoek van de lijfarts* (2010).

4 Lulofs, *Inventaris*, inv.nr. 354.

5 Lulofs, *Inventaris*, inv.nr. 361, brief van 11 juli 1776.

6 Jeremy Popkin, *News and Politics in the Age of Revolution* (Ithaca 1989) 12.

7 M.J.L. Amable Baudus, in: *Journal de l'Empire*, 22 dec. 1807.

8 E.H. de Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers, Patriotten en Prinsgezinden in Leiden, 1775-1795* (Hilversum 2014) 128-146.

9 David McCullough, *John Adams, Founding Father van de Verenigde Staten* (Amsterdam 2001) 212-213.

10 De Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers*, 145.

11 De Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers*, 139-140, 144.

12 De Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers*, 164.

13 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame, I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672* (Amsterdam 2000) 117 e.v. Lidmaten van de universiteit hadden het privilege gedaagd te worden voor de Academische Vierschaar, een gemengde rechtbank van stadsbestuurders en hoogleraren. Ook burgers die er gestudeerd hadden konden gedurende een gelimiteerde periode alleen voor deze Vierschaar gedaagd worden.

14 De beschuldiging van het bezit van het pamflet wordt vermeld in de historische roman *Catharina* (1909, DBNL.org) van Elise Soer. Zij is gesouffleerd door de historicus P.J. Blok.

15 De Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers*, 206.

16 Gerrit Paape, *De aristocraat en de burger* (Rotterdam 1785).

17 W.P. Sautijn Kluit, 'Le politique hollandais', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1882), www.DBNL.org, p 13.

18 Popkin, *News and Politics*, 106.

19 Lulofs, *Inventaris*, inv.nr. 424.

20 J.A. Sillem, *Het leven van Johan Valckenaer (1759-1821)* (Amsterdam 1876) 138.

21 Notulen van het Comité van Waakzaamheid van 7 jan. 1796, Nationaal Archief, Den Haag.

22 Brief aan De Gijsselaar van 9 juli 1796, Nationaal Archief, Den Haag.

23 Arti Ponsen en Ed van der Vliet, *Het fatale evenement. De buskruitram van 1807 in Leiden* (Leiden 2007).

P.G. Vertin, *De Kloksteeg*, 1867. Deze aquarel geeft een vroegere situatie weer. De huisjes rechts tegen de kerk waren in 1867 al verdwenen. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden.

De Stads Fransche Dag- en Kostschool te Leiden 1810-1847

Harm Jan Smid

Harm Jan Smid (1945) was tot zijn pensioen hoofddocent wiskunde aan de TU Delft. Hij promoveerde op de geschiedenis van het Nederlandse wiskundeonderwijs en publiceert daar regelmatig over.

Een 'gezonde luchtstreek, ruime vrolijke straten en grachten, hoogstaangename ommestrecken', dat waren eigenschappen die Leiden volgens de schoolcommissie van die stad aantrekkelijk maakten als vestigingsplaats voor een 'Fransche Dag- en Kostschool'. Het is een wat verrassende aanbeveling voor een stad die al geruime tijd deerlijk in verval was en bovendien drie jaar eerder was getroffen door de buskruitramp, die aanzienlijke schade had aangericht aan die vrolijke straten en grachten. En de grachten stonken behoorlijk, wat die gezonde luchtstreek ook twijfelachtig maakte.

Het citaat komt uit een bericht geplaatst in de *Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding* van november 1810, een semi-officieel tijdschrift dat zich vooral richtte op het lager onderwijs.¹ De gemeente Leiden had kort daarvoor een openbare Franse dag- en kostschool opgericht en had er natuurlijk belang bij dat de nieuwe school voldoende leerlingen zou trekken. Het bericht in de *Bijdragen* lijkt dan ook meer op een reclameboodschap dan een zakelijke mededeling.

Wat was dat voor een school, en waarom richtte de stad Leiden zo'n school op? Wat was het programma, en wie gaf er les? Hoe lang bestond die school, en welke rol vervulde ze in het geheel van het Leidse onderwijs? Op die vragen proberen we in dit artikel antwoord te geven.

Achtergrond en voorgeschiedenis

De term 'Franse scholen' is de aanduiding voor een grote variëteit aan scholen die meer boden dan gewoon lager onderwijs. Dat meerdere omvatte vrijwel altijd Frans – vandaar de naam – maar verder kon dat van alles inhouden. Soms was het niet meer dan een extra klas waar de meester van de lagere school wat Frans, of nog een enkel ander vak aan een beperkt aantal leerlingen gaf, maar het kon ook een aparte school zijn met een uitgebreid aanbod aan moderne talen, wiskunde, boekhouden, geschiedenis en aardrijkskunde, en in enkele uitzonderlijke gevallen zelfs Latijn en Grieks.

De eerste Franse scholen ontstonden al aan het eind van de middeleeuwen. Met het

oog op de handel en de buitenlandse contacten werden moderne talen, rekenen, boekhouden, soms een beetje aardrijkskunde of zeevaartkunde steeds belangrijker voor de bovenlaag van de stedelijke bevolking. De eenzijdig op de klassieke gerichte Latijnse scholen konden daar niet in voorzien, en dat gat in de educatieve markt werd opgevuld door de Franse scholen, toen ook wel bijsscholen genoemd.

Franse scholen waren meestal commerciële ondernemingen, in tegenstelling tot de Latijnse scholen die stedelijke instellingen waren. De Latijnse scholen hadden veel meer prestige, maar er waren al spoedig meer Franse scholen, met meer leerlingen. Er ontstonden ook Franse kostscholen waar de leerlingen intern verbleven. In het gebied boven de grote rivieren waren er in 1811 in totaal 75 Franse jongenskostscholen met 2677 leerlingen, waarvan 873 intern.² Latijnse scholen waren er alleen voor jongens, maar er ontstonden ook Franse scholen, vaak ook kostscholen, voor meisjes. In hetzelfde jaar en gebied waren 66 Franse meisjeskostscholen, met 1529 leerlingen, waarvan 481 intern.³ Die leerden daar een beetje Frans, maar vooral nette vormen en manieren. Het sturen van je zoon of dochter naar een behoorlijke Franse kostschool liep in de papieren en was dus alleen bereikbaar voor de welgestelden.

Ook in Leiden bestonden dergelijke particuliere Franse kostscholen. Rond 1800 waren er twee van meer dan lokale bekendheid: die van Jan van Bemmelen en die van Jean Jacques Schneither. Van Bemmelen was afkomstig uit Delft, waar hij in 1757 werd geboren. Hij was op zijn dertiende wees

Titelpagina van Het Nieuw vermaaklijk Nederduitsch Spel- en Lees-boek van Jan van Bemmelen, 1804. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

geworden, maar had het geluk dat hij werd opgenomen in een van de weeshuizen van de Fundatie van Renswoude, waar hij een grondige opleiding ontving. In 1782 vestigde hij zich in Leiden, werd poorter van de stad⁴ en begon een Franse kostschool. Kennelijk liep zijn school goed, want hij kon zich permitteren een groot pand in de Kloksteeg te kopen, nu nummer 25, waar nu het restaurant Het Prentenkabinet is gevestigd. Daar had hij de ruimte en die kon hij gebruiken: volgens zijn levensbeschrijving door Jan van Geuns had

hij daar uiteindelijk meer dan zestig 'kostdiscipelen'. Overigens kunnen van die zestig leerlingen een aantal ook wel in de 'halve kost' zijn geweest, wat inhoudt dat ze wel de maaltijden gebruikten maar thuis overnachtten.⁵

Van Bemmelen werd niet alleen bekend als kostschoolhouder, hij schreef ook een aantal lesboekjes: boekjes om Frans en Engels te leren en het *Nieuw vermaaklijk Nederduitsch Spel- en Lees-boek*, dat nog in 1850 zijn 24e druk beleefde. Bij de buskruit-ramp van 1807 werden zijn huis en school aan de Kloksteeg zwaar beschadigd. Getuige zijn toespraak *Maitre de Pension à Leide, à des Disciples après la Catastrophe de la dite ville, 12 Janv. 1807*⁶ probeerde hij de moed er nog in te houden, maar al spoedig overkwam hem ook een persoonlijke ramp: hij werd ernstig ziek. Hij overleed op 30 januari 1808. Zijn weduwe, Anna Françoise Humbert, kreeg toestemming om een kostschool voor meisjes te beginnen en zou dat nog jaren volhouden, maar met de kostschool voor 'jonge heeren' was het afgelopen.⁷

Jean Jacques Schneither was een Zwitser die via het leger in Nederland was beland. In 1782 schreef hij zich in aan de Leidse universiteit, en in 1786 werd hij Leids poorter⁸ en begon hij een Franse kostschool.⁹ Zijn school was kleiner dan die van Van Bemmelen, volgens Willem van den Hull telde zijn school in 1799 'bijna een twintigtal' kostleerlingen, en ongeveer evenveel leerlingen uit de stad die alleen de dagschool bezochten.¹⁰

Schneither geniet enige bekendheid als vernieuwer van het leesonderwijs. In die tijd leerden kinderen nog lezen door letter voor letter te spellen, en moesten ze probe-

ren daar woorden van te maken. Schneither propageerde de zogenaamde klankmethode, waarbij niet meer van afzonderlijke letters maar van de klanken die ze samen vormen wordt uitgegaan. Hij demonstreerde de superioriteit van de klankmethode boven het oude spellen door in 1793 een aantal leerlingen van de Leidse Nutsschool in korte tijd te leren lezen. Schneither was niet de uitvinder van die methode en hij was ook niet de enige propagandist daarvan, maar zijn rol was niet zonder betekenis. Hij was later ook actief voor de kweekschool die rond 1800 door de Leidse afdeling van het Nut werd opgericht.

Overigens was niet iedereen even positief over Schneither. Van den Hull schrijft in zijn autobiografie ook over de tijd dat hij als

Johann Anspach, Portret van J.J. Schneither, 1807, pastel-tekening. De tekening is postuum vervaardigd. Particuliere collectie. Foto Iconografisch Bureau Den Haag.

‘eerste ondermeester’ werkzaam was op de kostschool van Schneither. Hij vertelt van de conflicten die hij met hem had, en de vergelijking met een andere kostschoolhouder waar hij eerder voor gewerkt had valt niet gunstig voor Schneither uit. ‘In den Heer Schneither leerde ik iemand kennen die, om den broode, opvoeder was, terwijl de Heer de Grave [kostschoolhouder in Groningen] zulks uit neiging was.’¹¹

Schneither, die in de Nieuwsteeg woonde, overleed in april 1806. Ten tijde van de ramp met het kruitschip in januari 1807 werd zijn school nog door zijn weduwe in bedrijf gehouden, met rampzalige gevolgen: drie van de veertig leerlingen kwamen om.¹² Het huis werd totaal verwoest, en ook met de school van Schneither was het definitief afgelopen.

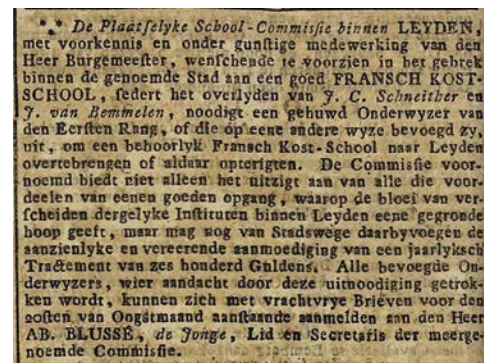
De oprichting van een openbare Fransche dag- en kostschool

In een jaar tijd waren de twee belangrijkste Leidse kostscholen, die samen circa honderd leerlingen hadden, verdwenen. Dat was natuurlijk een flinke verarming van het onderwijsaanbod, zeker voor de lokale elite. De Leidse schoolcommissie dacht eerst dat het particulier initiatief wel voor een oplossing zou zorgen. Schoolcommissies waren in de steden de organen die toezicht hielden op de scholen. Ze functioneerden in de praktijk ook als een soort schoolbestuur voor de gemeentescholen en beslisten ook wie als particulier onderwijzer mocht optreden. Het toezicht in de omringende dorpen was opgedragen aan de schoolopzieners, die meestal ook lid waren van de schoolcommissie. De stedelijke schoolcommissies en de schoolopzie-

ners moesten regelmatig verslagen zenden naar de departementale, later provinciale, commissies.

In haar verslag¹³ over het jaar 1807¹⁴ meldde de commissie dat het verdwijnen van beide kostscholen weldra gecompenseerd zou worden door de komst van ‘den kundigen J.J. de Ligny’, een onderwijzer van de tweede rang,¹⁵ die van plan was in Leiden een Franse kostschool te beginnen. De Ligny was de zoon van een kostschoolhouder in Zierikzee, en zal vermoed hebben dat er nu in Leiden goede kansen lagen om zelf een kostschool te beginnen. Zijn school kwam er inderdaad, maar bleek minder succesvol dan men had verwacht. Hoewel de schoolcommissie aanvankelijk hoog opgaf van zijn school, moest men toch weldra constateren: ‘De Fransche kostschool van de Ligny (...) neemt nog niet op.’¹⁶

In de vergadering van 20 juni 1809 besprak de schoolcommissie daarom de ‘aanzoeken van verscheiden voorname Ingezetenen, om werkzaam te zijn ter verkrijging in deze stad van een goed Fransch Kost en Dagschool, ter aanvulling van het ledig, dat het verval der Instituten van Van Bemmelen en Schneither heeft overgelaten’. In een extra vergadering op 27 juni besloot men aan het gemeentebestuur een voorstel te doen om een ‘Fransch Dag- en Kost-Schoolhouder’ aan te stellen, op een jaarsalaris van zeshonderd gulden. Die voorname ingezetenen zullen wel goede connecties met het gemeentebestuur gehad hebben, want binnen een maand reageerden B&W positief op het voorstel en kon een advertentie geplaatst worden in de *Leydse Courant*.¹⁷

Advertentie uit de Leydse Courant van 26 juli 1809, waarin de Plaatselijke Schoolcommissie van Leiden sollicitanten oproept voor de positie van Frans kostschoolhouder in Leiden. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

Die advertentie had nog wel een pijnlijk kantje. Er werd expliciet in gezegd dat het in Leiden sinds het overlijden van Schneither en Van Bemmelen ontbrak aan een goede Franse kostschool, en dat was een onaangename verrassing voor De Ligny, die nu juist advertenties plaatste dat hij in Leiden ‘een zeer goed Fransch Kostschool’ had opgericht. De Ligny vervoegde zich beledigd bij de commissie om zijn beklag te doen, maar dat viel niet in goede aarde. De voorzitter van de commissie bracht hem de ‘ongepastheid van deze klachte onder het oog’ en wees die, ‘uit hoofde van een door hem aangenomen hoogen toon, kort af’.¹⁸

Doordat de stad een salaris betaalde aan de te benoemen onderwijzer werd de school een ‘Stads Fransche Dag en Kostschool’ genoemd, het was dus een openbare school. Zo’n school was niet ongewoon. Zo waren er, om maar een aantal voorbeelden te noemen, ook Stads Franse kostscholen in Haarlem, Alkmaar, Enkhuizen, Amersfoort, Arnhem en

Groningen. De Leidse stadsschool was dus zeker niet de eerste, en nu de markt niet in de behoefte aan zo’n school voorzag was het niet vreemd dat de gemeente zelf het initiatief nam.

In de advertentie werd gevraagd om een gehuwde onderwijzer van de eerste rang. Een echtgenote werd natuurlijk onmisbaar geacht voor de omvangrijke huishoudelijke taken die bij het houden van een kostschool behoorden. De eerste rang was de hoogst haalbare voor een onderwijzer, maar voor minder wilde men het in Leiden niet doen. Een van de meesters op de gemeentelijke armenscholen, M.I.S. Bevel, had ook de eerste rang, en het zou vreemd zijn om voor de veel meer prestigieuze kostschool met minder genoeg te nemen. Bovendien was De Ligny, die maar de tweede rang had, geen succes gebleken.

Het geboden salaris, zeshonderd gulden, lijkt in eerste instantie niet hoog: de meesters op de armenscholen kregen achthonderd gulden. In de advertentie wordt het een ‘aanzienlyke en vereerende aanmoediging’ genoemd, wat duidelijk maakt dat er ook andere inkomsten te verwachten waren. Het belangrijkste inkomen voor een kostschoolhouder werd immers gevormd door de schoolgelden¹⁹ en het kostgeld van de inwonende scholieren. Die zeshonderd gulden was een soort basisinkomen, waardoor de onvermijdelijke fluctuaties in de aantallen leerlingen beter konden worden opgevangen.

Met het eisen van de eerste rang maakte de commissie het zich niet gemakkelijk. Er waren in december 1808 welgeteld vijftien onderwijzers van de eerste rang²⁰ en lang niet iedere onderwijzer met die bevoegd-

heid zal zin hebben gehad in het houden van een kostschool. De spoeling was dus dun. Dat had men gemerkt in Alkmaar, waar men in die tijd ook een meester voor de Stads Franse kostschool zocht. De school bleef meer dan een jaar vacant en uiteindelijk werd er een onderwijzer van de tweede rang benoemd.

Toch solliciteerde er in Leiden wel een aantal geschikte kandidaten. Het kostte enige moeite om tot een keuze te komen, maar uiteindelijk benoemde de commissie J.L. Nauta, openbaar kostschoolhouder te IJsselstein. Hij bezat de eerste rang en kreeg de voorkeur boven J.H. Nieuwveen uit Westzaandam, omdat verwacht werd dat Nauta wel enige kostschoolleerlingen uit IJsselstein mee naar Leiden zou nemen. Nauta kreeg bericht en nam zijn benoeming aan – dat dacht de commissie tenminste. Alles leek in kannen en kruiken.

Dat bleek echter niet het geval. Enige weken later berichtte Nauta dat het gemeentebestuur van IJsselstein hem een beter aanbod had gedaan en dat bovendien zijn vrouw erg tegen een verhuizing naar Leiden opzag. Hij besloot daarom van de benoeming af te zien. Men kon opnieuw beginnen.

Jan Hendrik Nieuwveen

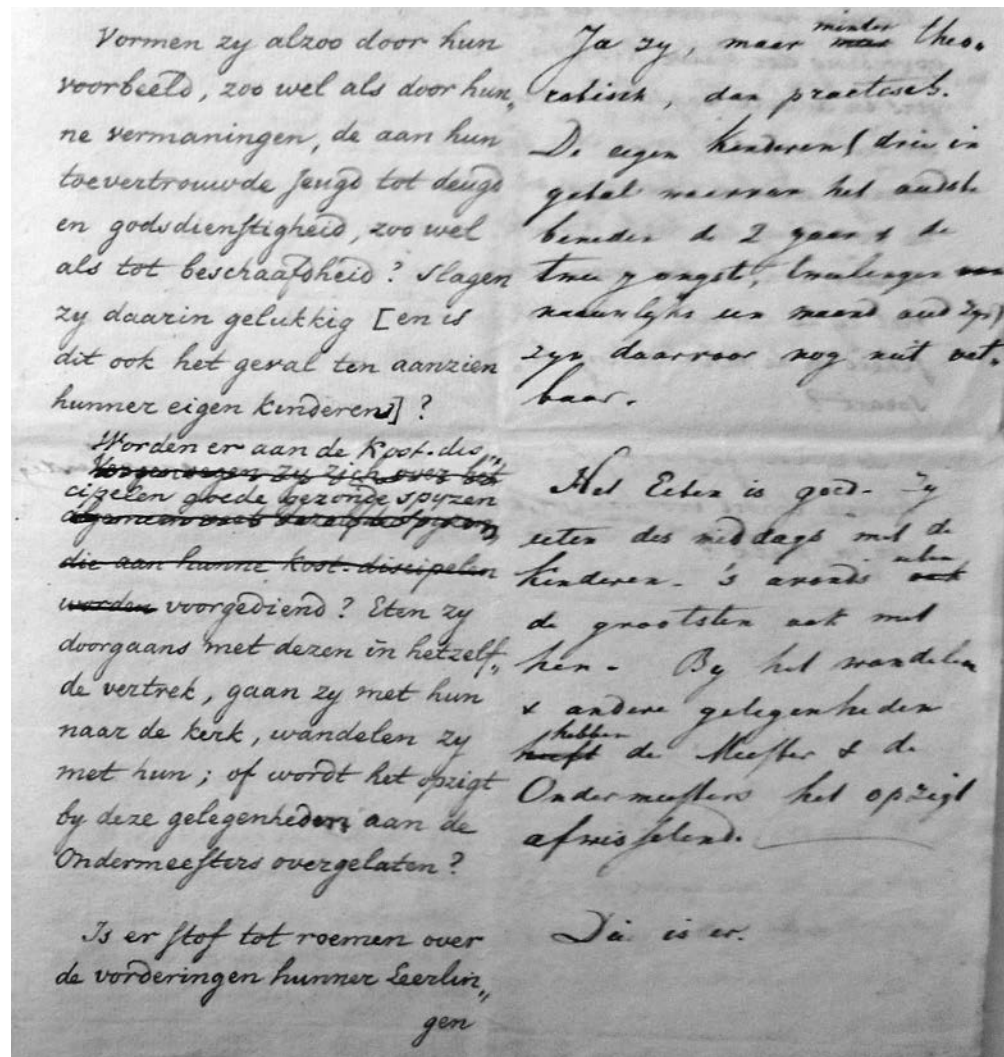
Natuurlijk was de commissie onaangenaam verrast. Men besloot een nieuwe advertentie te plaatsen en daarbij het onbehoorlijke gedrag van Nauta aan de kaak te stellen. Op 2 november leek men echter weer wat tot bedaren te zijn gekomen. Van een nieuwe advertentie werd toch maar afgezien. Dat kostte immers maar tijd en geld, terwijl er nog een geschikte kandidaat voor de hand lag:

Jan Hendrik Nieuwveen, de onderwijzer van de Franse Nuts-kostschool in Westzaandam, die ook de eerste rang bezat. Er werden nog wat nadere inlichtingen ingewonnen, die allemaal even positief waren, en men besloot met hem in zee te gaan.²¹

Jan Hendrik Nieuwveen werd geboren in Amsterdam. Hij werd op 18 mei 1781 gedoopt in de Oude Kerk aldaar, dus hij zal niet lang daarvoor geboren zijn.²² Als vader wordt Jacobus Nieuwveen genoemd. Een jaar later wordt een Jacobus Nieuwveen in de Oude Kerk begraven,²³ en aangezien er verder geen Jacobus Nieuwveen in de Amsterdamse registers uit die tijd vermeld wordt lijkt het waarschijnlijk dat Jan Hendrik al vroeg wees was.

Aan de kweekschool van het Nut – en daarnaast ook ongetwijfeld in de praktijk – werd hij opgeleid tot onderwijzer. In de *Bijdragen* van 1802 wordt hij voor de eerste keer genoemd als onderwijzer van de Departements Leerschool te Zaandam.²⁴ Daar werkte hij sinds 1 april 1801, dus toen moet hij zijn opleiding hebben voltooid en een ‘acte van toelating’ hebben gekregen. Daarbij liet hij het niet, want in 1808 wordt hij onderwijzer van de eerste rang. Een bericht in de *Bijdragen* van 1808 geeft wat meer informatie.²⁵ In de necrologie van zijn voorganger aan de Zaanse kostschool wordt vermeld dat deze in 1801 werd ontslagen als onderwijzer aan die school en was opgevolgd door Nieuwveen. De totaal verlopen school telde toen nog maar twee leerlingen, maar Nieuwveen slaagde er in de school weer tot bloei te brengen, zoals ook blijkt uit een artikel in de *Bijdragen* van 1810.²⁶

Het archief van de Leidse schoolcommissie bevat het complete dossier van de sollicita-

Ingewonnen inlichtingen over Van Nieuwveen en zijn vrouw bij zijn sollicitatie in 1809. Fragment van een verslag in het archief van de Plaatselijke Schoolcommissie. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

ties, met de verslagen over de inlichtingen die men over de sollicitanten had ingewonnen. Het zijn vragenlijsten, die kennelijk aan hun werkgevers werden toegestuurd. Zo lezen we

van Nieuwveen dat hij, net als zijn vrouw, geen uitgesproken politieke voorkeuren had. Hij beschikte niet over enig kapitaal, maar betaalde zijn schulden wel altijd stipt en zo moge-

lijk 'uit de hand'. Hij was bij iedereen even geliefd, en schikte zich 'in de loop der tijden en der zaken (...) zonder altijd tot de praters en klagers te behooren, met name over de belastingen'. Hij was niet lichtgeraakt en/of opvliegend, maar gelijkmatig van humeur, 'zelfs zachtaardig'. Bij de bijna onwaarschijnlijke opsomming van goede eigenschappen was er toch nog een minpuntje. Er was natuurlijk nog geen medische keuring, maar er werd wel naar het voorkomen en de gezondheid, en eventuele kwalen, van Nieuwveen en zijn vrouw gevraagd. Hij was, volgens het antwoord, dan wel van een goed voorkomen, maar slechts matig gezond. Of dat alleen voor hemzelf gold of ook voor zijn vrouw valt uit het antwoord niet op te maken.²⁷

Nieuwveen was dan wellicht zachtaardig van karakter, maar hij beschikte wel degelijk over zakelijk inzicht. Hij nam zijn benoeming in Leiden aan, maar stelde daarbij wel 'eenige bijkomende voordeelige voorwaarden'. Hij bedong namelijk een voorschot van drie jaar salaris, in totaal dus f 1800. De som werd bovendien verzekerd, zodat in geval van zijn overlijden binnen de komende drie jaar zijn weduwe de resterende schuld niet behoefde terug te betalen. Het opmerkelijke is dat de leden van de schoolcommissie dat bedrag uit eigen zak voorschoten. De kosten voor de verzekering kwamen voor rekening van de commissie.²⁸

Nieuwveen had dat bedrag natuurlijk ook nodig. Hij was dan wel door de gemeente tot stadsschoolhouder benoemd en hij kreeg ook een salaris van de gemeente, maar hij was tegelijk ook commercieel ondernemer. De stad voorzag niet in een schoollokaal en al

helemaal niet in een onderkomen en alles wat daarbij verder nodig was voor de kostleerlingen. Hij moest dus zelf investeren, maar dat geld had hij niet, dat was al gebleken bij zijn sollicitatie. Het renteloze voorschot dat hij kreeg moest hij dus grotendeels gebruiken om zijn kostschool op poten te zetten. Hoewel dat natuurlijk gunstiger was dan een gewone rentedragende lening – als hij die al had kunnen krijgen in die slechte tijden –, het betekende wel degelijk een risico. Als zijn school niet goed ging lopen, had hij maar weinig inkomsten van zijn leerlingen, en bovendien ging zijn salaris de eerste drie jaar rechtstreeks naar de leden van de schoolcommissie. Op 1 mei 1810 begon hij als Leids Fransch Dag- en Kostschoolhouder.

Een bloeiende school met zeer goed onderwijs

In het zelfde nummer van de *Bijdragen* waarin het bovengenoemde juichende bericht over de vrolijke Leidse straten en grachten staat is ook een wat zakelijker bericht te vinden.²⁹ Het is het prospectus van de nieuwe school, kort samengevat wat er geboden werd en wat het allemaal kostte. Er zou onderwijs gegeven worden in de 'gronden van Godsdienst en Zedekunde, in de Fransche, Engelsche, Hoog- en Nederduitsche talen, de Aardrijkskunde, het Kunstmatig lezen, de Schrijf- en Rekenkunsten, het Italiaansch boekhouden, de Vaderlandsche, Algemeene en Bijbelsche Geschiedenissen, voorts in de grondbeginselen der Meet-, Sterre- en Zeevaarkunde'. Het bericht bevat ook de standaardbepaling, dat verder ook onderricht gegeven zou worden in 'al het geen vereischt

Eerste pagina van het 'Berigt wegens de openbare dag- en kostschool van den heer J.H. Nieuwveen te Leyden' in *Bijdragen* ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, 1810.

wordt tot een verstandige en beschaafde opvoeding'. Vermoedelijk werden niet al die vakken werkelijk onderwezen. Voor de Franse scholen lag er wettelijk niets vast en het onderwijs kon dus worden aangepast aan de wensen van de ouders. Het onderwijs in de moderne talen, in de eerste plaats Frans,

zal ongetwijfeld het belangrijkste onderdeel geweest zijn.

Dat wordt bevestigd door een verslag van 28 jaar later, toen Henricus Wijnbeek een inspectiebezoek aan de school bracht. Wijnbeek was al sinds 1816 inspecteur van de Latijnse scholen, in 1832 werd hij daarnaast ook landelijk inspecteur voor het lager onderwijs. In 1838 bezocht hij de Leidse kostschool.³⁰ Als vakken van onderwijs noteerde hij Frans, Engels, Duits, geschiedenis, aardrijkskunde en wiskunde. Het valt op dat boekhouden ontbreekt, al is het niet uitgesloten dat dit tot de wiskunde werd gerekend, wat toen niet ongebruikelijk was. Nieuwveen beschikte in ieder geval wel over de nodige kennis van het boekhouden, want in 1823 vroeg de schoolcommissie hem als deskundige op te treden bij een examen, af te nemen aan P.P. Falder, die om toelating als onderwijzer in het boekhouden had gevraagd.³¹

Toen de benoeming eenmaal rond was en de school goed ging lopen, bemoeide de schoolcommissie zich verder nauwelijks met de school. Het is zelfs niet duidelijk of de commissie

de school ooit daadwerkelijk bezocht heeft. De leerlingen waren in hoofdzaak de zonen van de 'voornamen ingezetenen', waartoe de heren van de schoolcommissie natuurlijk ook zelf behoorden. Als er problemen met het onderwijs waren, zouden ze het toch wel horen.

Jaar in jaar uit rapporteerde de commissie dat het onderwijs aan de school 'zeer goed' was, maar over dat onderwijs werd verder niets gezegd. Wijnbeek noemde het onderwijs 'zeer voldoende', al had hij wel een bedenking; hij vond dat de orde wat te wensen overliet.

De commissie leverde ook jaarlijks een lijstje in met de namen van de ondermeesters, één keer acht, maar meestal drie tot vijf, met hun bevoegdheid, 2e of 3e rang. Soms was er een Franstalige native speaker bij. De commissie moest zijn goedkeuring geven als er een nieuwe ondermeester werd benoemd en onderzocht dan vooral hun talenkennis, maar dat gaf nooit problemen. Daarnaast werd altijd het aantal leerlingen vermeld, onderverdeeld in kost- en dagleerlingen.³² Verder was er vermoedelijk weinig te melden, en dat deed de commissie dan ook niet.

Het onderwijs was natuurlijk niet gratis. Een leerling in de hele kost kostte per jaar 400 gulden, leerlingen onder de veertien jaar 300 gulden. In de verslagen van de schoolcommissie wordt later steeds over een kostgeld van 300 gulden gesproken. Het is niet duidelijk of de prijs verlaagd was of dat alleen het bedrag voor de jongere leerlingen genoemd werd. Daarmee was men er niet, zo kostte het wassen en herstellen van linnen goed en kousen 30 gulden, en bij de eerste entree in de school moest ook nog eens 30 gulden betaald worden. Verder werden de meester, ondermeesters en dienstboden geacht een nieuwjaargift te krijgen. Je kon ook een aparte slaappleats krijgen maar dat kostte ook weer 30 gulden extra, en verblijf

op de school tijdens de vakanties kostte 7 gulden per week.

Lang niet iedereen verbleef in de 'hele kost'. De ouders van kinderen uit de stad konden ook kiezen voor halve kost, dat wil zeggen verblijf op de school van de ochtend tot en met de avond, inclusief maaltijden, maar zonder slaappleats. Dat kostte 175 gulden. Tenslotte kon er ook voor gekozen worden om alleen het onderwijs te volgen. Het schoolgeld voor zo'n 'dagscholier' bedroeg 60 gulden per jaar.³³

Dat waren aanzienlijke bedragen, maar daarmee behoorde de school niet tot de echt dure kostscholen. De zeer prestigieuze kostschool Noorthey bijvoorbeeld, gelegen tussen Leidschendam en Voorschoten, kostte wel 1200 gulden per jaar. Maar ook de Leidse Stads Fransche Kostschool voor 'jonge juffrouwen' uit dezelfde tijd was duurder, het schoolgeld voor de hele kost daar bedroeg 500 gulden.³⁴ De school van Nieuwveen was voor de 'fatsoenlijke klasse', zoals Wijnbeek het noemde, wel op te brengen.

Toen Nieuwveen met zijn school begon, waren de instituten van Van Bemmelen en Schneither al een paar jaar ter ziele. Hun leerlingen hadden natuurlijk ergens anders hun school afgemaakt. Nieuwveen moest opnieuw beginnen. De eerste vermelding van het aantal leerlingen dat hij trok dateert van juli 1810. In het verslag van Jan van Geuns, de secretaris van de Leidse schoolcommissie, aan de commissie van het departement van het noordelijk deel van Holland meldde hij dat de nieuwe school 5 kost- en 20 dagleerlingen telde.³⁵

Het werden er spoedig meer. In 1816 bijvoorbeeld waren er 20 kost- en 26 dagleer-

lingen³⁶. In 1829 was het hoogtepunt met 18 kost- en 84 dagleerlingen. Daarna werd het wat minder. In 1838, toen Wijnbeek de school bezocht, waren er 11 kost- en 58 dagleerlingen, maar een jaar later waren het er al weer meer: 10 kost- en 83 dagleerlingen. In 1844 bedroeg het aantal kostleerlingen 6, het aantal dagleerlingen 86. De laatste twee jaren, 1846 en 1847, laten een scherpe daling zien: in 1847 waren er nog maar 4 kost- en 30 dagleerlingen.

Blussé noemde in 1823 de school 'bloeyende'. Wijnbeek was kritischer, hij noemde 15 jaar later de school 'niet zeer bloeyend', wat hij toeschreef aan de wat tekort schietende orde. Uit de omstandigheid dat het aantal leerlingen een jaar later al weer aantrok blijkt dat dat vermoedelijk wel meeviel. Wel is duidelijk dat het aantal kostleerlingen gestadig terugliep.

Toen Nieuwveen in 1810 naar Leiden kwam vestigde hij zich in eerst instantie aan de Oude Singel.³⁷ In een notariële akte uit 1811 wordt Nieuwveen omschreven als 'kostschoolhouder op de Oude Vest, tegenover het Waalsche Weeshuis'.³⁸ De Oude Singel werd toen ook nog wel Oude Vest Noordzijde genoemd. Lang heeft hij daar niet gewoond. Op 19 januari 1813 overleed een van zijn kinderen en uit de overlijdensakte van de burgerlijke stand blijkt dat hij toen in de Nieuwsteeg woonde. In september 1814 kocht hij het oude pand van Van Bemmelen in de Kloksteeg. Dat was enige tijd gebruikt voor de opvang van kinderen na de buskruitramp, maar werd nu geveild. Nieuwveen betaalde er f 3100 voor.

Weer kwam de schoolcommissie hem te hulp. Hij kreeg een lening van 3000 gulden

voor de aankoop van het huis. De leden van de schoolcommissie schoten hem dat opnieuw persoonlijk voor, zij het dit keer wel met een rente van 5%.³⁹ Ook nu werd het weer terugbetaald door de inhouding van zijn jaarsalaris en ook werd weer een verzekering voor zijn vrouw afgesloten in geval hij tijdens de looptijd zou overlijden. Het zegt heel wat over het vertrouwen dat Nieuwveen had opgebouwd dat de schoolcommissie al na een paar jaar opnieuw bereid was hem een aanzienlijk bedrag te lenen. Dat vertrouwen werd niet beschaamd; na zes jaar was de lening terugbetaald. In de latere jaren kocht hij nog enkele malen aangrenzende stukjes grond met opstallen. De schoolcommissie noemde het schoolgebouw in haar jaarlijkse rapporten steeds goed of zeer goed, en ook Wijnbeek noemde het woonhuis en het schoolgebouw 'zeer fraai'.

Naar aanleiding van het opstellen van een nieuw testament werd er 1826 een uitvoerige inventarisatie van al zijn bezittingen gemaakt.⁴⁰ Ook het pand aan de Kloksteeg met inventaris wordt beschreven. Het huis blijkt nog geheel als kostschool te zijn ingericht. Zo staan er op de 'groote slaapkamer' (er waren ook kleinere) onder meer dertien ledikanten en negen bedden, met acht peluwen, twaalf kussens, dertien katoenen dekens, achttien stromatrassen en vier paardenharen matrassen. 'Het groote schoolvertrek' bevatte vier lampen, zestien tafels en banken, drie lessenaars, een kastje, drie kasten en enige kapstokken. Toen later het aantal kostleerlingen sterk terugliep moesten veel van de tientallen slaappleatsen ongebruikt zijn gebleven.

Bij de inventarisatie werden niet alleen het huis en schoolgebouw met inventaris beschreven en getaxeerd, maar ook alle persoonlijke bezittingen, zoals boeken, meubels en sieraden. Verder bezat Nieuwveen een aanzienlijk bedrag aan waardepapieren, zoals aandelen en obligaties, ter waarde van 2980 gulden. Het totaal aan bezittingen werd getaxeerd op f 14633,75. Zestien jaar eerder was hij zonder enig kapitaal in Leiden begonnen, maar hij had van zijn school ook een commercieel succes gemaakt.

Jan Hendrik Nieuwveen overleed op 27 november 1847, 'alleronverwachtst', aldus de advertentie in de *Leydse Courant*. Zijn school was toen nog gewoon in bedrijf, al was het aantal leerlingen wel teruggelopen. De schoolcommissie besprak de nu ontstane situatie op 7 december en besloot hierover afzonderlijk te vergaderen, en wel op 25 (!) december. Zijn weduwe mocht de school in ieder geval tot eind december openhouden.

Overlijdensadvertentie van J.H. Nieuwveen in de *Leydse Courant* van 3 december 1847. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

Op de vergadering van eerste Kerstdag werd besloten B&W formeel op de hoogte te stellen en hen de vraag voor te leggen 'of bij de bestaande scholen er wel noodzakelijkheid bestaat deze vacature te vervullen,

waardoor het tractement aan deze stadskostschool zou kunnen worden bespaard'. De suggestie om de school maar op te heffen ligt er dik bovenop, en voor alle zekerheid vroeg de commissie ook maar gelijk of ze in dat geval Nieuwveens salaris van f 600 voor andere doelen in het lager onderwijs mocht besteden.⁴¹

De gemeenteraad besloot inderdaad om de vacature van stadskostschoolhouder niet meer te vervullen. De commissie werd wel gemachtigd om een nieuwe Nederduytsche en Fransche school toe te laten, maar die moest het zonder steun van de stad stellen. Dat was dus geen openbare school, maar een particuliere school waarvoor de commissie toestemming mocht geven. Het salaris van f 600 werd uit het budget van de schoolcommissie geschrapt.

De gemeente wees in zijn besluit om de vacature Nieuwveen als stadsschoolhouder niet meer te vervullen ook op de recente veranderingen aan het gymnasium.⁴² Daaraan

was sinds 1 januari 1847 een zogenaamde 'tweede afdeling' verbonden.⁴³ Dat was een vierjarige opleiding waarin de nadruk lag op moderne talen en wiskunde. Er werd wel wat onderwijs in het Latijn gegeven,

maar het programma leek verder sterk op dat van de Franse school, en de gemeente wilde kennelijk de net gestarte opleiding niet met een andere gemeenteschool beconcurreren. In dit licht is het ook begrijpelijk dat de school-

commissie niet meer de beschikking kreeg over de 600 gulden die Nieuwveen verdiend had. De stad kon dat geld goed voor de nieuwe afdeling van het gymnasium gebruiken. De tweede afdeling behoorde bij het gymnasium, een instelling van hoger onderwijs waar de schoolcommissie geen bemoeienis mee had. Aan een Stads Fransche Kostschool was geen behoefte meer.

In een breder perspectief

De Leidse Stads Fransche Dag- en Kostschool vormde de top van het gebouw van openbaar lager onderwijs dat door de gemeente in stand werd gehouden. De basis van dat gebouw werd gevormd door de armenscholen en de wat later opgerichte school voor minvermogenenden.⁴⁴ Daar ging de zorg van de stad en de schoolcommissie na de omwenteling van 1795 vooral naar uit, en de stad slaagde erin voor die scholen uitstekende onderwijzers aan te trekken.

Naar de woorden van Van Geuns stonden de lagere scholen voor de nette burgerij de eerste jaren na 1795 'onder geen geregeld bestuur'.⁴⁵ Pas later slaagde de schoolcommissie er in daar orde op zaken te stellen. In de eerste helft van de negentiende eeuw werden voor die groep echter geen openbare lagere scholen opgericht, dat werd overgelaten aan het particulier initiatief onder toezicht van de commissie.

Toen bleek dat dat particulier initiatief niet in een goede Franse kostschool kon voorzien stichtte de stad echter wel een 'Stads Fransche Dag en Kostschool'. Het openbaar onderwijs had dus een opmerkelijke structuur: lager onderwijs voor de armen en een vorm

van voortgezet onderwijs voor de aanzienlijke ingezetenen, daartussen voorlopig alleen particulier onderwijs.

De school van Nieuwveen zou 37 jaar bestaan, tot volle tevredenheid van de lokale toezichthouders, en daarmee vermoedelijk ook van de groep voor wie de school in de eerste plaats bestemd was: de betere Leidse standen. Het was natuurlijk onvoorzien, maar de school verdween op het goede moment; juist toen de stad probeerde door de modernisering van het gymnasium een alternatief voor de Franse scholen te bieden.

De school was niet uniek of bijzonder. Er waren vele tientallen Franse scholen, vaak geheel of gedeeltelijk ook ingericht als kostschool, en heel wat grotere en kleinere steden hadden een Stads Franse school gesticht. Het programma van de Leidse school was gebruikelijk: vooral moderne talen, aardrijkskunde en geschiedenis, wiskunde en meestal ook boekhouden. Het onderwijs was goed, evenals het schoolgebouw. Natuurlijk waren er heel wat Franse scholen van mindere kwaliteit, vooral onder diegenen die op zuiver commerciële basis werkten, maar er waren ongetwijfeld meer Franse scholen met goed onderwijs en een goed schoolgebouw.⁴⁶

De Leidse stadsschool behoorde ook niet tot de kleine groep van echte elite-instituten, waarvan de kostschool Noorthey van Petrus de Raadt wel de bekendste is.⁴⁷ Ook Leiden kende een aantal jaren zo'n instituut, het Paedagogium van J.J. de Gelder.⁴⁸ Dat waren kostscholen met een wezenlijk ander programma en doel: de oude talen stonden centraal, en die scholen bereidden voor op het toelatingsexamen van de universiteit. Het

verschil met de traditionele Latijnse scholen was dat er naast de oude talen meer aandacht was voor andere vakken, zoals moderne talen en wiskunde, en dat het onderwijs er vaak beter was.

De school van Nieuwveen was in de eerste plaats van lokaal belang, voor de kinderen van de betere Leidse families. Dat wordt gedemonstreerd door het ontstaan van de school: op aandrang van een aantal notabelen die een dergelijke school in Leiden misten. Dat zo'n school ook kostleerlingen van buiten de stad aantrok was vermoedelijk een financiële kwestie. Kostleerlingen waren financieel aantrekkelijk voor de schoolhouder. De stad kon daardoor een hooggekwaliificeerde onderwijzer aantrekken voor een laag salaris, hoefde niet voor een schoolgebouw te zorgen en de schoolgelden voor dagleerlingen konden laag gehouden worden. Toen het aantal kostleerlingen, dat altijd al een minderheid had gevormd, gestadig terugliep, liet de stad dat aspect na de dood van Nieuwveen vallen.

Dat betekende niet onmiddellijk het einde in Leiden van het fenomeen 'Franse kostschool'. Het pand in de Kloksteeg werd verkocht aan J. van Ham, die er ook weer een kostschool hield, maar nu op particuliere basis.⁴⁹ Ook J.H. Eichman, die al in de tijd van Nieuwveen op het Gerecht een particuliere Franse school dreef, probeerde daar nu een kostschool van te maken.⁵⁰ Langzamerhand echter verloren de kostscholen aan populariteit en verdwenen ze uit de steden.

Daarbuiten bleven ze wat langer bestaan, maar in de twintigste eeuw stuurde alleen een kleine Katholieke elite nog haar kinderen naar een kostschool.⁵¹

Ook de Franse scholen verdwenen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Nieuwe wetgeving voor lager en middelbaar onderwijs maakte ze overbodig. De wet op het lager onderwijs van 1857 introduceerde uitgebreid lager onderwijs en de wet op het middelbaar onderwijs (1863) bracht de Burgerscholen⁵² en de Hogere Burgerscholen (de HBS).

In de eerste helft van de negentiende eeuw was de school van Nieuwveen echter een uitstekende keuze als de Latijnse school geen goede optie was. Dat kon zijn omdat een academische studie niet geambieerd werd, maar van andere plaatsen is bekend dat ouders hun zoon ook wel eens eerst een paar jaar naar de Franse school stuurden om wat moderne talen te leren voordat die naar de Latijnse school ging. Dat zal in Leiden ook wel gebeurd zijn.

Nieuwveen was geen vernieuwer van het onderwijs en hij schreef geen schoolboekjes, zoals Schneither en Van Bemmelen. Hij was niet meer, maar ook zeker niet minder, dan een goede onderwijzer die tientallen jaren lang een voor de stad belangrijke school bestuurde, waarvan hij ook een commercieel succes wist te maken. Nieuwveen en zijn school verdienen zeker hun plaats in de onderwijsgeschiedenis van Leiden.

Noten

1 'Berigt wegens de aanstelling van den heer Jan Hendrik Nieuwveen tot openbaar of Stads Fransch Kostschoolhouder te Leyden', *Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in Holland*, I (1810) 463-465. Het laatste deel van de titel van dit tijdschrift verandert naar aanleiding van de staatkundige veranderingen in die tijd, we geven die steeds aan met *Bijdragen*. Vanaf 1810 werd opnieuw met een jaargang I gestart, vanaf 1815 is de titel *Nieuwe bijdragen* (...).

2 *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw. Verslag symposium Doesburg* (1982) 24.

3 Ibidem.

4 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Register van poorterinschrijvingen J, inv.nr. 1270, blad 213, aktenummer 21040.

5 J. van Geuns, 'Eenige berichten aangaande J. van Bemmelen, Fransch Kostschoolhouder te Leyden', *Bijdragen*, IX, II (1809) 15-22.

6 Bibliotheek ELO, LB 3062.

7 De Van Bemmelenstraat in Leiden is genoemd naar Jacob Maarten van Bemmelen, hoogleraar scheikunde en een kleinzoon van de kostschoolhouder.

8 ELO, Register van poorterinschrijvingen J, inv.nr. 1270, blad 237, aktenummer 21165.

9 D. Janssen, 'Jean Jacques Schneither en zijn betekenis voor het aanvankelijk leesonderwijs', *Pedagogische Studiën*, 3 (1969), 148-160.

10 Willem van den Hull, *Autobiografie* (Hilversum 1996), 301.

11 Van den Hull, 302.

12 Van den Hull, 310.

13 Noord-Hollands Archief Haarlem (NHA), Rijksschooltoezicht in Noord-Holland, 89, in. nr. 35. Jaarlijkse algemene verslagen van de staat van het lager onderwijs in het Noordelijk gedeelte van Holland. Minuten, 1806-1808.

14 Geschreven in 1808, toen ook Van Bemmelen al overleden was.

15 In de wet op het lager onderwijs van 1806 werd een rangstelsel voor onderwijzers ingevoerd. Om onderwijs te mogen geven in de grote steden was de eerste of tweede rang vereist. Met de vierde rang, de laagste, mocht men alleen onderwijs geven in kleine dorpen.

16 NHA, Ingekomen jaarverslagen van de schoolopziensers in de negen districten van het Noordelijk gedeelte van Holland en van de binnen deze districten fungerende plaatselijke schoolcommissies, 89, inv. nr. 36.

17 ELO, Notulen Schoolcommissie, 0073, inv. nr. 1.

18 Ibidem.

19 Armenscholen waren gratis.

20 *Bijdragen*, IX, I (1809) 3-4.

21 ELO, Notulen Schoolcommissie, 0073, inv. nr. 1.

22 Gemeentearchief Amsterdam, doopregisters 1564-1811.

23 Gemeentearchief Amsterdam, begraafregisters 1553- 1811.

24 *Bijdragen*, II, VII (1802), 61.

25 *Bijdragen*, VIII, IV (1808) 69-70.

26 *Bijdragen*, I, I, (1810), 51-57.

27 ELO. Bijlagen bij de notulen van de schoolcommissie, 0073, inv. nr. 4.

28 Ibidem.

29 *Bijdragen*, I, XI (1810), 419-420.

30 R. Reinsma. 'Verslag lagere, middelbare en Latijnse scholen in Noord- en Zuid-Holland' in: *Zuid-Hollandse Studiën*, deel XI (1965) 101.

31 ELO, Notulen Schoolcommissie, 0073, inv. nr. 1.

32 Verslagen schoolcommissie, Nationaal Archief (NA), 3.12.01, inv.nr. 48.

33 Ook hiervoor worden in de verslagen van de commissie lagere bedragen vermeld: halve kost f 160, dagscholier f 50.

34 Verslagen schoolcommissie, NA, 3.12.01, inv.nr. 48.

35 NHA, 89, inv.nr. 45.

36 Deze en volgende aantallen zijn ontleend aan de rapporten van Van Geuns en Blussé de Jonge aan de provinciale commissie van Zuidholland. Slechts een enkele keer wordt er onder-

scheid gemaakt tussen hele en halve kost. NA, 3.12.01, inv.nrs. 47, 48 en 49.

37 NHA, 89, inv.nr. 45.

38 ELO, archief notaris van Staveren, 19 december 1811, nr. 379, fol. 1523.

39 ELO, Notulen Schoolcommissie, 0073, inv.nr. 1. De rente werd door Nieuwveen betaald, de verzekeringspremie kwam voor rekening van de commissie.

40 ELO, Archief notaris van Gent, 17 juli 1826, inv.nr. 145, fol. 117.

41 ELO, Notulen Schoolcommissie, 0073, inv.nr. 1.

42 NA, 3.12.01, inv.nr. 48.

43 A.M. Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (Leiden 1988) 116.

44 Voor de school voor minvermogens werd een gering schoolgeld gevraagd.

45 NHA, nr.89, inv.nr. 7.

46 De Franse scholen en met name hun betekenis voor het wiskunde-onderwijs komen uitgebreid aan de orde in: H.J. Smid, *Een onbekookte nieuwigheid? Invoering, omvang, inhoud en betekenis van het wiskunde-onderwijs op de Franse en Latijnse scholen 1815-1863* (Delft 1997).

47 Thimo de Nijs, 'Eton in Holland?', *Holland*, jg. 37, nr. 3, 2005.

48 J. Bervoets, 'De kostschool-jaren van Alexander Verhuell, *Leids Jaarboekje* (1985) 107-128.

49 ELO, archief notaris Wijnstroom, 28 februari 1849, inv.nr 8, fol. 88.

50 Bibliotheek ELO, LB 51001 p.

51 De Nijs, 216.

52 De term 'burgerscholen' heeft twee betekenissen. Het woord kan slaan op lagere scholen voor de betere standen, maar na de wet op het middelbaar onderwijs van 1863 kan het ook betrekking hebben op een vorm van middelbaar onderwijs, een eenvoudige variant van de HBS, de Hogere Burger School.

Het complex van vier huizen vóór de restauratie in 2014. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

Een avontuurlijke rondgang door een wijnkoperij aan de Hogewoerd

Hans van Klinken

Hans van Klinken is freelance journalist en bestuurder bij Diogenes.

In 2014 verwierf de Stichting Diogenes Leiden na een tip een aantal panden aan de Hogewoerd. Het betreft de nummers 59, het dubbelpand 61 en 63. In de eerste drie panden is tot recent de wijnhandel van de firma Maat, die veel Leidenaars nog goed hebben gekend, gevestigd geweest. De verdiepingen erboven werden door de eigenaren bewoond, met uitzondering van het linker bovenhuis van nummer 61 (nu 61a) en nummer 63, die steeds werden verhuurd. De panden waren precies wat Diogenes, zoals de stichting in de wandelgangen wordt genoemd, zocht. Het is de core business van deze nu 47 jaar oude organisatie om gebouwd erfgoed te redden van de ondergang of te behoeden voor respectloos verbouwen. Om een voorbeeld te geven: het eerste project dat Diogenes aanpakte betrof de panden Lokhorststraat 18 t/m 22, die als pakhuis werden gebruikt en in een deplorabele staat verkeerden.¹ Eveneens deplorabel was de staat van de ernaast gelegen Latijnse School. Met deze projecten werd de basis gelegd voor wat de stichting nu nog vertegenwoordigt: een organisatie die intensief wil restaureren met behoud van zoveel mogelijk oorspronkelijke elementen, en die beoogt

de panden hun (woon)functie terug te geven. Vele projecten volgden. Zo ook de wijnkoperij aan de Hogewoerd, die prima past bij dit bezit.² Voor de restauratie is uitgegaan van de afzonderlijke woningen die de oorsprong van het complex vormden. Een situatie die vermoedelijk zo was voordat de eerste wijnkoperij van Jan Samuel Timmerman Thijssen er in 1802 werd gevestigd. Op het moment van aanschaf waren de woningen 59-61 namelijk grotendeels met elkaar verbonden. Die situatie zou dus worden opgeheven.

Diogenes had ten tijde van de aanschaf en restauratie geen (bouw)historicus in het bestuur. Om in die lacune te voorzien zijn er diverse experts aangezocht om daar handen en voeten aan te geven. Te noemen zijn: drs. Jan Dröge en Reinoud Boter, die het bouwhistorisch onderzoek van het complex op zich hebben genomen; dr. Edwin Orsel, bouwhistoricus van Erfgoed Leiden en Omstreken (Erfgoed Leiden), die zich regelmatig boog over de vondsten die er tijdens de restauratie werden gedaan; voor het behangonderzoek werd de expert dr. R. Harmanni aangezocht en deed Judith Leferink als stagiaire bij Erfgoed

Eind jaren dertig van de twintigste eeuw vervaardigde de Engelse kunstenaar James P. Power (1885-1947) deze aquarel in opdracht van de toenmalige pandeigenaar. Power werkte op dat moment in Nederland. De aquarel toont de op dat moment net aangebrachte, huidige gevel van het complex. Particuliere collectie.

Leiden onderzoek naar het behang op Hogewoerd 63, onder begeleiding van drs. Esther Starkenburg (Erfgoed Leiden). Tenslotte werd Thomas Brain, MA, als papierdeskundige verzocht om de spanplafonds te onderzoeken.

Dit artikel is geen wetenschappelijke verhandeling, maar een ooggetuigenverslag van de restauratie, ondersteund door de verslagen en aanwijzingen van bovengenoemden en geïnteresseerden.

Verraderlijke voorgevel

Door de aankoop van het complex aan de Hogewoerd heeft het huidige bestuur het verwerven van vervallen erfgoed na een periode van consolideren voortvarend ter hand willen nemen. Bij de eerste schouw was het bestuur collectief om: er was een rijkdom aan oorspronkelijke en vaak vroege elementen. De voorgevel uit het laatste kwart van de negentiende eeuw verradt niet dat er een aan-

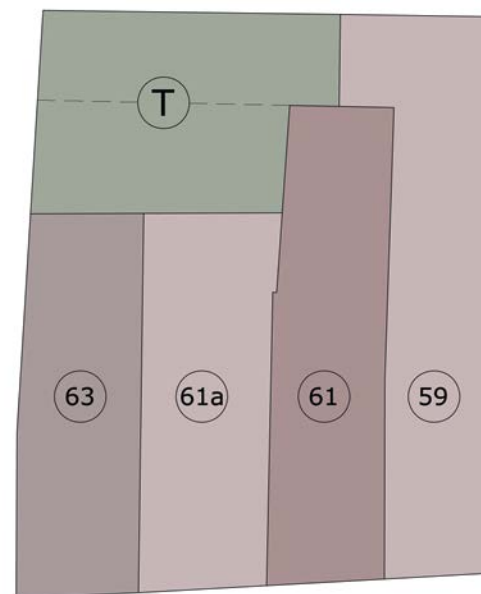
merkelijk ouder complex achter staat. Over het algemeen kun je stellen dat het grootste gedeelte van de panden uit de vroege zeventiende eeuw of wellicht zelfs late zestiende eeuw stamt. Interessant zijn eveneens de latere toevoegingen, met name die uit de negentiende eeuw.

Opvallend was dat de wijnhandel in feite onaangetaast werd aangetroffen. De tafel waar etiketten werden geplakt, schappen van een meter diep waar de flessen werden opgeslagen en dikke oude balken op de grond waar-

op de wijnvaten voor het bottelen konden worden gelegd waren letterlijk, na decennia te zijn gebruikt, kort tevoren verlaten. Aan het complete complex was sowieso in vele jaren niets meer veranderd. Hooguit was hier en daar wat onderhoud gepleegd. Niet alleen in dit werkgedeelte keek je dus je ogen uit. Alles leek nog *in situ* te zijn, onaangeroerd en oorspronkelijk. Het was al overweldigend wat er werd aangetroffen, maar bij de restauratie zou nog een flink aantal verrassingen tevoorschijn komen.

Vermoeden van oudere bebouwing

Tijdens de restauratie van de Hogewoerd-panden zijn er geen elementen gevonden van de allervroegste bebouwingen. Wel is er een vermoeden van bebouwing voordat de huidige panden ontstonden. Op nummer 61, aan de oostzijde op de eerste verdieping aan de voorkant op de tussenmuur, is namelijk met afwijkende steen de muur recht omhoog gemetseld. Die muur liep aanvankelijk schuin naar binnen. Dat zou erop kunnen duiden dat de huidige eerste verdieping een zolder was met een dak dat in het verlengde van de straat liep. Door de muur recht omhoog te laten lopen lijkt het erop dat het pand werd verhoogd met een verdieping. De bouwhistoricus Jan Dröge, die de bouwgeschiedenis van de panden beschreef, spreekt in zijn rapport van drie afzonderlijke huizen uit de vijftiende eeuw die ca. 1610 zijn verbouwd.³ De opmeting zou toen hebben kunnen plaatsvinden. Dat zou kunnen betekenen dat de zijmuren horen bij de oudere huizen die door Dröge zijn beschreven als voorlopers van de huidige bebouwing.

Schematische plattegrond van het vernieuwde complex Hogewoerd 59, 61, 61a en 63. Links naast nummer 63 loopt de Koenesteeg. Het groene deel is de huidige tuin. De stippellijn geeft aan waar zich de, inmiddels gesloopte, laat negentiende-eeuwse achterbouw bevond. Deze liep van de zijgevel van nummer 61 tot aan de Koenesteeg. Schema: Reinoud Boter, Bureau voor bouwhistorisch onderzoek MoNed.

Waarom een pand ophogen? Het tekort aan woonruimte rond 1600 door het uitdijende aantal bewoners in die periode zou debet kunnen zijn aan het vergroten van panden door ze op te hogen.⁴ Ook de Diogenes-panden aan de Lokhorststraat, zo wordt beweerd, zouden van een lage bouw opgehoogd zijn naar de huidige hoogte.⁵

Doolhof met vele deuren

Al bij de eerste inspectie riepen de panden allerlei vragen op. Zo waren Hogewoerd nummer 59 en het meest dicht tegen dit pand aan gelegen deel van het dubbelhuis 61 door middel van allerlei doorbraken en gangen met elkaar verbonden. Om de onoverzichtelijk situatie van die in elkaar overlopende panden nog groter te maken, was er in de tuin in de late negentiende eeuw een aanbouw neergezet over de lengte van 61a en 63 (zie de plattegrond op de vorige pagina) om de wijnkoperij beneden meer ruimte te geven. De erboven gelegen woonruimten die zo ontstonden waren eveneens met de huizen aan de voorkant verbonden. Op die manier was een waar doolhof ontstaan dat best concentratie vroeg om van de Hogewoerd rechtstreeks naar de achterkant te lopen of de trap te vinden die naar de zolders leidde. Er was in het veelkamerige complex dan ook een groot aantal deuren aangebracht die, heel sjiek, aan één zijde met houtnerf zijn beschilderd; het zogenaamde houten.⁶ De meeste van die deuren zijn gerestaureerd en hergebruikt.

Opvallend was dat de grootste kamer in de nieuwere achterbouw een wasgelegenheid had met een dubbele wasbak. Daarachter,

Voorbeeld van een deur voorzien van houtimitatie in de voormalige wijnkoperij. De meeste deuren zijn opgeknapt en hergebruikt. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

aan de Koenesteeg, was een extra kamer met nog eens een wasbak. Deze ruimten waren ook bereikbaar via de badkamer van nummer 59, die compleet was met bad op pootjes en weer een wasbak. Wat nu de functie is geweest van die in elkaar lopende kamers en de veelvoud aan wasgelegenheden is duister. Onderzoek in kranten en archief leverde geen bewijs dat er een pension of iets in die geest in gevestigd was geweest. Misschien was dat wel het plan, maar dat lijkt nooit officieel te zijn geëffectueerd. In elk geval is door Diogenes besloten om de panden te scheiden, dus ook het dubbelhuis nummer 61. Op die manier ontstond een extra nummer aan de Hogewoerd, nummer 61a. De 'nieuwbouw' aan de achterzijde, die niet van historische waarde bleek te zijn en een groot deel van de tuin opslokte, is op aanraden van de architect, Marcel van Dijk, gesloopt. Met deze ingrepen werd het 'doolhof' opgeheven en ontstond een grote gemeenschappelijke tuin.

Dendrochronologisch onderzoek nummer 59

Nummer 59 toont zijn historische rijkdom in eerste instantie door haar dakspanten, de zogenaamde krommers.⁷ Op sommige plekken is nog te zien dat het hout van schors en onregelmatigheden werd ontdaan met een haalijzer dat hier en daar zichtbaar en onbedoelde voren in het hout trok, omdat het instrument bot was.⁸ Het is jammer dat het hergebruikt materiaal blijkt te zijn. Wanneer op hergebruikt hout een dendrochronologisch onderzoek wordt gedaan, weet je iets van de ouderdom van het hout, maar niet wanneer het dak is gebouwd. Zo is het niet mogelijk de spanten te gebruiken om de leeftijd van het pand (mede) te bepalen.⁹ Dat het ouder materiaal is, blijkt uit het feit dat de wijze van dakconstructie typerend is voor het eind van de vijftiende eeuw, terwijl de panden meer dan 100 jaar jonger zijn.¹⁰ Bewijs voor eerder gebruik zijn ook de gaten van de penverbindingen; een methode om met houten pennen stukken hout aan elkaar te bevestigen. Die gaten zijn hier loos. Deze eiken delen zijn daarnaast oorspronkelijk dikker geweest en kwamen vermoedelijk van een zwaarder dak. Ze werden namelijk heel zuinig in de lengterichting doorgezaagd. Dat is goed te zien aan een uitsparing aan de zijkant van een krommer die precies past op zo'n uitsparing van het ertegenover staande exemplaar.

Ook op de samengestelde balklaag op de eerste verdieping is geen onderzoek gedaan.¹¹ Er moet immers een stuk uit het hout genomen worden voor zo'n onderzoek en daar wordt bij intacte balklagen liever vanaf gezien. Dröge had tenslotte al in zijn rapport

De hergebruikte houten krommers, te zien op de zolder van nummer 59, zijn aanmerkelijk ouder dan het pand zelf. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

een behoorlijk adequate datering gegeven. Dat lag anders bij de grenen enkelvoudige balklaag op de begane grond aan de achterzijde van het pand, waar een aantal exemplaren moest worden aangeheeld vanwege rotte koppen. Hierdoor kon een proefstuk worden genomen. Er bleken 61 jaarringen te tellen en die gaven weer dat het hout globaal gekapt is net na de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het bleek een eind gereisd te hebben, want het is afkomstig uit de regio Haveland-Brandenburg. Er is geen exactere datering te verkrijgen, want daarvoor ontbreekt het deel van het hout dicht onder de schors, het zogenaamde spinthout dat hiervoor nodig

is. Het enige dat nu bekend is, is dat het achterdeel van nummer 59 na circa 1650/60 is gebouwd.¹² Aanmerkelijk later dan de verbouwing aan het begin van de zeventiende eeuw zoals door onderzoeker Dröge voor het voorste gedeelte is aangetoond.¹³ Dat jaar-ringenonderzoek is overigens uitgevoerd in opdracht van Erfgoed Leiden.

De eerste etage van nummer 59

Bijzonder zijn de twee aan de randen beschildeerde spanplafonds op nummer 59 uit de negentiende eeuw. Deze werden tussen de balken in de breedterichting in de voorkamer op de eerste verdieping aangebracht. Het bestaat uit papier op een juten ondergrond zoals behang. In met name die periode werd behang meer algemeen én populair, zo ook deze toepassing. Zulke plafonds zijn anno nu uniek, maar kwamen in de regio toen veelvuldig voor.¹⁴ Het was naast decoratief wellicht ook praktisch, want eventueel stof uit de kieren van de plankenvloer erboven zou zo efficiënt kunnen worden tegengehouden. In een derde vlak is gezien het gebruik van het materiaal een bespanning aangetroffen uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Dit was vermoedelijk ter vervanging van het oorspronkelijke plafondbehang. De ornamentiek aan de

randen van die nog bestaande plafonds komt overeen met de stijl van de schoorsteen en kan rond 1875 worden gedateerd. Dat valt samen met het opzetten van de nieuwe voor-gevel. In die periode heeft dus niet alleen de pui een aanpassing gekend (in de twintigste eeuw werd de onderkant nog een keer aangepast, zij het beperkt), maar kregen blijkbaar meer elementen van het huis een nieuw jasje. Een intensief onderzoek naar die plafondbedekking door papier-restaurateur Thomas Brain gaf aan dat er geen redding meer aan was. De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed verordonneerde daarop dat er replica's voor in de plaats moesten komen, waarbij tevens de derde 'cassette' eenzelfde spanplafond kreeg zoals er zeer waarschijnlijk heeft gezeten. Een prijzige kwestie, maar het brengt wel de kamer weer terug in de oorspronkelijke sfeer.

Detail van het spanplafond in nummer 59, dat op veel plekken niet meer te restaureren was. Er voor in de plaats kwamen met de hand vervaardigde replica's. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

Een interessant element op deze eerste verdieping is de tussenkamer. Deze ruimte van twee bij drie meter zou een bedstee kunnen zijn geweest of een opgang naar de zolder, maar is in elk geval later als inloop(kleding)kast in gebruik genomen. Het meest opvallend is de elektriciteit in deze ruimte. Hier is vermoedelijk sprake van een van de eerste aangelegde elektra in huizen. Het oogt ook zeer primitief; omwonden koperdraad werd om porseleinen knopjes geknoopt en zo naar een lichtpunt gebracht.¹⁵ Er werd toen nog geen gebruik gemaakt van buizen waar de leidingen doorheen lopen. Deze vroege uitvoering was helemaal intact, zonder dat er nog spanning op zat overigens.

Bovendien zijn er op deze wanden twee lagen behang op jute aangetroffen. De onderste laag met late art nouveau-motieven, is te dateren van 1915 tot 1925, ter-

Restant van de oude elektriciteitsvoorziening in nummer 59. De ijzeren elektriciteitspijp is van later datum. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

wijl de toplaag met een art deco-versiering aangebracht moet zijn in de periode 1925-1935.¹⁶ Ook hier geldt dat het behang totaal was versleten en niet meer bruikbaar of te repareren bleek. Na het verwijderen hiervan was in de vrijgekomen achtermuur in het midden metselwerk te zien dat afweek van de rest. Vermoedelijk heeft hier een kruiskozijn gezeten uit een eerdere bouwperiode. De sporen van de uitstekende zijkanalen van het kozijn, de zogenaamde oren om het in het metselwerk vast te zetten, waren zichtbaar.¹⁷ Dat kan er op duiden dat er hier sprake is van de oorspronkelijke achtermuur van het pand. Later werd dit bouwblok naar achteren toe uitgebreid, waardoor de muur midden in huis kwam te staan. Die suggestie van een latere bouw strookt met de uitkomsten van het houtonderzoek dat aangeeft dat die achterbouw jonger is dan het voorgedeelte, zoals we hierboven al beschreven.

Die latere bebouwing oogt nu wat saai, maar helemaal zonder sensatie is deze achterbouw niet. Er is een houten puibalk aangetroffen met ronde gaten die wellicht tralies hebben bevat.¹⁸ Zo'n uitvoering wordt zelden nog teruggevonden, zeker omdat het aan de elementen blootgesteld is geweest. Hier zou een groot venster of een doorgang hebben gezeten. Deze balk is in het zicht ge-

houden bij de restauratie en verkeert na al die jaren nog in een zeer goede staat. Daar is wellicht de loodslab, die tussen de balk en het metselwerk zit, debet aan en die kan een behoorlijke leeftijd hebben. Het zou hier om zogeheten maagdelijk lood gaan, zoals een loodgieter wist te vertellen op de Open Monumentendagen in 2015. Dat zou voor ca. 99 procent zuiver zijn, dus nagenoeg zonder bijmenging met andere metalen. Hiermee is het aanmerkelijk minder gevoelig voor corrosie. Onderzoek hiernaar is (nog) niet gedaan.

De begane grond van nummer 59

Om even af te dalen: een aardig bouwkundig stukje is de forse lage kelder die deels onder het maaiveld ligt. Zulke kelders werden gebruikt om goederen min of meer koel te bewaren. Onlangs kwam bij een pand in het Mierennesthofje, eveneens in bezit van Diogenes, eenzelfde soort kelder tevoorschijn bij het vervangen van een deel van de keukenvloer. De kelder op nummer 59 is een onderdeel geweest van een bedstedewand, zoals te doen gebruikelijk in de zeventiende eeuw compleet met een spiltrap naar de eerste verdieping.¹⁹ Dat dit laatste klopt wordt bewezen door de latere vondst van een deur op de eerste verdieping die in het trapgat uitkwam. Deze opzet van de bedstedewand, kelder en trap past overigens volgens het bouwhistorisch rapport bij de datering van de verbouwing aan het begin van de zeventiende eeuw.

Hierna, halverwege het pand, zijn aan de wanden aan zowel de linker- als de rechterkant een fiks aantal witte tegeltjes aangebracht met in blauw geschilderde voorstellingen. Die hebben geen enkele relatie met de

plek waar ze zich nu bevinden. Het was wellicht ooit een keuken. De tegels zijn nog niet gedateerd. Naar de straatkant tegenover de kelderingang zijn ook tegels te zien, maar, zoals beweerd, van een latere datum. Volgens de (restauratie)architect Wim Hofman zijn die tegels een onderdeel van een opgaande schoorsteen. Dergelijke tegels werden standaard aan weerszijde van de haardplaats aangebracht. Er zijn slechts aan één kant drie rijen bewaard gebleven. De wand is namelijk doorgebroken in het kader van de verheling van de panden zoals boven is beschreven. Op de verdieping met de spanplafonds erboven zijn op de balkenlaag en de onderkant van de zoldervloer kalksporen aangetroffen van metselwerk die precies overeenkomen met de locatie van de vermeende stookplaats beneden.

Soms leidt een ongelukje tot een opmerkelijke vondst. Er viel na stoten met een balk wat metselwerk uit de muur van de gang, bij de voordeur. Er kwam een platte roodbruin gebakken tegel tevoorschijn, qua formaat een flinke hand groot. Er bleek van dit materiaal een klampmuurtje te zijn gemaakt. Erfgoed Leiden is bij deze vondst gehaald. Aanvankelijk werd gedacht dat hier sprake was van daktegels (vroeg type dakbedekking dat werd gelegd zoals leien) die als een dunne wand tegen de gevel aan de binnenzijde zijn gezet om het optrekkend vocht van de buitenmuur af te dekken. Uiteindelijk is verondersteld dat er hier zelfs sprake zou kunnen zijn van speciaal voor dit doel gebakken tegels. Dergelijk materiaal en het gebruik ervan is slechts een paar keer gevonden in Leiden.

Deze extra vondst zou er op kunnen wijzen dat er mogelijk zelfs een aparte nijverheid was voor dergelijk bouw materiaal.²⁰

Nummer 61, het hart van de wijnkoperij

Op de begane grond van dit pand was het hart van de wijnkoperij gevestigd. De panden nummer 59 en nu 61a werden voornamelijk gebruikt voor opslag. Hier op nummer 61 werd het kurken en het etiketteren van de flessen gedaan en maakte men de bestellingen klaar. In het voorhalletje was een schuifluik in de muur aangebracht. Hierachter, op nummer 59 in de voorkamer, was het kleine kantoor gevestigd. Een specifiek voorwerp aan de muur heeft heel wat hoofdbrekens gekost om er achter te komen waar het voor diende: een buis van een centimeter of twintig lang met een wat dikker uiteinde en een doorsnede van een centimeter of vier. Daarin zat een, nu verharde, rubberen afsluiting. Je kon via die afsluiting in die buis komen. Na veel speuren bleek het een hulpmiddel te zijn om lood om de flessen te plooiën. Het is vermoedelijk altijd al een nogal ongewoon voorwerp geweest, want het opschrift op de voetplaat, waar de vouwpijp op was gemonteerd, meldt dat het uit Duitsland is gehaald. Het voorwerp kon geen plaats krijgen in de woning en is geschonken aan een Leidse wijnhandel.

Om de leeftijd van dit pand zo goed mogelijk te bepalen is ook hier dendrochronologisch onderzoek gedaan. Een monster voor dat onderzoek kwam van een van de plafondbalken op de begane grond van het voorhuis. Het heeft 119 jaarringen, maar dat bleek door het

ontbreken van het spinthout een veel te globale uitkomst te geven.²¹ Gelukkig zaten er aan de onderkant van de balken in het plafond ornamenten die in het bouwhistorisch rapport als de zogenaamde Leidse Klos werden omschreven en daar is wel een redelijk adequate datering aan te ontleen: rond 1600.²²

De eerste verdieping met uitzonderlijke keuken

Meer subtiel en een aardig detail is het drukknopje van bakeliet naast de deur op de eerste etage; een vroeg soort kunststof dat sinds de jaren tien van de twintigste eeuw werd gebruikt.²³ Het is een dienstbodebelletje dat hard nodig was in dit verheelde grote pand. Waar het signaal afging is niet duidelijk, maar dat zal ongetwijfeld ook op de kamertjes zijn geweest die boven op de zolder van nummer 61 waren gebouwd als slaap/verblijfplek voor de hulpen in de huishouding. Dat waren lage ruimten met voldoende plaats voor een bed, een stoel en een kastje. Deze hadden tevens

Een van de dienstbodekamers met elektra, kasten, afgeschoten pannendak en een wasbak. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

een vaste wasbak en elektrisch licht. Ook was het pannendak afgeschoten.

Aardig is dat in de achterste dienstbodekamer totaal vergane originele schotten werden aangetroffen, die tegen de binnenkant van het dak werden aangezet om stof, tocht en vocht te weren. Een meer primitieve methode dan het compleet aftimmeren van het dak. Van een ander pand van Diogenes, Aalmarkt 6, is uit overlevering bekend dat ook daar op de zolderkamers dergelijke schotten in gebruik waren.

De keuken op deze tussenetage dwingt bewondering af. Die heeft een brede schouw met donkere schildpadtegels.²⁴ Dergelijke tegels werden al in de zeventiende eeuw geproduceerd en gebruikt in de roetbaan van een rookafvoer.²⁵ De gedachte was blijkbaar dat witte tegels er al snel te opvallend vies zouden uitzien. Het is moeilijk te bepalen wanneer die tegels zijn aangebracht, want ze werden een lange periode achtereen geproduceerd. Een betere indicatie voor de periode dat de keuken in gebruik werd genomen is de ertegenover staande vaste servieskast, die uit de vroege negentiende eeuw stamt of zelfs iets eerder wordt geschat. Die bepaling zou ook voor het originele gemetselde fornuis met metalen plaat kunnen gelden. Een dergelijke kookplaats wordt nagenoeg nergens meer aangetroffen. Veel geïnteresseerden hebben zich over dit fornuis gebogen, maar de werking ervan is nog door niemand doorgrond. Reden om op een later tijdstip dieper in deze materie te duiken.

Bijzonder is daarnaast het lage hokje aan

De keuken met de schildpadtegels boven het fornuis waarvan de werking niet duidelijk is. De panden waren tijdelijk door antikraak-bewoners in gebruik. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

de kopse kant van de keuken, dat afgesloten kan worden. Hierin werd de turf om het fornuis mee te stoken bewaard. De voorraad turf lag op zolder en kon via een opening in de vloer door een houten koker worden gestort om uiteindelijk in deze opslag terecht te komen. Dit soort aardige tijdselementen verdwijnen helaas zienderogen uit de oude panden, misschien ook omdat men niet meer weet waarvoor het heeft gediend.

Een aardig detail tenslotte is de lamp aan het plafond van deze keuken. Deze lijkt op zich niet bijzonder, maar de voet van de hanglamp werd rechtstreeks op de metalen doorvoerdoos van de elektra aangebracht. Een methode die al lang niet meer wordt gebruikt. De lamp hoort vermoedelijk bij de tweede generatie elektra die werd aangelegd. In het pand is overigens ook een voorbeeld van bakeliet te vinden in de bevestiging van een lamp.

Het nieuwe huisnummer 61a met moerbalk, vaten en flessengat

Op de begane grond van het meest linkse pand van het ensemble van drie woningen, nu 61a, werden de wijnvaten opgeslagen. De wijntonnen lagen op twee tegenover elkaar liggende dikke balken en wel zo dat de buik van de ton ertussen kwam te liggen. Daarop konden dan weer andere tonnen worden gelegd, zo getuigen foto's. Een van die balken bestond nota bene uit een zeer oude moerbalk, herkenbaar aan de inkepingen waar de kinderbinten in werden gelegd. Om de boel stabiel te houden werden de vaten gefixeerd met (trek)banden. Voor een extra zekerheid werden de banden door twee ijzeren strips in de muur aan weerszijde van de voordeur gehaald. De strips werden per ongeluk ontdekt, omdat zij door de verroeste staat grotendeels verdwenen waren en de resten nauwelijks opvielen.

Een indicatie dat het hier een voormalige woonruimte betreft is een rij tegels met in blauw geschilderde voorstellingen, die half onder de vloer van straatklinkers (juffertjes) zaten. Als men aan het dweilen was kon door deze tegeltjes niet tegen het witgekalkte stuc gespetterd worden. Omdat de nieuwe vloer iets lager kwam te liggen, zit de spatrand automatisch weer op zijn oorspron-

kelijk hoogte en voldoet zo aan de vroegere functie.

In de achtergelegen opslagruimte, die later door Diogenes werd gesloopt, was een deel van de vloer behoorlijk verzakt. Om te controleren of dit geen kwaad kon is de vloer opengemaakt en tot ieders verbazing lagen daar tientallen lege wijnflessen met etiketten uit de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Er bleek verder een netjes gemetselde brede waterput te zitten die met puin was volgestort.

Er werden ook wat resten van eikenhouten planken waargenomen. Daarvan is aangenomen dat deze afkomstig waren van een vloertje waarop een smalle gemetselde toegang tot de waterput heeft gestaan. Deze eiken plaat is uiteindelijk in de vochtige grond verrot en heeft de inzinking van de vloer veroorzaakt, zo is de redenering. De flessen waren

De balken waar wijnvaten op werden gelegd (huisnummer 61A). Rechts is een oude moerbalk te zien met inhammen voor de kinderbinten. In de doorgang in de achtermuur zat het flessengat. De betegelde spatrand is op deze foto niet te zien. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

klaarblijkelijk het meest voorhanden om die verzakking te compenseren. Een andere verklaring is er niet voor te geven.

Naast deze waterput is in de tuin nog een andere waterput gevonden op ongeveer dezelfde hoogte. De kwaliteit van het water was in deze watervoorzieningen slecht door de nabijheid van een of meerdere beerputten waar afval, maar ook fecaliën, in werden gedumpt. Die vervuiling drong uiteindelijk door in de waterputten. Dat heeft bij het drinken van het bedorven water ongetwijfeld menig ziekte of wellicht de dood tot gevolg gehad. Dat is de reden waarom watertonnen in zwang kwamen voor de opvang van regenwater. In de betere huizen werden, zeer luxe, waterkelders aangebracht. Zo kennen de vier panden aan de Hogewoerd maar liefst drie waterkelders. Een van de kelders is onderwerp geweest van een artikel op de website van Erfgoed Leiden waarin duidelijk werd dat deze dateren uit de vroege zeventiende eeuw, dus ten tijde van de grote verbouwing van de panden zoals hierboven beschreven.²⁶ Regenwaterkelders waren volledig waterdicht, hetgeen betekende dat er niets in kon doordringen. Ze vormden niet helemaal een goede oplossing. Organisch materiaal en lood van de goten waar het water van werd be-

trokken zorgden nog steeds voor een niet al te frisse dronk, maar wellicht nog altijd beter dan het welwater uit de putten. De kelders waren toen ze werden aangetroffen helemaal droog; ondoordringbaar dus en na honderden jaren feitelijk nog steeds geschikt voor hun doel.

Naast de vondst van het flessengat, de waterputten en waterkelders is bij het afhalen van de oude stuc laag op de muren een dichtgezette doorgang gevonden, omzoomd door eiken balken. Het waarom van deze doorgang was aanvankelijk niet helemaal duidelijk. Verondersteld wordt nu dat de begane grond van dit pand, nu 61a, voor de eerste wijnkoperij in 1802 als opslag van de wijntonnen in gebruik is genomen. Aangezien dat pand zeer waarschijnlijk een woonruimte was, getuige de spattegels, zal de toegang vanaf de straat een gewone huisdeur zijn geweest. Daar kon

De met het verwijderen van los stucwerk ontdekte doorgang op de begane grond van nummer 61A naar nummer 61. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

geen wijnvat doorheen. Met de gecreëerde inpandige doorgang kon zo ook dit gedeelte worden bevoorrad.

Vondsten afgedekt met spaanplaat

Op nummer 59 was redelijk goed te zien waar het bestuur aan toe was voor de restauratie. Op de nummers 61 en 61a was dat een stuk onduidelijker, omdat de muren op de bovenverdiepingen deels waren afgedekt met spaanplaat. Besloten werd dat het voltallige bestuur het 'pellen' van de muren zelf ter hand zou nemen. In weinig geziene uitdossingen werd er aan het werk gegaan en die actie leidde tot een aantal bijzondere ontdekkingen. Op nummer 61 werd duidelijk dat de voorkamer kleiner is geweest. Dat was te zien aan een glad gestucte lambrisering met marmerimitatie van ongeveer een centimeter of 70 of 80 hoog die in de huidige voorkamer tevoorschijn kwam. Deze lambrisering werd onderbroken door een deur die toegang gaf tot het buurpand, maar sluit uiteindelijk precies aan op de nu nog gebruikte gang die verder naar achteren doorloopt. Op de vrijgekomen zijwand zat bovendien een spoor van een hier haaks op gemetselde muur. Dat was ongetwijfeld de rest van de achtermuur van de oorspronkelijke opzet van de kamer. Met die oude indeling kwam de schoorsteen precies in het midden te staan met aan weerszijden even brede muurdelen. Die verhouding was in de nieuwe kamer volledig verstoord. En ook hiermee lijkt het bewijs geleverd dat bij de grote ingreep aan het eind van de negentiende eeuw veel aan deze panden is veranderd, ook inwendig. Alleen zijn hier geen verfraaiingen toegepast zoals op nummer 59

met o.a. spanplafonds en een schoorsteenmantel met een eigentijdse uitstraling.

Sommige vondsten waren minder plezierig. Op het bovenhuis, nu nummer 61a, hebben lekkages het pand in de greep gehad. Hierdoor waren er vochtzwammen van soms wel twee handen groot ontstaan, die tijdens het ontmantelen te voorschijn kwamen. Niet alleen de muur, maar helaas ook het houten plafond en de balkenlaag aan de achterzijde van het pand waren zwaar aangetast. Dit authentieke plafond was niet meer te redden en werd voor meer dan de helft vervangen, inclusief de balkenlaag.

Aardiger is dat bij de ontmanteling aan de voorzijde onder de ramen aan de binnenzijde een groot gevelbord werd aangetroffen bij wijze van aftimmering, dat naast het woord 'wijnkoperij' de naam van J. Zandvliet draagt. Deze Zandvliet was de voorganger van de familie Maat die in 1833 in de wijnhandel stapte.²⁷ Het bord dat vermoedelijk enige tijd aan de gevel heeft gehangen is in zicht gehouden en vormt zo een speels decoratief element in de huidige woonkamer.

Een regelrechte sensatie waren de vele lagen behang op de westmuur van 61a. Even wist het bestuur niet wat zij ermee moest doen, maar verschillende kenners zijn een kijkje komen nemen en gaven eensluidend advies: onderzoeken. Zij wezen op de dikte van het plakkaat papier. Die was uitzonderlijk. Een bevriende antiekhandelaar, Ron Meerman, wees er bovendien op dat onder die plak behang een muurschildering zat. Het bestuur nam haar verantwoordelijkheid en heeft een spe-

cialist op het gebied van muurbedekking in Nederland, Richard Harmanni, erbij gehaald. Deze heeft een klein deel van het behang verwijderd om te onderzoeken. Dat pakket bleek uit 25 lagen te bestaan: een volledige staalkaart van behangen uit de afgelopen 200 jaar. In zijn onderzoek kwam Harmanni uit op 1796 voor de eerste laag.²⁸ Het waren stroken behang van lompenpapier met blokken gestempeld; een systeem dat even ervoor door een Fransman was uitgevonden. Bijzonder modern dus voor die tijd, zo wist Reinoud Boter (bouwhistorisch bureau Moned) die een aanvullend onderzoek naar de panden heeft uitgevoerd, te melden.²⁹ Deze vroege datum kon Harmanni herleiden aan de hand van het grondpapier dat is gebruikt. Het betreft bladen van vermoedelijk proefdrukken van het boek *Beknopte natuurlijke historie der zoogende dieren* van Jan David Pasteur dat in drie delen in Leiden werd uitgegeven bij Honkoop en Du Mortier tussen 1793 en 1800. Uiteraard heeft Harmanni dit niet als enige uitgangspunt genomen en keek hij ook naar vergelijkbare behangen die elders bewaard zijn gebleven.

Behang uit die vroege periode is overigens, zij het zeer beperkt, meer in Leiden gevonden, zoals in Rapenburg 42.³⁰ De tweede laag, waar eveneens slechts een klein fragment los te maken was uit het pakket, wijst op 1810. De derde laag bestond uit zogenaamd irisé-behang (verloop van tinten) en is van 1820. Er werd dus regelmatig een fris behangetje besteld. Het is niet zinvol om hier alle lagen te bespreken. Naast het behang op deze muur is ook elders in de panden het behang onderzocht door Harmanni (zie ook

tussenkamer in Hogewoerd 59). In elk geval hebben deze en de overige resten in de panden bijgedragen aan de kennis van patronen en technieken die in ons land door de twee eeuwen heen zijn gebruikt voor dergelijke muurbedekkingen. Overigens is de laatste laag van rond 1975.³¹

Van de muurschildering is overwogen om deze in ere te herstellen. Ook hier hebben verschillende experts naar gekeken. Er was een aantal redenen om niet tot restauratie over te gaan. In de eerste plaats zou het openthoud door de restauratie van dit pand niet verantwoord zijn. Er is dan sprake van een bouwvertraging van weken. Daarnaast was het moeilijk om direct iemand te vinden die het werk zou kunnen aanvatten. Besloten is de schildering op een ander moment in het bestaan van de stichting aan te pakken en daarom is zij zorgvuldig afgedekt. Het is wel de moeite waard om er aandacht aan te geven, behalve dan dat het een zeldzaamheid betreft. Het is namelijk ook erg leuk om te zien. Een trompe-l'oeil die een lambrisering in roodbruin voorstelt met daarboven ranken bloemen in groen, rood en blauw op een ondergrond van lichtblauw. Dergelijk voorstellingen zijn te vinden in bijvoorbeeld het Museum Meermanno te Den Haag en zijn gedateerd rond 1740-1760.

Het rapport van Harmanni geeft aan dat er veel muurschilderingen moeten hebben bestaan. Er was immers nog niets leuks om op de muur te plakken. Hierbij moet wel worden vermeld dat het uiteraard de rijkere eigenaren waren die zich een dergelijke voorstelling konden permitteren, evenals de aanleg

van een waterkelder en stofschotten. Die schilderijen hebben overigens ook weer een nadeel voor de geschiedschrijving. Het is niet blijvend. Als de voorstelling ging vervelen werd het overgeschilderd of zoals hier, gelukkig, overgeplakt met papieren behang waardoor het bewaard is gebleven. De techniek is overigens goed terug te zien in het werk. Het is deels met repeterende sjablonen gemaakt en verder met een vrije hand ingevuld, hetgeen de schildering levendig maakt. De vondst is, zeker voor Leiden en uit die tijd, zonder meer zeldzaam te noemen. Overigens is er nog een uitzonderlijke en toevallige vondst gedaan die te maken heeft met deze

De geredde deurtjes waarop dezelfde schildering bleek te zitten als onder de vele lagen behang op de westmuur van nummer 61A. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

schildering. Op nummer 61a is een provisorisch plafonnetje op zolder gesloopt. Zo kwamen er ook twee kleine deuren als bouwmaat materiaal tevoorschijn. Deze waren betimmerd met hardboard en daarachter bleek eenzelfde beschildering te zitten als op de muur in de voorkamer. Ze waren als sloopafval bijna in de puinbak verdwenen. Vermoedelijk zijn het deuren van een kast geweest uit dezelfde kamer.

Amsterdamse School aan de gevel

Tenslotte de voorgevel uit de negentiende eeuw. Een aardig detail zijn de twee spiegels die aan de kozijnen in het midden op de eerste verdieping zijn bevestigd; de zogenaamde spionnetjes. Zo kon je vanuit je stoel de straat in de gaten houden. Deze hier nogal forse straatspiegels zijn wellicht uit de genoemde (ver)bouwperiode. Een van de schaarse voorbeelden ervan is ook te vinden op de Hooigracht 35. Boven de gootlijst die langs de panden 59, 61 en 61a loopt, zijn zeer decoratieve en eigenzinnige attiekraampjes geplaatst met kruislingse raamindeling.³² Hierdoor kwam er nog wat licht op de zolders, met name in die van de voorste meidenkamer. De gootlijst is overigens geheel in traditie opgebouwd, maar heeft echter een volledig andere uitstraling. Aan de onderkant ervan is namelijk geen decoratieve rand gemaakt waardoor de oppervlakte ervan geheel glad bleef. Hierdoor krijgt het samen met de attiekraampjes een zeer moderne uitstraling die nu nog geldt.

Tenslotte de onderpui zelf. Wat er veranderde, zoals we al zagen, is dat de gevel een bredere deur kreeg op nu nummer 61a om

de wijnhandel van buiten af beter te kunnen bedienen. Ten tweede werd de gevel glad gestuct. Hiermee werd het baksteen aan het zicht onttrokken, vermoedelijk om een eigentijdse uitstraling te krijgen. Later kreeg de pui stuc met een grovere opzet. De letters en cijfers op de gevel zijn toen in cement uitgevoerd. De stijl ervan verradt dat dit rond 1925 is gebeurd, want het heeft een sterke Amsterdamse School-inslag. Dergelijke lettertypes in het stadsbeeld zijn zeldzaam.

De jongste telg nummer 63

Na de nummers 59, 61 en 61a is er vroeg in 2019 begonnen aan de restauratie van het ernaast gelegen winkelpand met bovenwoning, Hogewoerd 63. Op deze plek is al vroeg bewoning geweest. Het Register Vetus (een register van eigendomsovergangen), aangelegd in 1585, laat zien dat er toen ook al bebouwing was (vermoedelijk al veel eerder, maar daar zijn geen sporen van gevonden). Het pand had toen een huurwaarde in de laagste categorie.³³ Een povere bedoening lijkt het en dat klopt aardig. Boter maakt namelijk duidelijk in zijn bouwhistorische onderzoek dat er op deze locatie in respectievelijk 1592 en 1599 een groot huis en een klein (achter)huis zijn gebouwd.³⁴ Een ouder pand is dus kort na 1585 gesloopt ten behoeve van nieuwbouw en een paar jaar later is het achterhuis gebouwd. De kadasterkaart uit 1832 geeft overigens nog steeds een bebouwing van een groot huis en een (smal) achterhuis weer.³⁵

Het voorhuis is volgens het rapport van Boter aan het eind van de achttiende eeuw bouwkundig nog een keer aangepast en

kreeg vervolgens een opknapbeurt rond 1850. Er werd uiteindelijk nog een aanbouw in de Koenesteeg neergezet als toegang van het bovenhuis, zodat niet de winkel daarvoor hoefde te worden gebruikt. In elk geval lijkt het er op dat het oorspronkelijke achterhuisje toen is gesloopt. Deze ondertussen sterk vervallen aanbouw is op zijn beurt door Diogenes verwijderd om ruimte te geven aan de tuin. Nummer 63 zou toch zijn winkelfunctie verliezen en volledig een woning worden. De achteringang was dan ook niet meer nodig.

Veel interessante zaken bleken er op het eerste oog niet te vinden in het pand. Het enige dat opviel was de loze gang die twee meter van de voordeur van de winkel af begon en dan doodliep op de achtergevel. Deze muur snoopte een flink deel van de winkelruimte af. Het is ontegenzeggelijk de toegang geweest, langs een binnenplaatsje, naar dat oude achterhuisje dat ook wel de zomerkeuken wordt genoemd. Naast deze gang en onder de spiltrap naar de eerste verdieping zijn een paar treden waargenomen die onder het maaiveld uitkwamen. Vermoedelijk leidden die treden naar een keldertje. Daarnaast was ook duidelijk te zien dat haaks op de trap naar de eerste verdieping een muur heeft gestaan. Die kan behoren bij een bedstede. Dit lijkt verdacht veel op de situatie op de Hogewoerd 59 op de begane grond, waarvan Dröge noteerde dat dit typisch is voor de vroege zeventiende eeuw: een combinatie dus van spiltrap, bedstee en kelder. Samen met de functie van de gang strookt dat aardig met de bouwperiode van dit huis die zijn collega Boter vond.

Wat het pand aansprekend maakt is de onderpui aan de straatzijde die aan het eind van de negentiende eeuw is opgetrokken ten behoeve van de winkelfunctie. Zo zijn veel onderpuien in die periode aangepast aan die functie en nog volop in de stad te vinden. Deze pui is geheel hersteld en kreeg zelfs de tweedeling van de winkelruit weer terug, zoals het ooit was bedoeld.

Er waren ook wat grondvondsten. Van de veelal brokken aardewerk is het vroegste object herkend als komend uit het midden van de vijftiende eeuw. Dat wil niet zeggen dat dit uit het pand afkomstig is uit die periode, alhoewel het romantisch is om dat te denken. Het kan ook op een andere manier daar verzeild zijn geraakt. Helaas dus geen spoor om de bebouwing te dateren.

Nieuwer dan dat is in elk geval het gietijzeren rooster dat in de voorgevel op de eerste etage zit. Het zal ten tijde van de verbouwing in de negentiende eeuw als nieuwigheidje zijn ingebracht. Het rooster is vermoedelijk niet compleet. Er heeft een systeem achter gezeten waarmee door middel van kettinkjes schuiven opengezet konden worden waardoor frisse lucht binnenkwam. Ondanks het feit dat dit soort elementen niet opgenomen zijn in het bouwhistorisch rapport vindt Diogenes dat ook zoiets zorgvuldig moet worden bewaard. En dat geldt ook voor de resten van de waterkelder die werd aangetroffen. De derde op rij uit het complex. Hij loopt onder de achtermuur door, wat bouwhistoricus Orsel als uitzonderlijk bestempelde. Omdat hij nogal incompleet is, door eerdere sloop en bij gebrek aan tegels en plavuizen, is hij moeilijk te dateren. Dat was niet de enige

tegenvaller voor de datering. Houtmonsters voor een dendrochronologisch onderzoek konden niet worden 'gelezen'. Te weinig jaarringen en spint en derhalve onbruikbaar voor het medebepalen van de bouwperiode(n).

Behang van Piet Paaltjens

In het bovenhuis tenslotte is door stagiaire Judith Leferink van Erfgoed Leiden een onderzoek gedaan naar de daar aangetroffen behangresten, die uit dertien lagen bleken te bestaan.³⁶ Het aardige is dat dergelijke onderzoeken altijd materiaal opleveren om de bestaande kennis van behang door de eeuwen heen te vergroten, maar dan kan er ook wel eens een bijvangst zijn waar je zeer enthousiast van wordt. Dat is hier gebeurd. Bij de laatste grote aanpak van het pand werd er uiteraard een nieuw behang opgebracht. Dat eerste behang blijkt te komen uit 1852, wat zeer goed past bij de latere opknapbeurt van het pand (zie boven). Die datering was te vinden door het eerder opgebrachte grondpapier zichtbaar te maken en dat bestond uit exemplaren van het *Algemeen Handelsblad* van 27 januari en 9 maart van dat jaar. Niet werkelijk spectaculair in leeftijd, althans niet zoals het vroege behang op Hogewoerd 61a, maar het bleek wel degelijk een aardige vondst te zijn. Precies in die periode namelijk woonde François Haverschmidt (1835-1894) in die kamer en wel van 1852 tot 1858. De predikant in spe is later bekend geworden onder zijn pseudoniem Piet Paaltjens. De student is dus met dit behang omringd geweest, terwijl hij zijn poëtisch melancholische pen uitprobeerde.

Fragment van het behang dat Piet Paaltjens moet hebben gezien toen hij op de Hogewoerd woonde. De resten zijn veilig gesteld door Erfgoed Leiden en Omgeving. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

Het stopt echter niet bij de vondst van het Paaltjensbehang. Een bijzonder staaltje van onderzoek van Arti Ponsen heeft ertoe geleid

dat de behanger van dit fraais kon worden aangewezen. Menig behanger is onbekend gebleven. Hier is het tegendeel ervan aan een werkelijkheid grenzende zekerheid bewezen. Jan van Ewijk was behanger van beroep en deze Jan was de zoon van Hendrik van Ewijk, de eigenaar van het pand en huisbaas van de huurder Haverschmidt. Het ligt dus behoorlijk voor de hand dat zijn zoon het behang heeft aangebracht.³⁷

Tot zover de ontdekkingstocht aan de Hogewoerd, waar zowel het bestuur van Diogenes als menig Leidenaar via de opeenvolgende Open Monumentendagen en de nieuwsbrieven veel plezier aan heeft beleefd. Meer over de stichting en haar panden is te vinden op www.diogenes-leiden.nl.

Op de westmuur van nummer 61A kwamen maar liefst 25 lagen behang tevoorschijn: een staalkaart van behangen uit de afgelopen tweehonderd jaar. Onder de behanglagen zat een bijzondere muurschildering, die ook werd aangetroffen op twee als bouw materiaal hergebruikte deurtjes in hetzelfde pand. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes.

Noten

1 L. Beijen, 'Open brief uit 1967. Voorbode van een nieuw binnenstadsbeleid', *Leids Jaarboekje* 111 (2019) 178-180.

2 'Tien complexen; 34 woningen en een kantoor.' www.diogenes-leiden.nl.

3 J. Dröge, 'Hogewoerd 59-61 Leiden. Bouwhistorische opname September 2015'. Bouwgeschiedenis fase 0 pag. 6. (Dröge Bureau voor Bouwhistorie).

4 E. Kruse, 'Leidenaren en migranten in de Gouden Eeuw; integratie of groepsvorming?' *Jaarboek Dirk van Eck-Stichting* 1996 (Leiden 1997) 35. P.J. de Vos en E. Orsel, 'Het straatje van Rembrandt; onderzoek naar en digitale reconstructie van Rembrandts geboortehuis', *Leids Jaarboekje* 111 (2019) 39.

5 L. Beijen e.a., 'Lokhorstraat 18-22d' in *40 jaar Diogenes* (Leiden 2013).

6 Geschilderde houtimitatie. J.E. Haslinghuis & H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 2013) 225.

7 Ook wel kromstijl genoemd, het onderste gedeelte van het kapgebint. Hiervoor werden jonge bomen in het gewenste model gebogen en gesnoeid. Ook werden krommers uit dikke planken gezaagd, maar dat was kostbaar en gaf veel onbenut houtafval. www.joostdevree.nl.

8 Een haalijzer is een houtbewerkingsgereedschap dat gebruikt werd als een schaaf.

9 Dendrochronologie: Aan de jaarringen van bomen kan worden afgelezen waar het hout vandaan komt en wanneer de bomen gekapt werden. Zo kan hout een vingervijzing zijn van

de bouwdatum. Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 142.

10 Dröge, 'Hogewoerd 59-61 Leiden. Bouwgeschiedenis', 9-10.

11 Een samengestelde balkenlaag bestaat uit zware balken, de moerbalk, met dwars kleinere balkjes waarop uiteindelijk de houten vloer komt. Een enkelvoudige balkenlaag bestaat uit alleen zware balken met daarop de houten vloer. Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 50.

12 'Hogewoerd 59-61 in het verleden. De ouderdom van de panden.' www.diogenes-leiden.nl.

13 J. Dröge. 'Bouwgeschiedenis', Bouwfase 1. pag. 6.

14 R. Boter, 'Behangplafond Hogewoerd 59. Aanvullend onderzoek Hogewoerd 59-61'. (Bureau Moned Leiden 2016).

15 Zulke porseleinen knopjes zijn nog te zien achterin de winkel 'Anterieur', Nieuwstraat 23 (alleen open op zaterdag).

16 R. Harmanni. 'Rapport; Behangvondsten in Hogewoerd 59-61 te Leiden jaar 2015'. Meer dan 25 lagen in 250 jaar. (Verslag van alle behangvondsten in het gehele complex).

17 Een kozijn dat in vieren is gedeeld en uit hout of steen bestaat met bovenin glas (in-lood-ramen). Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 282.

18 Balk over een houten pui die een deel van de gevel draagt. Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 366.

19 J. Dröge. 'Bouwhistorische opname'. Interieur/ Kelder, 10.

20 Med. E. Orsel (ELO). Voor verklaring daktegels: Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 139.

21 'Hogewoerd 59-61 in het verleden.' www.diogenes-leiden.nl.

22 J. Dröge. 'Bouwkundig rapport'. Draagconstructie. 9.

23 Bakeliet: www.wikipedia.org/wiki/bakeliet of bakeliet.net.

24 Tegels die veel weg hebben van een schild van een schildpad. www.agriwiki.nl/wiki/roetbaan.

25 Roetbaan: www.agriwiki.nl/wiki/roetbaan.

26 Erfgoed Leiden en Omgeving. 'Vondst van de week. Waterkelders ontdekt'. 7 november 2016. www.erfgoedleiden.nl.

27 'Johannes Zandvliet.' www.diogenes-leiden.nl.

28 Harmanni. 'Rapport; Behangvondsten in Hogewoerd 59-61'.

29 Boter, *Aanvullend onderzoek*. 'Behang woonkamer... Hogewoerd 59', 14.

30 'Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2009', *Leids Jaarboekje* 102 (2010) 188.

31 Harmanni, 'Behangvondsten'.

32 Attiek: Deel dat boven de gevel uitsteekt. Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 42.

33 H. A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. Atlas kaart 9, De Voorstad op de Hogewoerd*. Deze kaart ten dele gebaseerd op het Register Vetus.

34 R. Boter, *Bouwhistorische opname Hogewoerd 63*.

35 'Kadasterkaart 1832', *Nieuwsbrief* 20. www.diogenes-leiden.nl.

36 'Bijzondere behangresten', *Nieuwsbrief* 21. www.diogenes-leiden.nl.

37 'De behanger uit 1852.' www.diogenes-leiden.nl.

Affiche voor de tentoonstelling 'Wat aarde bewaarde' in Sittard. Voor iedere tentoonstelling konden nieuwe onderschriften worden vervaardigd. Collectie Erfgoedcentrum De Domijnen, Sittard.

Prehistorie, propaganda en politiek: de tentoonstelling 'Wat aarde bewaarde' (1942-1944)¹

Leo en Sieger Verhart

Leo Verhart studeerde culturele prehistorie aan de Rijksuniversiteit Leiden en was als conservator verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (1977-2008).

Sieger Verhart behaalde zijn master Geschiedenis aan de Universiteit Leiden en studeerde tevens in Amsterdam en Windhoek. Thans werkt hij bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Inleiding

Op 21 december 1942 opende in het Leidse Rijksmuseum van Oudheden (RMO) de tentoonstelling *Wat aarde bewaarde*, een expositie over de archeologie van Nederland, over vondsten uit onze vroegste geschiedenis. Deze reizende tentoonstelling was niet ontwikkeld en georganiseerd door het RMO zelf, maar opgezet door de culturele afdeling van de NSB, de Volksche Werkgemeenschap, later Germaansche Werkgemeenschap.

Het oorspronkelijke idee voor een expositie kwam van de conservator van het Leidse museum, F.C. Bursch. De tentoonstelling werd begeleid door een tentoonstellingsgids en een uiterst attractief uitgevoerd en goed verkocht boek. Er was een filmstrip voor educatieve doeleinden en de expositie werd gepropageerd in het bioscoopjournaal. De financiering was in handen van de Volksche Werkgemeenschap met ondersteuning van Meindert Rost van Tonningen.

De belangstelling was groot en na de opening volgde een succesvolle (geplande)

rondreis van de tentoonstelling door geheel Nederland en België. In Gent verdween de expositie uiteindelijk in het oorlogsgeweld als gevolg van de onverwacht snelle geallieerde opmars in september 1944.

De tentoonstelling is een van de meest uitgesproken Nederlandse voorbeelden waarin archeologie, propaganda en politiek samenkwamen. In dit artikel ligt het accent op de details van de organisatie, de uitvoering en de receptie.²

Archeologie in Duitsland

De Duitse wetenschappelijke archeologie speelde, in een Europees perspectief, in de eerste helft van de twintigste eeuw een leidende rol en de jonge Nederlandse archeologie was hier sterk door beïnvloed. Er waren Duitse archeologen van naam en faam, hun onderzoeksmethoden en wetenschappelijke benaderingen hadden school gemaakt en op het gebied van de prehistorie waren er door Duitse geleerden belangrijke ontdekkingen gedaan. De Duitse archeologie diende

als voorbeeld voor veel andere Europese onderzoekers, zo ook in Nederland. In de eerste helft van de twintigste eeuw kende Nederland twee belangrijke archeologen, J.H. Holwerda (1873-1951) en A.E. van Giffen (1884-1973), die zich voor hun scholing en wetenschappelijke achtergrond sterk op ons oostelijke buurland richtten.

De zelfstandigheid en onafhankelijkheid van de Duitse archeologie en archeologen verdwenen vrijwel geheel na de omwenteling van 1933. De discipline werd gelijkgeschakeld conform het gedachtegoed van het Naziregime. Universiteiten benoemden politiek correcte hoogleraren of de in functie zijnde hoogleraren traden toe tot de nationaalsocialistische partij. Er trad ook een accentverschuiving op in de richting van de studie van inheemse Germaanse cultuurresten.

De Volksche Werkgemeenschap

De ontwikkelingen in de Duitse archeologie en de grotere aandacht voor de volkseigen geschiedenis hadden ook invloed buiten Duitsland, aanvankelijk bij groeperingen die ook een nationaalsocialistische samenleving voorstonden. In ons land ontstond in 1937 binnen de NSB de heemkundige vereniging Der Vaderen Erfdeel. De oprichters waren de NSB'ers J.C. Nachenius (1890-1987) en Frans Eduard Farwerck (1889-1969). Geleidelijk werd deze organisatie onder de vleugels van De Volksche Werkgemeenschap geschoven. De laatste stelde zich ten doel het volksbewustzijn van de Nederlanders te vergroten. De organisatie probeerde een zo groot mogelijk publiek te bereiken, onder andere op het gebied van volkskunde,

volkskunst, literatuur en op dat van de archeologie. Dit deed de organisatie met publicaties, manifestaties, de organisatie van tentoonstellingen en propaganda via radio en bioscoop.

Om de Volksche Werkgemeenschap een meer wetenschappelijke uitstraling te geven zocht men in 1942/1943 geleerden die er leiding aan konden geven. In 1943 begon de klassiek archeoloog prof. dr. G.A.S. Snijders (1896-1992) een steeds belangrijker rol te spelen in de nazi-gestuurde cultuurpolitiek.³ Naast zijn betrokkenheid met diverse organisaties werd hij op 2 augustus 1943 voorzitter van De Volksche Werkgemeenschap en veranderde kort daarna de naam in de Germaansche Werkgemeenschap Nederland.

Nederlandse archeologie na 10 mei 1940

Tot 1940 werd het Nederlandse cultuurbeleid in sterke mate bepaald door het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Na de Duitse inval zette de dan nog steeds aan het hoofd staande secretaris-generaal mr. G.A. van Poelje (1884-1976) de aanvankelijk uitgezette koers voort, tot hij op 1 september 1940 van zijn taken werd ontheven. Het ministerie werd opgesplitst in een Departement voor Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming (OWC) en in een Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten (DVK). De leiding kwam in handen van twee Duitsgezinde secretarissen-generaal. Bij OWC was dit de hoogleraar Germaanse talen van de Universiteit van Amsterdam, prof. dr. J. van Dam (1896-1979). Bij DVK werd als se-

cretaris-generaal dr. T. Goedewaagen (1895-1980) aangesteld.⁴

Kort voor het vertrek van Van Poelje was er een nieuwe regeling voor het archeologisch onderzoek in Nederland van kracht geworden. Vanaf 24 mei 1940 was nog slechts een beperkt aantal instellingen gemachtigd op te graven, kwam er een centrale documentatie (Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek) en zag een commissie (Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek) toe op een goede uitvoering. Dit zonder enige Duitse bemoeienis. Weliswaar werd in september 1942 in Nederland de Wissenschaftliche Forschungsabteilung in het leven geroepen, met aan het hoofd de Keulse SS-gezinde hoogleraar pre- en protohistorie Walter von Stokar, maar deze organisatie was vooral gericht op de nazificatie van de Nederlandse universiteiten en bemoeide zich beleidsmatig niet tot nauwelijks met de Nederlandse archeologie.⁵

De Nederlandse archeologen hadden, zeker in het begin van de bezetting, nauwelijks last van sturing van bovenaf. Deels had dit te maken met de weinig coöperatieve houding van de belangrijkste vertegenwoordigers, maar ook omdat de bezetter ervan uitging dat door interne processen, natuurlijk wel met nationaalsocialistische input, de juiste weg gevonden zou worden. Dit zou productiever kunnen zijn dan een van boven opgelegde en geleide archeologiebeoefening. Inderdaad konden er successen gemeld worden, maar slechts een enkeling deed mee en het aantal initiatieven, zoals bijvoorbeeld de tentoonstelling 'Wat aarde bewaarde', was klein.

Nieuwe orde, nieuwe wind en een vriend op het museum

De Duitse bezetter en de aan haar gelieerde organisaties op het gebied van de archeologie hadden vrij kort na de inval, in de zomer van 1940, al contact gezocht met de belangrijkste man in de Nederlandse archeologie, de directeur van het Groningse Biologisch-Archeologisch Instituut dr. A.E. van Giffen. Hoewel sterk georiënteerd op Duitsland weigerde hij mee te werken.⁶ Letterlijk en figuurlijk viel toen de B-keuze op F.C. Bursch (1903-1981), conservator prehistorie bij het RMO. Bursch was daarnaast directeur van het in het museum gevestigde en net gestichte Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB).

Frans Christaan Bursch (rechts) midden jaren dertig van de vorige eeuw voor het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Links van hem de directeur J.H. Holwerda en helemaal links zijn collega-conservator W.C. Braat. Foto: collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Frans Christaan Bursch was in 1927 als volontair bij het museum begonnen en door de directeur J.H. Holwerda persoonlijk opgeleid.⁷ Vanwege het ontbreken van een universitaire studie prehistorie in Nederland had hij een jaar in Marburg gestudeerd. In 1932 promoveerde hij daar ook, op een studie naar het grafritueel van de bekerculturen in Nederland. Tijdens zijn studietijd in Marburg sloot hij vriendschappen met jonge Duitse archeologen en bouwde aan een bescheiden netwerk. Binnen de Nederlandse archeologie stond hij bekend als Duitsgezind.⁸ Een vernieuwend archeoloog was hij niet en hij hield sterk vast aan de werkwijze en ideeën van zijn leermeester.

Enkele maanden na de Duitse inval nam Bursch het besluit lid te worden van de NSB en meldde hij zich op 10 november aan. Voor het krijgen van belangrijke functies was het NSB-lidmaatschap geen absolute voorwaarde. In de eerste oorlogsjaren had de bezetter liever mensen van statuut die niet aan de NSB gelieerd waren. Dat wekte meer vertrouwen bij de Nederlanders.

Al snel was men in NSB-kringen op de hoogte dat Bursch zich onder hun vaandel had geschaard en in januari 1941 benaderden ir. H.J. van Houten (raadsadviseur van OWC) en K.W. Boekholt (plaatsvervangend zaakvoerder secretaris van OWC) hem met een drietal vragen.⁹ Van Houten vroeg Bursch of hij een stukje wilde schrijven voor het tijdschrift van de NSB, *Volksche Wacht*, om de kritiek van de Nederlandse archeologe A. Roes op de werkwijze van de Volksche Werkgemeenschap met zakelijke en wetenschappelijke argumenten 'stuk te slaan'.¹⁰ De

toon was direct anders dan gebruikelijk in de wereld van de wetenschap. Bursch wilde dit wel doen, maar in algemene bewoordingen over de werkwijze van de archeologie en zonder de persoon af te breken.

De tweede vraag van Van Houten ging over de publicatie van prof. dr. Johann van Leers: *Geschichte auf rassischer Grundlage* uit 1934. Dit boek was gebaseerd op het werk van de Nederlander Herman Wirth. Hij was medeoprichter van Ahnenerbe, de culturele afdeling van de SS, maar inmiddels als fantasiewetenschapper van het toneel afgevoerd. Van Houten had met een 'volksgeenoot', de in Duitsland opgeleide archeoloog Pieter Felix, gesproken over het werkje en hoorde dat Bursch bezwaren had tegen het boek. Hij had het zelf indertijd met veel plezier gelezen en gebruikte het veelvuldig voor de propaganda van hun opvattingen. Kon hij dit boekje nog wel blijven gebruiken?

Bursch legde uit dat hij geen bezwaren had tegen het algemene karakter van de publicatie, maar wel over het ontstaan van het Noordras in relatie tot de inmiddels verworpen theorieën van Wirth. Deze onderzoeker veronderstelde het bestaan van Atlantis en dat werd door Bursch als onbewezen beschouwd. Hij vond het niet goed om voor hun zaak vanuit verkeerde veronderstellingen te werken. Vandaar dat het boek sinds 1938 in Duitsland in de ban was gedaan.¹¹

De derde vraag van Boekholt was of Bursch hem een lijstje met publicaties over archeologie kon sturen.

Na deze actie om Bursch bij de NSB-zaak te betrekken, zijn in het RMO geen brieven meer aangetroffen die te maken hebben met

De deelnemers aan het eerste zomerkamp voor journalisten in 1941 staan aangetreden op de brug van kasteel Cannenburgh in Vaassen. Op het bordes belangrijke NSB'ers. Geheel rechts Bursch en links van hem o.a. Max Blokzijl en Tobie Goede-waagen. Foto: collectie Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam.

zijn persoonlijke samenwerking met de Volksche Werkgemeenschap. De correspondentie met deze organisatie zou hierna voornamelijk gaan over de organisatie van twee tentoonstellingen: 'Eeuwig levende teekens' en 'Wat aarde bewaarde'.¹²

Vaassen op de Veluwe

Bursch begon een steeds prominentere rol in de Nederlandse archeologie te spelen. In de zomer van 1941 onderzocht hij bij Vaassen enkele grafheuvels.¹³ Het onderzoek was ook onderdeel van het eerste zomerkamp voor journalisten, georganiseerd door de Raad van Voorlichting der Nederlandsche Pers in Den Haag.¹⁴ Tijdens dat eerste kamp in de week van 14 t/m 20 juni 1941 op kasteel Cannenburgh gaf Bursch op de laatste dag een lezing met als titel 'De Oudheid in het heden', gevolgd door een bezoek aan de opgraving door de journalisten.¹⁵

Op het bewaard gebleven beeldmateriaal is te zien dat de deelnemers die week onder andere fietsten, sportten, marcheerden, schreven, een krant maakten, colporteerden, lezingen aanhoorden, luisterden naar muziek van Koos Speenhof en een bezoek brachten aan een opgraving van Bursch.¹⁶ Het kamp werd geopend door de secretaris-generaal van het ministerie, Tobie Goedewaagen, vergezeld door enkele NSB-kopstukken zoals Max Blokzijl. Goedewaagen sloot ook het kamp af, met een parade door het dorp Vaassen. Bij beide gelegenheden was Bursch actief aanwezig.

Ook voor de museummedewerkers in Leiden werd de betrokkenheid van Bursch

met de Duitse zaak en nieuwe orde meer en meer zichtbaar. Steeds vaker verschenen in het museum NSB-bezoekers en andere Duitse vertegenwoordigers, al dan niet in uniform. Dit tot groot ongenoegen van het museum personeel. Dat blijkt uit brieven van de directeur van het RMO, W.D. van Wijngaarden en van conservator C. Braat aan hun oud-directeur J.H. Holwerda, op dat moment onbezoldigd directeur van het Rijksmuseum Kam in Nijmegen.¹⁷

Een nieuw tentoonstellingsvoorstel

In 1941 vroeg de Volksche Werkgemeenschap steun van het departement voor Volksvoorlichting en Kunsten bij de organisatie van een tentoonstelling over Germaanse zinnebeelden. Die werd op 15 oktober 1941 in het Haagse Gemeentemuseum geopend. Bij de tentoonstelling hoorde een propagandafilm en een door de nationaalsocialistische uitgeverij Hamer uitgegeven catalogus met als titel *Eeuwig levende teekens*.¹⁸ De schrijver van het boek is onbekend, maar de belangrijkste fotograaf is ir. W.F. van Heemskerck Düker (1910-1988).

De tentoonstelling moet in meerdere opzichten de inspiratiebron zijn geweest om een vergelijkbare tentoonstelling over archeologie te organiseren. De overeenkomsten in de uitvoering van de tentoonstelling, het bijbehorende boek en de wijze van organisatie zijn daar duidelijk voorbeelden van. Die inspiratie blijkt uit een tentoonstellingsvoorstel dat Bursch op 27 maart 1942 naar de voorzitter van de Volksche Werkgemeenschap stuurde.¹⁹ Het plan telde twee pagina's met als kern een reizende archeologische ten-

Een van de weinige nog bestaande foto's waarop J.W. van Heemskerck Düker zelf te zien is. Uitsnede uit een opname uit 1971. Particuliere collectie.

toonstelling met de werktitel 'Onze Voorouders'. Bursch dacht daarbij aan rondleidsters, een film die op de tentoonstelling of in de bioscoop kon draaien, radiopraatjes en een hoorspel. Van een boek repte hij niet.

De tentoonstelling zou alle Nederlanders een levendig beeld moeten geven van hun voorgeschiedenis, waarbij de aandacht zou komen te liggen op de sterke Germaanse grondslag en hoe weerbaar die was tegen vreemde invloeden. Bursch stelde voor de

tentoonstelling te starten in het RMO, wat dan meteen mooi de centrale positie van het museum zou bevestigen.

Hij schetste de inhoudelijke hoofdlijn van de expositie, beginnend in de steentijd en doorlopend tot het heden. Bij het Romeinse tijdvak wilde Bursch vooral aandacht besteden aan de 'verzetshelden' Hermann (Arminius) en de Batavier Julius Civilis.

Het is duidelijk dat Bursch met dit voorstel niet alleen de Nederlandse archeologie aan een groot publiek wilde presenteren, maar tegelijkertijd een volkse en sterk Germaanse interpretatie met duidelijke propagandistische doeleinden voorstond.

Secundaire belangen

Bursch mocht dan al druk aan het voorbereiden zijn, voor zijn plannen had hij ook zijn museumdirecteur nodig. In de inleiding van het tentoonstellingsboek *Wat aarde bewaarde* wordt gerefereerd aan de prettige medewerking met de directeur van het RMO, dr. W.D. van Wijngaarden (1883-1980).²⁰ Bursch mocht die medewerking dan als prettig schetsen, toch moet de medewerking van Van Wijngaarden in een ander licht worden gezien. Hij wilde in het geheel geen tentoonstelling, samengesteld onder de vleugels van de NSB, in zijn Rijksmuseum.

Van Wijngaarden was egyptoloog, een aimabele en conflictmijdende man, die in 1939 directeur was geworden van het museum.²¹ Echt belangstelling voor de Nederlandse archeologie had hij niet en nog minder voor de organisatie ervan. Van Wijngaarden werkte al sinds 1920 bij het RMO en zodoende waren hij en Bursch jarenlang directe collega's.

Het verzoek van de Volksche Werkgemeenschap om een tentoonstelling in het museum te houden, bereikte Van Wijngaarden via Bursch in de zomer van 1942.²² Na deze eerste contacten stuurde de beoogde samensteller van de tentoonstelling Pieter Felix (1918-1997) een lijst met objecten die ze in de tentoonstelling wilden laten zien. Felix gaf tevens aan dat er op kosten van de Volksche Werkgemeenschap extra tentoonstellingspersoneel geworven kon worden.²³ Later volgde nog een gesprek tussen Van Wijngaarden en Felix, waarin allerlei details de revue passeerden, zoals de verschillende voorwerpen en welke ruimte het meest geschikt was om de tentoonstelling in te houden.²⁴

Van Wijngaarden werd gepaaid met de toezegging extra personeel aan te kunnen stellen. Dat zou betekenen dat ook arbeidsplaatsen behouden bleven en medewerkers niet naar Duitsland hoefden om daar bij de Arbeidsdienst ingezet te worden. Zo stond de restaurator D. Versloot, getrouwd met een Joodse vrouw, op de nominatie in Duitsland te werk te worden gesteld.²⁵ Versloot zou tijdens de gehele tour, ook in België, meehelpen met de opbouw en afbraak van de expositie.

Echt meewerken deed Van Wijngaarden niet. Hij traineerde van alle kanten, zag overal problemen en stelde steeds andere keuzes voor. Een van die problemen was de ruimte om de tentoonstelling in te plaatsen. Van Wijngaarden kon geen geschikte zaal in zijn eigen vrijwel lege museum aanwijzen en ten einde raad werd de hulp ingeroepen van twee specialisten van de Volksche Werkgemeenschap die de situatie ter plaatse in

ogenschouw zouden nemen. Voordat die arriveerden, stelde Van Wijngaarden alvast als ideale tentoonstellingslocaties de stadsgehoorzaal en het gebouw van de Maatschappij tot het Nut van het Algemeen voor.²⁶

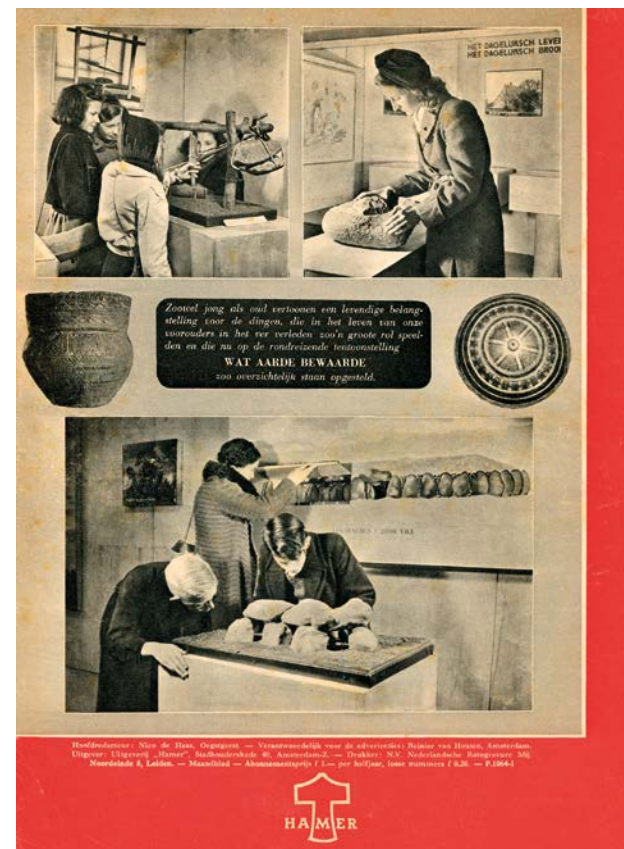
De tentoonstellingspecialisten van de Volksche Werkgemeenschap gingen niet mee in de bezwaren en alternatieven van Van Wijngaarden en kozen voor de bovenverdieping van het museum. Bouwkundige tegenwerpingen van de kant van het museum werden weerlegd en door de Rijksgebouwendienst zouden de noodzakelijke aanpassingen uitgevoerd worden.²⁷ Ook later aangevoerde bezwaren in verband met brandgevaar door de elektrische installatie werden weggevuifd.²⁸

De tentoonstelling

Vanaf het begin was het plan om een reizende tentoonstelling te maken. Dat betekende dat het een makkelijk te transporteren en op te bouwen opstelling moest zijn. Dergelijke tentoonstellingen waren ongebruikelijk in museumland, maar wel gebruikelijk bij de decor- en standbouw van evenementen en beurzen. Voor de opbouw van de tentoonstelling was de firma E.C.V.O. Tentoonstellingsbouw uit Den Haag verantwoordelijk.

Er zijn geen tekeningen van de plattegrond en inrichting bewaard gebleven. Wel zijn er foto's, filmfragmenten en krantenartikelen, wat een grove reconstructie mogelijk maakt. Die afbeeldingen laten goed zien dat de uitvoering van de tentoonstelling vergelijkbaar is met de standbouw tijdens beurzen.

Rondom werden wanden met tussenschotten geplaatst. Aan die wanden hingen tekst-

De achterzijde van het tijdschrift Hamer uit april 1943, met aandacht voor de tentoonstelling 'Wat aarde bewaarde'. Particuliere collectie.

en beeldpanelen. In de vrije ruimte stonden reconstructies, modellen op sokkels en enkele vitrines.

Het *Leidsch Dagblad* deed op 15 december 1942 verslag van de voorbereiding en meldde wat er zoal te zien zou zijn.²⁹ De verslaggever schreef dat het eerste deel bestond uit handwerk uit de steentijd, met werktuigen van de smid en timmerman. Het tweede deel ging over het dagelijks leven en liet o.a. zien

hoe men brood bakte. De meest interessante afdeling vond de journalist het derde deel waar de vraag centraal stond 'Wat de hunebedden ons te zeggen hebben'. Dat leverde in combinatie met een vierde deel met grafheuvels en een vijfde over het thema 'Het is anders dan men ons leerde' een nieuw beeld op van het verre verleden. Er waren reconstructies en sepia-tekeningen met een formaat van maar liefst 4 bij 1,5 meter met daarop onder andere een begrafenis uit de bronstijd.

Daarna volgden presentaties over de opsporingsmethoden van de archeologie en hoe wij met meer eerbied met sporen uit het verleden, vondsten en monumenten om konden gaan. De laatste afdeling ging over de Romeinen en maakte duidelijk hoe ongunstig hun oordeel was over de Germanen. Dat de Germaanse kracht niet gebroken was liet het pendant van dit deel zien, waarin de verovering van

de wereld door de Germanen centraal stond. In het midden stond een grote zuil waarop de gehele Germaanse ontwikkeling vanaf 12.000 v. Chr. te zien was.

Boek

Als begeleiding van de tentoonstelling werden twee publicaties gebruikt. Het eerste was een soort tentoonstellingsgids met de

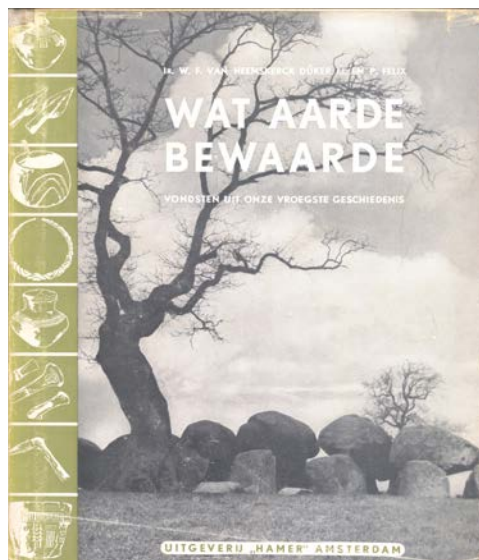
titel *Wie kent Germanje?*, het tweede een boek met als titel *Wat aarde bewaarde*.

De samenstellers van dit opmerkelijke tentoonstellingsboek waren ir. W.F. van Heemskerck Düker en Pieter Felix.

Opmerkelijk, omdat in de vooroorlogse periode archeologische overzichtswerken over Nederland een zeldzaamheid waren en vanwege de voor die tijd moderne uitvoering van het boek. Met slechts iets meer dan 50 bladzijden aan tekst en meer dan 100 bladzijden aan beeldmateriaal werd een voor het toenmalige oog uiterst aantrekkelijk beeld geschetst van de voorgeschiedenis van Nederland. Er zouden totaal drie drukken verschijnen. De eerste al in 1941, de andere twee in 1943. De totale oplage is onbekend. De tentoonstelling had eerst als titel 'Wie kent Germanje?', maar werd later veranderd in 'Wat aarde bewaarde'.

De foto's in het boek waren grotendeels van de hand van Van Heemskerck Düker, afgewisseld met opnamen van opgravingen door de toen leidende opgravingsinstellingen: het RMO en het Biologisch-Archeologisch Instituut (BAI).

De tekst was door Felix geschreven, met adviezen van Bursch. In de inleiding komt direct de invalshoek van de tentoonstelling en het boek naar voren. Het traditionele beeld van een korte voorgeschiedenis met barbaarse Germanen moet bijgesteld worden. Onze voorgeschiedenis is veel langer en de niet-barbaarse Germanen hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan onze sociale, maatschappelijke en culturele ontwikkeling: 'Dit beeld van de Germanen is geheel anders dan men graag in publicaties en door andere

De omslagen van het boek *Wat aarde bewaarde* en de tentoonstellingsgids *Wie kent Germanje?* (tweede druk, uitgegeven door Hamer). Particuliere collectie.

wetenschappers wil doen geloven als men de Germanen als tegenpool opvoert van de naar onze streken gebrachte christelijke beschaving.³⁰ Het is in dit verband opvallend dat alle jaartallen in het boek worden aangeduid met *voor onze jaartelling*, in plaats van het gebruikelijke *v. Chr.*

De samenstellers breken een lans voor de opvatting van de Duitse archeoloog Gustav Kossina dat de voorgeschiedenis een nationale wetenschap is.³¹ Dit betekent een geschiedschrijving over de oudste geschiedenis van ons land, waarin begrippen als land, volk en volksstam belangrijk zijn.³² De inleiding besluit met de constatering dat grenzen in het verleden niet bestonden en onze streken onderdeel uitmaakten van een groter cultureel gebied dat zich vooral naar het oosten uitstrekte.

Na een hoofdstuk over klimaat, bodemgesteldheid en flora en fauna volgen vijf chronologische hoofdstukken die de eerste bewoners, steentijd, bronstijd, ijzertijd, Friezen en als laatste de Bataven behandelen.

In deze publicatie worden de sporen van de eerste bewoners, in tegenstelling tot oudere publicaties, al gedateerd tussen 350.000 en 200.000 jaar geleden. Daarop volgen, weliswaar veel later, de boeren die huisdieren temden en woonden in een groot huis voor de sibbe. Veel aandacht is er ook voor de hunebedbouwers. Deze 'Noordercultuur' vond zijn oorsprong in Denemarken en Noord-Duitsland en bestreek ook het noordelijke deel van Nederland. In het zuiden van ons land woonden vertegenwoordigers van de Donaucultuur. Er was in 1943 nog weinig duidelijkheid over de chronologische

openvolging van deze culturen, maar voor de schrijvers was het duidelijk dat boven de rivieren het Noordras woonde en dat deze mensen zich aan het einde van de steentijd met de zuidelijke groepen vermengden, onder invloed van het vanuit het oosten binnentrekkende strijdhamervolk. Deze nieuwe volkseenheid noemde men de Germanen.

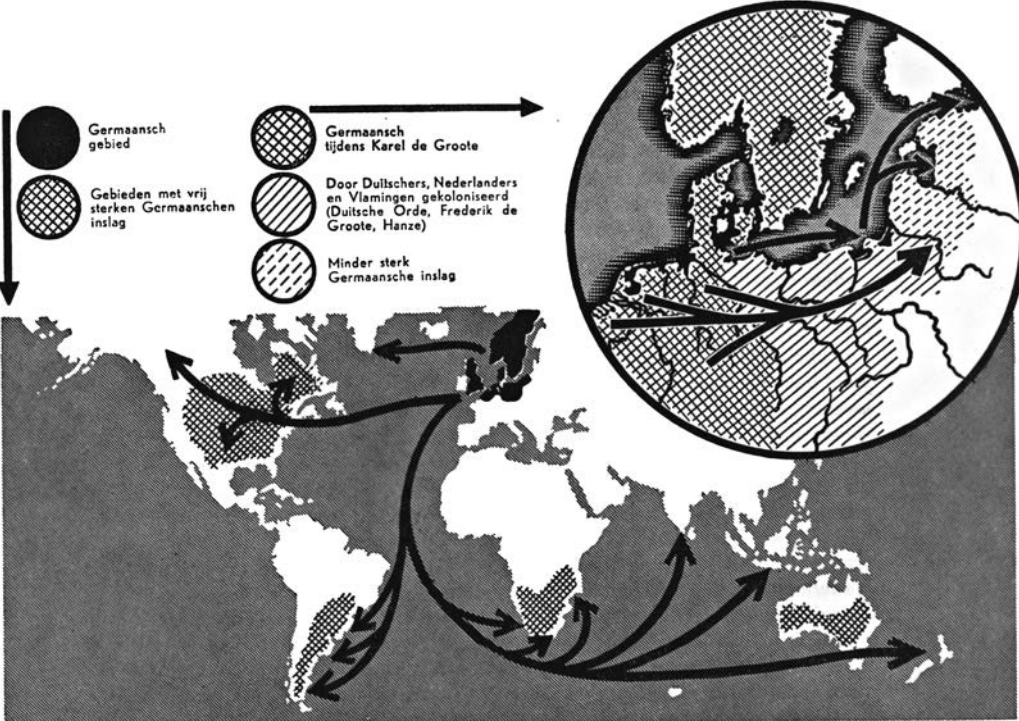
In het noorden vestigde zich later de stam van de Friezen, die al handelend langs de kusten een enorm gebied bestreek. De Bataven in centraal Nederland reisden veel minder, maar zij waren het wel die het Romeinse rijk aan de rand van de afgrond brachten.

Interessant is ook de visie over de meer 'historische' archeologie, de fase waarin Noordwest-Europa deel gaat uitmaken van een groter Romeins wereldrijk. In de ogen van de auteurs een geheel overschatte Romeinse cultuur waarbij soms door andere onderzoekers een doelbewuste en soms argeloze minachting voor onze eigen voorouders wordt getoond.³³ Met teleurstelling constateren de schrijvers dat de Bataven zich al snel tot bondgenoten van de Romeinen ontpopten. Als de Germaanse stammen eensgezind waren geweest hadden ze de gehate indringer een zware nederlaag kunnen toebrengen.³⁴ De kansen die de overwinning door Hermann in 9 n. Chr. in het Teutoburgerwoud de Bataven bood werden niet gegrepen en de Romeinen konden hun defensieve politiek inhoud geven door het inrichten van de Limes, de noordelijke verdedigingslinie van het rijk. De kans op de verwezenlijking van een Groot-Germaans Rijk was verkeken en zou bijna duizend jaar op zich laten wachten. Wel leidden de terreur

en de zware belastingen van de Romeinen tot een opstand in 69 n. Chr. De Germaanse groepen sloten zich aan, maar door het ontrouwe 'Frankrijk der Galliërs' werd de opstand snel neergeslagen.³⁵ De invloed van de Romeinen in de bezette gebieden was echter maar oppervlakkig en gering.

Düker en Felix vinden het beter de nieuwigheden van de Romeinse cultuur niet te overschatten, maar meer te zien als een uitwisseling van kennis omdat de Romeinen ook veel van de Germanen leerden. In het boek zijn dan ook maar drie foto's van Romeinse gebruiksvoorwerpen opgenomen.

Het laatste hoofdstuk behandelt de verovering van de wereld door de Germanen. Vanaf de laat-Romeinse tijd was er een steeds grotere Germaanse expansie tot in het Middellandse zeegebied. Helaas gingen daar de Germaanse staatsvormen ten onder aan 'de heersende rassenchao (ontnoording)' – waarmee niet-Germaanse elementen werden bedoeld – en het klimaat. Alleen de West-Germanen hielden hun kracht ongebroken op vertrouwde vaderlandse bodem. Van daaruit zouden zij – bekend als Franken en Saksen – in de volgende eeuwen opnieuw de wereld veroveren. Hun opvolgers, de

Afbeelding van de verspreiding van de Germanen over de wereld. Uit: *Wat aarde bewaarde* (eerste druk), p. 58. Particuliere collectie.

Vikingen, koloniseerden Engeland, IJsland en Groenland. Later trokken Nederlandse en Duitse boeren naar het oosten en vestigden zich tot ver in de Baltische staten. Nederlandse zeevaarders zorgden voor een sterke Germaanse inslag in Noord- en Zuid-Amerika, samen met Duitse en Engelse boeren trokken Nederlanders naar Zuid-Afrika en talloze immigranten vestigden zich in Australië en Nieuw-Zeeland.

Het nawoord besluit dan ook met: 'Zoo wijst dus ook de voorgeschiedenis naar den natuurlijken weg waarlangs het voor ons volk mogelijk is een gelukkige en groote toekomst op te bouwen: in geestelijke en stoffelijke samenwerking met de geheele Germaansche volkerenfamilie, waarvan het een onvervreemdbaar deel uitmaakt!'³⁶

Veranderingen in de tweede en derde druk

In het voorwoord van de tweede druk staat dat de jeugd de belangstelling voor de wortels van de Groot-Germaanse gedachte omarmd heeft en dat men uit het feit dat er een herdruk verscheen, kon afleiden dat de behoefte daaraan groot was. Tevens wordt vermeld dat in de nieuwe druk enkele aanvullingen en verbeteringen zijn aangebracht, mede op aanwijzingen van mr. P.J.C.A. Boeles (1873-1961), conservator van het Fries Museum, en van prof. dr. W. von Stokar (1901-1959), directeur van het *Institut für Vor- und Frühgeschichte* van de universiteit van Keulen.

Een deel van die aanvullingen en verbeteringen is vooral van wetenschappelijk inhoudelijke aard. Andere zijn echter meer ingege-

ven door de actuele situatie of hebben een meer ideologische achtergrond.

Dat niet iedereen geassocieerd wilde worden met dit tentoonstellingsproject is al af te lezen uit de veranderingen in het voorwoord. In de eerste druk stond prof. dr. A.E. van Giffen nog pontificaal vermeld als verstreker van fotomateriaal, maar in de latere drukken werd alleen zijn onderzoekscentrum, het Biologisch-Archaeologisch Instituut, genoemd.³⁷ Ook bij fotobijschriften had hij zijn naam laten verwijderen.³⁸ Van Giffen was hier attent op, zoals hij als reactie op de eerste druk schreef, omdat hij in 1941 op vergelijkbare onwelgevallige wijze bij een productie van uitgeverij Hamer was betrokken.³⁹ De bijdragen van Boeles zijn ook duidelijk traceerbaar. In diverse paragrafen worden Friese vindplaatsen of artefacten genoemd die in de eerste druk ontbraken, met name in het hoofdstuk over Friezen en Bataven.⁴⁰ Von Stokar had, volgens het voorwoord, een aantal meer oostelijk van Nederland gelegen archeologische verschijnselen toegevoegd. Enkele keren worden Duitse of nog verder gelegen vindplaatsen en vondsten in verbanding gebracht met zaken die zich in Nederland afspeelden.

Meer ideologisch van karakter was de aanvulling dat de moderne mens met zijn prachtige rotstekeningen toch scherper tegenover de aapachtige Neanderthaler gesteld moest worden.⁴¹ In het hoofdstuk over 'de wortels van ons volk' werden de volkeren uit het oosten nader gepreciseerd als nomaden, als tegenpolen van de in West-Europa wonende boeren. Aan de slotzin van dit hoofdstuk was

de opmerking toegevoegd dat het nieuwe bloed, waarmee na het neolithicum het Nederlandse volk werd aangevuld, steeds Germaans was.⁴²

Op verschillende plaatsen werden de teksten in de tweede en derde druk meer *Germaansch* geïdentificeerd of in een meer etnische context geplaatst. Ook vonden er toevoegingen plaats, zoals over de rol van het paard in de Noord-Europese cultuur en in het volksgeloof. Het paard en alles wat daarmee samenhang moet als een Saksisch stamsymbool worden opgevat.⁴³

In de eerste druk ontstonden de Kelten uit het strijdhamervolk en hadden zij in het zuiden van Nederland een rol van betekenis gespeeld. In de tweede druk komen de Kelten voort uit het tot het Noordras behorende strijdhamervolk en worden zij opgevoerd als de bondgenoten van het Duitse Rijk, naast de Illiërs, de Grieken en de Italianen. Daarbij werd opgemerkt dat Italië een vestigingsgebied van de Kelten was.⁴⁴

Het Keltische vorstengraf van Oss, nog aanwezig in de eerste druk, was in de tweede druk niet meer opgenomen en bij de urnenveldencultuur werd vooral benadrukt dat in Nederland naast een *Noordelijk-Germaansche volksstroom* verschillende volks-groepen aanwezig moeten zijn geweest, waarbij zowel Germaanse als Keltische invloeden zichtbaar waren.⁴⁵

De tentoonstellingsgids

De tentoonstellingsgids *Wie kent Germanje?* is behalve veel losser van toon ook veel suggestiever. Een eerste blik op het beeldmateriaal en de titels van de bijdragen maakt

direct de achtergrond duidelijk. Het eerste hoofdstuk 'Nederlandsche geschiedenis is Germaansche geschiedenis' is voorzien van een kaart die de expansie naar het oosten toont en een vanuit laag standpunt gefotografeerde blonde boer als vertegenwoordiger van het Noordras.

De opzet van de gids is thematisch met onderwerpen zoals het bewerken van steen, het maken van brood, de bouw van hunebedden, de techniek van het opgraven, het gebruik van metalen, het grafritueel, de strijd tegen het water, de verschillen tussen Friezen/Germanen en Romeinen en het belang van het verleden. Ook de gids sluit af met een hoofdstuk over het veroveren van de wereld door de Germanen, waarbij aan het einde wordt ingegaan op de vraag wat de Germanen van de Romeinen leerden; de teneur is: niet veel. Veel wat door de Romeinen was bereikt was al in belangrijke mate gerealiseerd door Noordraskolonisten.

Film en fotostrip

De tentoonstelling haalde het Polygoonjournaal met een bijdrage van 30 seconden.⁴⁶ De opnamen zijn nog vóór de opening van de tentoonstelling in Leiden gemaakt. Als bezoekers zijn o.a. Bursch, zijn vrouw, zijn assistent W.J. de Boone en waarschijnlijk nog enkele medewerkers te ontwaren. Hoewel bekend is dat er filmopnamen in het restauratie-atelier van het RMO zijn gemaakt is een beoogde film die de tentoonstelling zou begeleiden nooit uitgekomen.⁴⁷

Er is wel een fotostrip vervaardigd met een begeleidend tekstboekje voor in het onderwijs. Het kwam bijna een jaar later uit

dan de start van de tentoonstelling en het is onbekend of dit ook werkelijk op scholen is gebruikt. De begeleidende tekst biedt een overzicht van de prehistorische geschiedenis van Nederland met daarin afbeeldingen die ook in het boek voorkomen. Opvallend is ook hier de geringe aandacht voor de Romeinen. Het boekje was een eerste uit een reeks van tien gidsen met filmstroken die de Germaansche Werkgemeenschap uitgaf over onder andere ras, de SS in Nederland, erfelijkheid, Oostland en 'Eeuwig levende teekens'.

In onderwijskringen was het duidelijk dat de tentoonstelling en de daarmee gerelateerde activiteiten een sterk propagandistisch karakter hadden. Dat had gevolgen. Zo verbood het bisdom in Maastricht de rooms-katholieke scholen de tentoonstelling te bezoeken.⁴⁸

Opening en op reis

Op 21 december 1942 om 15.00 uur was het zover en werd de tentoonstelling geopend in de bovenzaal van het museum. Directeur Van Wijngaarden kon niet wegblijven, zoals hij wel deed bij een eerdere tentoonstelling van de Volksche Werkgemeenschap over zinnenbeelden in het gemeentemuseum van Den Haag waarvoor het RMO bruiklenen had geleverd.⁴⁹

Na het welkomstwoord door Johan Theunisz, voorzitter van de Volksche Werkgemeenschap, hield Nico de Haas, op dat moment hoofdredacteur van het tijdschrift *Hamer*, een inleiding. De feitelijke opening geschiedde door dr. J. van Dam, secretaris-generaal van het ministerie van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming. Ook mr. M.M. Rost

van Tonningen werd bedankt omdat hij, vanuit het ministerie van Financiën, had bijgedragen aan de totstandkoming van de expositie.

Het *Leidsch Dagblad* deed de volgende dag verslag van de opening en haalde de woorden van De Haas aan.⁵⁰ Die had gezegd dat men zonder kennis van het verleden de toekomst ook niet kon ingaan. De tentoonstelling liet volgens hem zien wat onze bijdrage was aan de strijd van het Germaanse volk. Van Dam gaf aan dat de tentoonstelling zo mooi de drie velden van zijn departement bestreek. Het eerste deel van zijn toespraak zal wel niet zo goed zijn gevallen bij Van Wijngaarden: Van Dam gaf aan dat de leiding van het museum de wetenschappelijke kwaliteit garandeerde. Het tweede veld dat zijn ministerie bestreek was volgens hem natuurlijk direct duidelijk (cultuurbescherming) en zou tot meer eerbied leiden voor de monumenten uit het verleden. Het belangrijkste was toch de derde taak van het ministerie: de opvoeding. Die kwam in de tentoonstelling vooral naar voren doordat de tentoonstelling een duidelijk en een niets aan de fantasie overlappend beeld van het verleden gaf.

De tentoonstelling was volgens de organisatie en verschillende kranten – waarbij onduidelijk is wat bij die laatste de informatiebron was – zo'n groot succes dat de tentoonstelling op reis ging. Dit was echter al vanaf het begin de opzet. De bezoekerscijfers van het RMO lijken dat succes op het eerste gezicht te bevestigen, maar een nadere analyse leert anders. Veel lokaal vertier kon in de oorlogsjaren namelijk rekenen op een grote toeloop. Concerten, schouwburgen en bioscopen kenden een

toename in aantallen bezoekers en ook de musea, waaronder het RMO, pikten hier een graantje van mee. Ook de opmerkelijke bezoekerspiek in 1943 kan niet zonder meer aan ‘Wat aarde bewaarde’ worden toegeschreven. Die lijkt eerder het gevolg van een in 1943 georganiseerde VVV-stempeltocht, die bijna 4.000 bezoekers naar het museum lokte.

Tabel 1. Bezoekersaantallen Rijksmuseum van Oudheden over de jaren 1941-45

Jaar	Bezoekers
1941	6.194
1942	8.075
1943	12.383
1944	5.181
1945	3.180

Na Leiden was de tentoonstelling tot en met 19 maart 1944 in veel Nederlandse steden te zien, verspreid over het hele land (tabel 2). Totaal werd de expositie in 14 plaatsen opgebouwd, meestal de provinciehoofdsteden. Het waren niet alleen de musea die de tentoonstelling herbergden. Er werd soms uitgeweken naar verenigingsgebouwen, schouwburgen, gymnastieksalen en in Emmen zelfs naar een café.

Een opmerkelijke uitzondering was het kleinere Sittard waar een actieve heemkundige afdeling was van de Frankische Werkgemeenschap met de naam ‘De Spade’ die de organisatie op zich had genomen om de tentoonstelling in het eigen verenigingsgebouw te laten zien.⁵¹

Meestal stond de tentoonstelling tussen de twee en drie weken op een locatie en was

er een week beschikbaar voor het afbreken, transport en opbouw. De Volksche Werkgemeenschap voorzag de media van een persbericht en vaak namen de lokale media dat een-op-een over. In slechts enkele plaatsen werd aan eigen nieuwsgaring gedaan. In Assen bijvoorbeeld kon de bezoeker ‘zijn schreden richten naar het gymnasium waar de tentoonstelling te zien was en waar de vraag werd beantwoord hoe onze oudste voorvaders leefden’.⁵² Dat gebeurde volgens de verslaggever van het *Drentsch Dagblad* niet door middel van oude folianten, maar door moderne kennis en bodemvondsten die het verleden doen herleven.

De tentoonstelling ‘Wat aarde bewaarde’ in Assen, augustus 1943. Foto: collectie Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA), Brussel.

Naar het buitenland

In mei 1944 ging de tentoonstelling de grens over en deed vanaf 13 mei 1944 het Belgische Gent aan. De tentoonstelling, in de hal van het Universiteitsgebouw, heette vanaf toen ‘Germaansch erfgoed’. Organisator was de Germaansche Werkgemeenschap Vlaanderen, en de Gentse professor Roger Soenen hield een openingstoespraak.

Tabel 2. Plaatsen waar de tentoonstellingen ‘Wat aarde bewaarde’ en ‘Gemaansch erfgoed’ in respectievelijk Nederland en België te zien waren.

Locatie	Periode
Leiden, Rijksmuseum van Oudheden	21-12-1942 – 31-01-1943
Rotterdam, Kunstenaarshuis	09-02-1943 – 08-03-1943
Breda, Stedelijk Museum De Boterhal	13-03-1943 – 08-03-1943
Maastricht, Stadsschouwburg	07-04-1943 – 26-04-1943
Arnhem, Gemeentemuseum	19-05-1943 – 04-06-1943
Leeuwarden, Vereniging De Harmonie	19-06-1943 – 04-07-1943
Groningen, Nederlandse Kultuurkamer	14-07-1943 – 01-08-1943
Assen, Gymnasium	07-08-1943 – 21-08-1943
Emmen, Café Groothuis	03-09-1943 – 12-09-1943
Enschede, Schouwburgzaal	22-07-1943 – 03-10-1943
Utrecht, Gymnastieksalen	12-10-1943 – 07-11-1943
Haarlem, Frans Halsmuseum	16-11-1943 – 12-12-1943
Amsterdam, Stedelijk Museum	24-12-1943 – 31-01-1944
Eindhoven, Van Abbemuseum	08-02-1944 – 20-02-1944
Sittard, Spadehuis	26-02-1944 – 19-03-1944
Gent, Universiteitsgebouw	13-05-1944 – 07-06-1944
Antwerpen, Museum voor Schone Kunsten	10-06-1944 – 02-07-1944
Brussel, Paleis voor Schone Kunsten	07-07-1944 – 30-07-1944
Gent, Universiteitsgebouw	??-08-1944 – ??-09-1944

De tentoonstelling in Gent had als basis wat in Nederland te zien was geweest, maar dan uitgebreider. Behalve door de Germaansche Werkgemeenschap Vlaanderen was de tentoonstelling mede mogelijk gemaakt door *SS-Ahnenerbe* en gefinancierd door de *Germanische Leitstelle*.⁵³ De kosten waren echter hoger dan gepland en *SS-Gruppenführer* R. Jungclaus, de belangrijkste SS-man in België, stelde extra middelen ter beschikking.⁵⁴

Behalve met wat in Nederland werd getoond breidde men de tentoonstelling uit met een grote maquette van Stonehenge, levens-

en meibomen, renwagens en een model van een Germaans huis. Tevens draaide bij de tentoonstelling de Duitse propagandafilm ‘Vlaanderens Germaans Gezicht’, over bezet België, vervaardigd door Alfred Ehrhardt.⁵⁵

Van de Belgische tentoonstelling is veel meer beeldmateriaal bewaard gebleven dan van die in Nederland en dat geeft een indruk van de opening en de inhoud van de tentoonstelling.

Bij de opening zijn naast burgers veel militairen aanwezig. Op de wanden zijn de grote

De tentoonstelling 'Germaansch Erfgoed' in Brussel, 7 juli 1944. Foto: collectie Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA), Brussel.

reconstructietekeningen en kaarten opgehangen, die ook al in Nederland waren te zien. Naast een beperkt aantal vitrines met voorwerpen is veel ruimte voor modellen van huizen, grafmonumenten en replica's van werktuigen die door de bezoeker gehanteerd konden worden.

Een onfortuinlijk einde

Na de opening in Gent was de tentoonstelling nog in Antwerpen en Brussel te zien. Hij keerde in augustus terug naar Gent. Daar vond opnieuw een opening plaats in het Universiteitsgebouw. De laatste berichten over de tentoonstelling dateren van september 1944, waarna het stil werd.

Nadat de geallieerden op 6 juni 1944 de stranden van Normandië hadden bestormd, was er een hevige strijd uitgebroken om het Normandische bruggenhoofd uit te breiden.

Eind juli/begin augustus lukte het de geallieerden uit te breken en door te stoten naar Parijs. Dat werd op 25 augustus bevrijd en daarna ging de opmars naar het noorden snel. Op 2 september trokken de troepen de Belgische grens over en op 13 september werd Gent bevrijd.

Ondertussen vroeg Van Wijngaarden zich in Leiden af wat er met de tentoonstelling in Gent zou zijn gebeurd. In de tentoonstellingen zaten nogal wat bruiklenen van het RMO, gelukkig meestal tweede keus. Pas na de bevrijding van West-Nederland in mei 1945 en het herstel

van de openbare orde kon Van Wijngaarden een poging wagen om te achterhalen wat er van de tentoonstelling was geworden. Hij schreef brieven en stuurde zelfs iemand naar Gent om poolshoogte te nemen, maar zonder resultaat. Niets dook er meer op.⁵⁶

Inventariskaart met een aantekening over de tentoonstelling 'Wat aarde bewaarde'. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

De verdwenen voorwerpen werden door het museum in de inventarisboeken en op de inventariskaarten voorzien van de aantekening: "Verloren gegaan in 1945 met de tentoonstelling 'Wat aarde bewaarde'".

Receptie

In nationaalsocialistische kringen zag men de tentoonstelling als een groot succes. Bij een bijeenkomst van *SS-Ahnenerbe* in Salzburg in januari 1944 noemde Snijders de tentoonstelling als voorbeeld van de door hem als voorzitter ingezette koers om met de Germaanse Werkgemeenschap een zo groot mogelijk publiek te bereiken.⁵⁷

Het publieksbereik was inderdaad groot, omdat de tentoonstelling vrijwel dekkend over heel Nederland te zien was en de catalogus goed verkocht. Hoewel exacte cijfers ontbreken was ook het publiek gecharmeerd van de tentoonstelling en velen bezochten de expositie. Binnen de kleine archeologische wereld had men echter zijn bedenkingen. Veel medewerking was er niet.

De allitererende naam 'Wat aarde bewaarde' was ook besmet. Na de oorlog werd er over de tentoonstelling nauwelijks gesproken, geschreven of naar gerefereerd, uit vrees dat de archeologie geassocieerd zou worden met het foute gedachtegoed van de nieuwe orde. Een tentoonstelling met dezelfde titel die in Ermelo werd samengesteld, en met een begeleidend boekje, deed in 1993 dan ook in archeologische kringen de wenkbrauwen fronsen.⁵⁸

Een opvolger van het boek, als een overzicht van de Nederlandse archeologie, zou pas in 1959 verschijnen. *De Voorgeschie-*

denis van de Lage Landen was geschreven door de Belgische archeoloog S.J. De Laet uit Gent en de Amsterdamse archeoloog W. Glasbergen. Lang zou het een standaardwerk zijn.

Het tentoonstellingsproject had natuurlijk zijn repercussies na de oorlog. De hoofdrolspelers bij de samenstelling en organisatie, Bursch, Felix en Van Heemskerck Düker, werden na de bevrijding opgepakt. Alle drie zouden ze na berechting nog enige tijd geïnterneerd worden. Bursch en Felix vonden daarna geen werk meer binnen de archeologie, maar Van Heemskerck Düker zou nog een lange carrière als fotograaf hebben.

Maar ook op een lager niveau had deelname en medewerking gevolgen. Een voorbeeld daarvan is de tentoonstelling in Maastricht, waaraan enkele leden van het bestuur van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en de conservator van de archeologische collectie hadden meegewerkt. Die welwillendheid zou na de oorlog tot ontslag van een van de betrokkenen leiden.⁵⁹

Van de wetenschappelijke denkbeelden die in de tentoonstelling naar voren kwamen bleef niets over. Termen als ras, volks en Germaans waren na de oorlog besmet. Verklaringen waarin de migratie van mensen en volken een rol speelden, werden met grote voorzichtigheid geponeerd of zoveel mogelijk vermeden. De laatste jaren echter zijn ze weer relevant geworden door moderne onderzoeksmethoden zoals DNA, maar gelukkig nu zonder een geopolitieke inhoud.

Noten

1 Bij het schrijven hebben we van velen hulp gekregen. In alfabetische volgorde willen wij hen daarvoor van harte danken: M. Eickhoff (NIOD, Amsterdam), J. van Heemskerck Düker, R.J. Looman (RMO, Leiden), H. Pauts (RMO, Leiden), W.A.B. van der Sanden (Drents Museum, Assen) en R.E. Taselaar (Vaassen).

2 Voor een overzicht van de Nederlandse archeologie in de oorlogsjaren zie: M. Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene': Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme* (Amsterdam 2003).

3 P. Schulten, 'Oudheid en Nieuwe Orde. Geerto Aeilko Sebo Snijder (1896-1979)' in: J.P. Knegtmans, P. Schulten & J. Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996) 155-222.

4 Voor Van Dam zie: P.J. Knegtmans, 'Onderwijspacifcatie in de Nieuwe Orde. Jan van Dam (1896-1992)' in: J.P. Knegtmans, P. Schulten & J. Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996) 223-316. Voor Goede- waagen zie: B. van Berkel, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een onverbetterlijke nationaalsocialist* (Amsterdam 2013).

5 Schulten, 'Oudheid en Nieuwe Orde', 203.

6 K. van Berkel, *Academische illusies. De Groningse Universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel 1930-1950* (Amsterdam 2005); K. van Berkel, *Universiteit van het Noorden. Vier eeuwen academisch leven in Groningen, Deel 2: De klassieke universiteit 1876-1945* (Hilversum 2017); Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'*.

7 L.B.M. Verhart, 'Een collaborerende conservator. Frans Bursch ontpopte zich gaandeweg de oorlog als een overtuigd nazi-propagandist'

in: P. ter Keurs & W. Wirtz (red.), *Rijksmuseum van Oudheden Leiden. Een geschiedenis van 200 jaar* (Leiden/ Zwolle 2018), 347-356.

8 Nationaal Archief Den Haag (NA), ministerie van Justitie, Centraal Archief van de Bijzonder Rechtspleging (CABR) 1945-1952, nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 3740.

9 Archief RMO, Brievenarchief: ingekomen brieven, 03.01.1941 (Volk-sche Werkgemeenschap). Het betreft drie brieven omdat men bij de Volk-sche Werkgemeenschap de gewoonte had één vraag per brief te stellen.

10 Zie ook Schulten, 'Oudheid en Nieuwe Orde', 184, noot 115 en Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'*, 215-218.

11 Archief RMO, Brievenarchief: verzonden brieven van het ROB, nr. 5 (06.01.1941).

12 Een handicap is dat veel correspondentie verdwenen is. In het NIOD in Amsterdam is slechts een kleine hoeveelheid aangetroffen. Raadpleging van persoonsdossiers van de bijzondere rechtspleging maakt duidelijk dat voor de bewijsvoering bij de berechting originelen zijn gelicht uit de archieven van nationaalsocialistische organisaties. Dit zal ook met het archief van de Volksche Werkgemeenschap zijn gebeurd. Bursch heeft bij zijn berechting bekend al het materiaal dat voor hem belastend zou zijn thuis te hebben vernietigd. Veel correspondentie van het Rijksbureau Oudheidkundig Bodemonderzoek liep via zijn huisadres.

13 J.N. Lanting en J.D. van der Waals, 'Laat-neolithische grafheuvels bij Vaassen en Maarsbergen', *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* 52 (1971) 93-127.

14 R.E. Taselaar, "Zomerkamp voor journalisten" te Vaasen 1941 (1)', *Ampt Epe* 156 (2006) 25-32.

15 F.C. Bursch, 'De oudheid in 't

heden', *Volksche Wacht* 6 (1941) 167-171.

16 <http://in.beeldengeld.nl/kanaal/4490-pers-en-journalistiek/4495-1e-nederlandse-journalistenkamp-in-vaassen>.

17 Leo Verhart, 'De archeologische rijksmusea van Nijmegen en Leiden in de oorlogsjaren: de correspondentie tussen de directeurs J.H. Holwerda en W.D. van Wijngaarden', *Numaga LIX* (2012) 80-103.

18 W.F. van Heemskerck Düker en H.J. van Houten, *Zinnebeelden in Nederland* (Amsterdam, zonder jaar).

19 Archief Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD) Amsterdam, nummer toegang 113: Nederlandsche Kultuurraad, inventarisnummer 504, ontvangen brief 20.07.1942.

20 W.F. van Heemskerck Düker en P. Felix, 'Wat aarde bewaarde'. *Vondsten uit onze vroegste geschiedenis* (Amsterdam, zonder jaar).

21 M. Eickhoff, 'Museumdirecteur in oorlogstijd. De morele worsteling van Willem van Wijngaarden met het nationaalsocialisme' in: P. ter Keurs & W. Wirtz (red.), *Rijksmuseum van Oudheden Leiden. Een geschiedenis van 200 jaar* (Leiden/Zwolle 2018), 357-366.

22 Archief RMO, Brievenarchief: verzonden brieven, 27.07.1942 (Volk-sche Werkgemeenschap).

23 Archief RMO, Brievenarchief: ontvangen brieven, 17.08.1942 (Volk-sche Werkgemeenschap).

24 Archief RMO, Brievenarchief: verzonden brieven, nr. 500, 05.09.1942 (Volk-sche Werkgemeenschap).

25 Archief RMO, Brievenarchief: verzonden brieven, 08.08.1943, 12.01.1944; ontvangen brieven, 12.10.1943 (Volk-sche Werkgemeenschap).

26 Archief RMO, Brievenarchief: verzonden brieven, 05.09.1942 (Volk-sche Werkgemeenschap).

27 Archief RMO, Brievenarchief: ontvangen brieven, 23.09.1942 (Volk-sche Werkgemeenschap).

28 Archief RMO, Brievenarchief: verzonden brieven, 05.09.1942, 30.11.1942; ontvangen brieven, 23.09.1942 (Volk-sche Werkgemeenschap).

29 'Wat aarde bewaarde. Een interessante tentoonstelling', *Leidsch Dagblad*, 15.12.1942.

30 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, 12.

31 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, 13.

32 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, 13-14.

33 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, 49.

34 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, 50.

35 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, 51-53.

36 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, 51-53. Felix had over de leider van de opstand in 1942 een boek geschreven dat bij uitgeverij Hamer was verschenen: P. Felix, *Claudius Civilis. De vrijheidsoorlog der Bataven 69-70 n.o.j.* (Amsterdam 1942).

37 Zie ook Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'*, 279.

38 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, tweede en derde druk, 100.

39 Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'*, 279-280. Voor de details zie: Archief RMO, Brievenarchief: ontvangen brieven, 17.05.1943 (Van Dam)

[met afschrift Van Gelder aan Van Dam: 12.05.1943].

40 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, eerste druk, 44; tweede en derde druk, 45.

41 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, tweede en derde druk, 26.

42 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, tweede en derde druk, 36.

43 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, tweede en derde druk, 31.

44 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, eerste druk, 38; tweede en derde druk, 39.

45 Van Heemskerck Düker en Felix, *Wat aarde bewaarde*, eerste druk, 43; tweede en derde druk, 44.

46 https://search.alexanderstreet.com/view/work/bibliographic_entity-7Cvideo_work%7C2474779.

47 Archief RMO, Brievenarchief: ontvangen brieven, 02.10.1942 (Volk-sche Werkgemeenschap).

48 Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL) Maastricht, Archief van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 1863-1965, nummer toegang 17.10, inventarisnummer 1002, ontvangen brieven, 22.03.1946 (Nyst).

49 Archief RMO, Brievenarchief: verzonden brieven, 13.10.1941 (Volk-sche Werkgemeenschap).

50 'Tentoonstelling "Wat aarde bewaarde" geopend', *Leidsch Dagblad*, 22.12.1942.

51 Leo Verhart, 'De nationaalsocialistische tentoonstelling *Wat aarde bewaarde* in Limburg: verschillende visies', *De Maagouw* 138, 22-28; J.M.E. Vleeshouwers, 'De Frankische werkgemeenschap 'De Spade' in Sittard 1941-1944', *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (2001), 47-64.

52 'Tentoonstelling "Wat aarde bewaarde" geopend', *Drentsch Dagblad*, 09.08.1943.

53 M. Beyen, *Oorlog & verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam 2002), 220.

54 Beyen, *Oorlog & verleden*, 220.

55 R. Vande Winkel, 'De cameraman, de dichter en de kapelaan: Alfred Ehrhardt draait cultuurfilm met de hulp van Wies Moens en Cyriel Verschaeve', *Wetenschappelijke tijdingen op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse Beweging* 62 (1) (2003), 32-47, aldaar 38.

56 Pogingen om in het kader van dit artikel nog wat te achterhalen sneuvelen ook. De voorwerpen die in de tentoonstelling zaten zijn niet meer opgedoken in particuliere en openbare verzamelingen. Er was nog hoop dat de modellen getraceerd konden worden, maar die hoop bleek ijdel.

57 Schulten, 'Oudheid en Nieuwe Orde', 211, noot 214.

58 Sprang, A. van, *Wat aarde bewaarde; uit de voorgeschiedenis van Ermelo en omgeving* (Ermelo 1993).

59 Verhart, 'Wat aarde bewaarde in Limburg: verschillende visies'.

De bedstee in Het Leids Wevershuis. Foto: Elinoor Veldman.

Museum Het Leids Wevershuis als icoon van armoede

Aaltje Knoop

Aaltje Knoop is oud-docent pedagogiek en beeldende vorming aan de PABO. Zij is gespecialiseerd in textiele werkvormen. In die hoedanigheid schreef zij artikelen en boekjes over de ontwikkeling van de beeldende kinderlijke vormgeving. Ook was zij voorzitter van de Vereniging Docenten Textiele Werkvormen.

Dit artikel gaat over de mensen van het eerste uur.¹ Wie waren die mensen die het heldere inzicht hadden dat het wevershuisje aan de Middelstegracht 143 van ongeken-de waarde is? Dat het een uniek document van sociaal-culturele betekenis is, de moeite waard om te bewaren? De ervaring van bittere armoede, die architect Boudewijn Veldman (Delft 1943, architectuur/bouwkunde) achter de voordeur aantrof werd gedeeld door twee leden van de restauratiestichting het Kleine Leidse Woonhuis, afgekort KLW (1976-2000), te weten Rita Meijer-Hofland (medisch secretaresse Endegeest), voorzitter, en Herbert van Hoogdalem (1942, sociale psychologie/Leiden en bouwkunde Delft), secretaris. Veldman, Meijer en Van Hoogdalem wisten alle drie: 'Hier gaan we wat mee doen.' Maar wat? Ze hadden zelf heel wat ervaring met het restaureren en bewoonbaar maken van arbeidershuisjes – de zogenaamde wevershuisjes – in de binnenstad van Leiden. Ze waren bevlogen, enigszins rebels: wat zij wilden was tegen de politieke trend in. Een trend die, mede dankzij het Kleine Leidse

Woonhuis, na 1974 honderdtachtig graden draaide.²

De ontdekking

'Wat krijgen we nou?' Fietsend over de Middelstegracht, zag architect Boudewijn Veldman in 2001 aan de gevel van het pandje 143 een bord van makelaardij De Leeuw met 'Te Koop'. Hij remde, stond stil: perplex. 'Hoe kan dat nou?' Snel De Leeuw gebeld om te gaan kijken. Binnen overstroomde een golf van emotie hem. Na zijn vorige bezoek, twaalf jaar eerder, in 1989, had het pandje nog een tijdje leeggestaan, maar alles was nog even oorspronkelijk, alleen in het kwadraat. De armoede en verkrotting vlogen je aan. Dit is zo uniek. Dit huisje overstijgt romantische nostalgie; dit huisje heeft waarde van algemeen cultureel belang. Hij vroeg De Leeuw een optie om het in deze vorm te kunnen redden voor de stad Leiden en het nageslacht. Daarop werd het twee weken uit de verkoop gehaald om zodoende Boudewijn Veldman tijd te geven zijn idee uit te werken. Want Boudewijn Veldman is de eigenlijke ontdekker van het huisje als museaal onderwerp.

Het wevershuisje, Middelstegracht 143 in 1989. Foto: Boudewijn Veldman.

Museum het Leids Wevershuis

We hebben het over het Museum Het Leids Wevershuis, dat, opgericht op 29 juli 2004 als Stichting Het Leids Wevershuis, in 2020 zijn zestienjarig bestaan viert. De eerst bekende bewoner dateert van 1561 en was inderdaad wever, een linnenwever.³ De laatste bewoner moest het pandje in 2001 op last van de brandweer verlaten. Daarna werd het museaal gerestaureerd; dat wil zeggen geconsolideerd, waarbij zo veel mogelijk in originele staat behouden is gebleven. Dus niet alleen maar terugrestaureren tot de zeventiende eeuw. Ook elementen die latere bewoners toegevoegd hadden en kenmerkend waren voor bepaalde perioden werden gehandhaafd. Zoals bijvoorbeeld het in de achttiende eeuw toegevoegde achterhuisje. En de negentiende-eeuwse vervanging van de zeventiende-eeuwse olielampjes door gaslicht. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw vervingen studenten dat weer door elektrisch licht. Ook bleef een met punaises opgeprikte tekening en een 'gastenboek' met handtekeningen van studenten op de muur gehandhaafd. De Stichting Het Leids Wevershuis ging een samenwerking aan met de weefkring Leyds Laeken. Deze zorgde voor een weefgetouw in de voorkamer. Bovendien waren er weefsters die zich beschikbaar stelden om daarop te werken en tegelijkertijd gastvrouw te zijn tijdens de openingsuren. Hun inzet maakt die openstelling, tot op de dag van vandaag, mogelijk.

De politieke context

Tot september 1974 had Leiden een rechtse gemeenteraad met A.J. (Abram) Kret (Protestants Christelijke Lijst) als wethouder stadsont-

Herbert van Hoogdalem en Boudewijn Veldman inspecteren de 'elektrische' gaslamp in het Leids Wevershuis, 2020. Foto: Aaltje Knoop.

wikkeling.⁴ Zowel de raad als de wethouder volgden tot die tijd de landelijke trend: aanpassing ten behoeve van de bereikbaarheid van de binnenstad door te slopen en doorbraken te bewerkstelligen, ten gunste van nieuwbouw met faciliteiten voor de heilige koe: de auto. Maar Leiden had iets dat andere gemeenten van eenzelfde omvang niet hadden: een historische binnenstad. Helaas ernstig in verval. Na vertrek van alle industrieën uit de binnenstad was er een gigantische armoede. En zoals Herbert van Hoogdalem het formuleert: 'Armoede is de beste bescherming voor monumenten.' Leiden had geen geld voor de miljoenen kostende plannen tot sanering van de binnenstad met demping van (nog meer) grachten en doorbraken om die binnenstad autotoegankelijk te maken. Dus bleef veel bij het oude. Tot het politieke keerpunt in 1974 ook een cultureel keerpunt werd. Want vanaf 1974 wist het linkse college met Cees Waal als wethouder van Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken en Verkeer zich gesteund door het zojuist geïnstalleerde kabinet Den Uyl met Schaefer als staatssecretaris van Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting. Zowel

Cees Waal als het kabinet Den Uyl waren voor behoud van woonfunctie en historie in de binnensteden. En zo vonden zij elkaar. De Leidse problematiek werd door de landelijke politiek erkend. Leiden kreeg de status van Artikel 12-gemeente (zie kader). Gelukkige bijkomstigheid was dat daardoor, van 1977-1985 de gemeente eveneens gebruik kon maken van de Interim Saldo Regeling (ISR). Dat gaf financiële armslag om onder andere de renovatie van de binnenstad op historisch/cultureel verantwoorde wijze uit te voeren.⁵ En zo werd de armoede van de stad Leiden de reden dat het karakter van de binnenstad bewaard is gebleven.

Nota Volkshuisvesting in de jaren negentig

De gemeente Leiden beschikte over een gemeentelijk woningbedrijf: de Leidse Woningstichting. Toen in 1989 de nota 'Volkshuisvesting in de jaren negentig' van staatssecretaris Heerma verscheen leidde dat tot verzelfstandiging van de woningcorporaties. Dat had een tweeledig doel: de rijksoverheid wilde bezuinigen en legde de subsidies gedeeltelijk droog. Maar bovendien moest het bouwen van woningen meer aan de marktsector worden overgelaten. Gevolg was dat de Leidse Woningstichting werd geprivatiseerd en getransformeerd tot Woningbouwvereniging Leiden. Deze ging later op in woningcorporatie Portaal. De gemeente had daar dus geen zeggenschap meer over. Wat de gemeente wel deed was de ongeveer 500 woningen die zij nog in bezit had – het verspreid liggend woningbezit, geen woningwetwoningen – omstreeks 1999 als bruids-

Artikel 12

Leiden kreeg over de periode 1974-1978 in het kader van de Financiële-verhoudingswet de status van Artikel 12-gemeente. Artikel 12 erkende dat de financiële tekorten mede ontstaan waren door het historisch karakter van de stad. Het zorgde er bovendien voor dat de kant-en-klare Leidse plannen ten aanzien van de renovatie dankzij de miljoenen van het Rijk, uitgevoerd konden worden.

schat overhevelen naar Portaal. Daar was ook Middelstegracht 143 bij, kadastraal bekend als Gemeente Leiden, sectie I, nummer 2950.

Hoe een krot een museaal object werd

Nico Adema werkte in die tijd (1989) bij de gemeentelijke afdeling Volkshuisvesting. Hij gaf architect Boudewijn Veldman opdracht een renovatieplan te maken voor Middelstegracht 143. In diezelfde tijd werkte Jan Landkroon bij de gemeente, afdeling Grondzaken. Landkroon werd – en is nog steeds – penningmeester van de Stichting Het Leids Wevershuis Leiden sinds de oprichting in 2004. Als gemeenteambtenaar bekeek hij begin jaren '80 wat er met het Gijzenij-project (zie kader), waar Middelstegracht nr 143 deel van uitmaakte, gedaan kon worden. Op het Gijzenij-terrein, dat helemaal 'verpakhuisd' was, lag een berg afval van zo'n twee meter hoog. Dat moest gesaneerd worden; kon dat niet tegelijk met nr. 143 opgeruimd worden? Terwijl Land-

Van 1947 tot 1980 was Middelstegracht 143 eigendom van de firma Gijzenij. De firma had een Metalen- en Lompenhandel op het Zwartehandspoorcomplex tussen Uiterstegracht en Middelstegracht. In 1980 kocht de gemeente het van Gijzenij, inclusief de laatste bewoner Lieuwe Wijmenga,⁶ die er in 1956 als student chemie in was komen wonen. Toen het woningbezit van de gemeente overgeheveld werd naar Portaal was dat weer met inbegrip van huurder Lieuwe Wijmenga.

De laatste bewoner van het Leids Wevershuis, Lieuwe Wijmenga, in 2005. Foto: Boudewijn Veldman.

kroon alle 500 woningen van het verspreid liggend woningbezit kritisch doornam, nam Veldman contact op met de bewoner van 143.

Boudewijn Veldman woonde zelf in zijn studenttijd in Delft in een arbeidershuisje. Wellicht heeft het opknappen daarvan hem gevoelig en creatief gemaakt voor de charme van kleine huisjes. Zulke oude huisjes hebben een verhaal te vertellen en de charme van microwoningen

is dat ze een eigen voordeur hebben. Na zijn verhuizing naar Leiden richtte Veldman zijn eigen architectenbureau op. In 1982 kreeg hij opdracht van de Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis voor het Zwartehandspoorproject. Tijdens dit project werd de belangstelling van het bouwteam getrokken door het naastgelegen pandje Middelstegracht 143. Dit pandje bleek bewoond te worden door chemicus Lieuwe Wijmenga, die het sinds 1956 als student huurde van lompenhandelaar Gijzenij en niet wilde meewerken aan renovatie. Vijf jaar later, in 1989, belde Veldman, in opdracht van Adema, bij hem aan op nr. 143 met het verzoek het huisje te mogen opmeten.

Liefde op het eerste gezicht

'Je mag een half uur komen, langer wil ik niet,' is de reactie van Wijmenga op de vraag van Veldman. Het bezoek werd georganiseerd. Veldman nam twee medewerkers mee voor het opmeetwerk. Toen hij in 1989 het huisje binnenging was het liefde op het eerste gezicht. Als door een bliksemschicht werd Veldman getroffen door wat hij aanschouwde. Een huis in een dergelijke staat had hij nog nooit gezien: zo authentiek. Er was geen wastafel, geen keuken, geen douche, wel een intacte bedstee (het verbod op de bedstee dateert van 1920⁷). Sinds 1955 waren er drie elektrische peertjes als verlichting en er was een wc-pot. Op zolder lieten de dakpannen zonder dakbeschot weer en wind en sneeuw door. Buiten, op het piepkleine binnenplaatsje, zag Veldman gebruikte theezakjes te drogen hangen. Wijmenga wilde uit hygiënische overwegingen geen natte zakjes in de afvalbak doen.

Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis (KLW)

Voor de prachtige panden in Leiden, zoals aan het Rapenburg, zijn er organisaties die zorgdragen voor het behoud en onderhoud. Voor de kleine huisjes in de historische binnenstad was er niets. Tot 1976. Agaath Arends, Rita Meijer en Herbert van Hoogdalem waren de drijvende krachten en oprichters van de Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis.

Ze vonden elkaar vanuit hun gemeenschappelijke architectonische interesse, en sociaal en historisch gevoel. Samen richtten zij op 18 maart 1976 de Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis op, met als tweeledig doel: het redden van wevershuisjes en het adviseren/assisteren van mensen bij het opknappen ervan. Op die manier zijn tientallen huisjes, op het eerste gezicht onooglijke pandjes, bewaard gebleven.⁸ Politiek had de Stichting het tij mee en in Veldman werd de ideale restauratie-architect gevonden. Bovendien had het werk van de Stichting een enorm uitstralings-effect: de één stak de ander aan. Mensen kregen weer vertrouwen in bepaalde buurten en wilden er graag wonen. En zo kwam het dat Museum het Leids Wevershuis als monument van arbeidersarmoede in lakenstad Leiden bewaard is gebleven. Over de monumentale panden in Leiden is veel bekend; over het wonen en werken van de Leidse arbeiders niet. De Stichting KLW gaf Kees van der Wiel (Leiden 1950, sociaaleconomische geschiedenis Utrecht) opdracht die leem-

Aanbieding van het eerste exemplaar van het boek Leidse Wevershuisjes door leden van de stichting Het Kleine Leidse Woonhuis aan burgemeester Cees Goekoop van Leiden. V.l.n.r.: Herbert van Hoogdalem, Boudewijn Veldman, Agaath Arends, Henk Deurhof, Kees van de Wardt, Rita Meijer-Hofland, Paul Klück en Cees Goekoop, in Museum De Lakenhal 2001. Foto: J. Hiemstra.

te op te vullen en onderzoek te doen naar: 'De geschiedenis van wonen en werken. Het wisselende lot van de zeventiende-eeuwse Leidse arbeiderswoningen'. De uitkomsten daarvan vormen het standaardwerk *Leidse Wevershuisjes*, dat in 2001 verscheen. In 2018 volgde de gewijzigde en vermeerderde derde druk met een toegevoegd hoofdstuk over het Museum Het Leids Wevershuis/Middelstegracht 143.⁹

Wevershuisje

In de zestiende eeuw stierven duizenden mensen door pestepidemieën en de oorlog met de koning van Hispanje (beleg van Leiden). Dat was de oorzaak dat het inwonertal van de stad tot zo'n zesduizend mensen was teruggelopen. Maar na Leidens Ontzet in 1574 stroomde de stad vol met duizenden religieuze en/of economische vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden, Noord-Frankrijk en Duitsland.¹⁰ Dat waren voornamelijk textielarbeiders, waaronder wevers. En die arbeiders moesten gehuisvest worden. Het Leidse stadsbestuur,

Gillis Salomons Rombouts, Weverswerkplaats, 1656, olieverf op paneel. Collectie Frans Hals Museum Haarlem.

met Jan van Hout als visionair en dynamisch bestuurder, probeerde orde te brengen in de wildgroei van behuizing. Ad-hoc-oplossingen en stadsuitbreidingen waren het gevolg. Pakhuizen moesten woningen worden, huizen kregen meerdere verdiepingen, iedere tuin of groot erf werd volgeplempt met huisjes.

Dergelijke kleine arbeidershuisjes hadden twee kamers: je viel met de voordeur het werkvertrek binnen waar, bij de wevers, het weefgetouw stond. Ze stonden bekend als wevershuisjes. De achterkamer was de woonkamer, de 'haard' genoemd, naar de stookgelegenheid die daar zat. In de wand tussen beide ruimtes zaten de bedstee en een kast; tussen voor- en achterkamer bevonden zich een trappetje naar een verdiepte kelderkast en een toegang tot de zolder. Behalve dat de zolder als opbergplaats diende voor weefvoor-

raden en turf, sliepen hier de (talrijke) kinderen.

Middelstegracht 143 is ook zo'n wevershuisje, met een vergelijkbare indeling. Opmerkelijk is dat in 1561 in een voorganger van het pand eveneens een linnenwever woonde. Volgens bouwhistorisch onderzoek dateert het huidige wevershuis uit de periode 1626-1631.¹¹ Oorspronkelijk leidde een spiltrap naar de zolder. De fundering daarvan is teruggevonden bij de museale restauratie. De zolder heeft een onbeschoten dak.

Het achterhuisje dat tegen Middelstegracht 143 aangebouwd zit dateert wellicht van rond 1700. In 1692 werd het wevershuisje gekocht door metselaarsknecht Jan Jansz van Hoven. Hijzelf zou de bouwwerkzaamheden gedaan kunnen hebben. Begin twintigste eeuw werd de buitenplee vervangen door een doorspoeltoilet, werden de twee kamers door een gangetje afgescheiden en kwam er gasverlichting. In de week van 17-23 oktober 1907 begon de elektriciteitscentrale Leiden stroom te leveren. De Pancras-buurt zal niet in de voorste gelederen gestaan hebben om stroom te krijgen. Maar voor nr. 143 kwam er zelfs pas in 1955 elektrisch licht. Ook werd toen de waterleiding die het kraantje achter de voordeur van stromend water voorzag, doorgetrokken naar de gootsteen. De laatste bewoner was de uiterst sober levende Wijmenga. Hij kwam

22 Oktober 2019 rinkelt de bel van de voordeur op de Middelstegracht 143. Er staan vier mensen op de stoep: een jong stel en een ouder echtpaar, waarvan de vrouw een gloedvol betoog afsteekt: 'Ik ben mevrouw Anna Maria Berendina Sjardijn; dat komt van het Frans voor tuin (jardin). Mijn voorouders hebben hier gewoond en ik wil dit huisje aan mijn kleindochter en partner laten zien.' Ze loopt het gangetje verder in en toont het jonge volkje de door Jan Willem Bruins, Leidse muurschilder van gedichten, gekalligrafeerde lijst met achtereenvolgende bewoners. Ontroerd zien ze dat van 1846-1857 timmerman Abraham Delfos en Cornelia Sjardijn huurders geweest zijn.¹²

Anna Sjardijn bezocht in 2019 met haar echtgenoot, dochter en haar vriend het huisje waar haar voorouders woonden. Foto: Aaltje Knoop.

En zo vergaat het alle bezoekers van het Wevershuisje. Iedereen is geraakt door de armoede en karigheid van het leven van de 'gewone man' in voorgaande eeuwen.

er als student in 1957 wonen en moest het in 2001 verlaten omdat de brandweer het onbewoonbaar achtte: hij liep gevaar, het dak stond op instorten. Na zoveel jaren obstinaat weigeren te vertrekken deed hij het dit keer wel. Men verleidde hem met succes om in een ander, gerenoveerd maar vergelijkbaar, wevershuisje in de buurt te gaan wonen.

Het draagvlak en de realisatie

Het huisje zelf bracht Veldman op nieuwe ideeën over restaureren: 'De adem van de voorvaderen zit in de muren.' Alle elementen die bij dat lange verleden hoorden wilde hij met respect behandelen en zoveel mogelijk laten zitten. Technische problemen als lekkages moesten worden opgelost, maar verder niet gerenoveerd. Dus geen centrale verwarming, maar alles zo maximaal mogelijk behouden. Die punaises, die scheur in de muur, die handtekeningen en de verzakking op zolder koesteren en laten zien. Niet alles terugbrengen naar de zeventiende eeuw, maar de ontwikkeling door de tijd accepteren. Veldman wilde de laagheid van de geschiedenis respecteren.

Er werd gepraat met alle oudheidkundige instellingen in Leiden: de Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis, de Stichting Diogenes, Stichting Hendrick de Keyser, de Historische Vereniging Oud Leiden en Museum De Lakenhal. Ze kwamen allemaal kijken. Ze waren allemaal oprecht geïnteresseerd om Middelstegracht 143 als icoon van armoede te bewaren. De vraagprijs voor het krot was ongeveer een ton. Wie zou dat gaan betalen? De instellingen waren niet bereid of in staat tot koop 'want tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren'.¹³

De Lakenhal was in 1988 in een bestuurlijk vacuüm beland toen directeur Maarten Wurfbaïn met pensioen was gegaan. Er was nog geen opvolging. Reden was dat de gemeente Leiden met de gedachte speelde om de gemeentelijke kunst- en culturele instellingen, waaronder museum De Lakenhal, onder te brengen in een gemeenschappelijk bureau. In de tussentijd nam Ingrid Moerman, sinds 1968 conservator van de historische afdeling van De Lakenhal, de honneurs waar. Zij ging dus nu, als waarnemend directeur, overall op af. Dus ook op de uitnodiging van Veldman om naar het wevershuisje te komen kijken en mee te denken over de toekomstmogelijkheden. Moerman was – dat is niet verbazingwekkend gezien haar achtergrond – direct doordrongen van de historische uniciteit. Maar ook van de onmogelijkheid om er een soort dependance van De Lakenhal van te maken. Dat zou namelijk inhouden dat er speciale beveiliging aangebracht zou moe-

Handtekeningen van studenten op een muur in het Leids Wevershuis. Foto: Boudewijn Veldman.

ten worden, suppoosten aanwezig zouden moeten zijn en aan collectievorming gedaan zou moeten worden. Maar Moerman kende de wethouder van cultuur, zelfs heel goed. Als student had hij een baantje als suppoost gehad in De Lakenhal. Zij zou dus contact opnemen met hem: Alexander Pechtold van D66, sinds 1996 wethouder.¹⁴ Pechtold bracht het in de vergadering van B en W in en zo geschiedde het dat de gemeente geïnteresseerd raakte en tot actie overging.

Veldman kreeg het in die korte tijd voor elkaar dat het Wevershuisje in 2001 meedeed aan de Open Monumentendag. Het liep storm. Half Leiden kwam kijken, met tranen in de ogen, want: 'Zo woonden vroeger mijn vader en moeder/opa en oma.' Aan het eind van de dag, waarbij Veldman en Van Hoogdalem gestopt waren met het tellen van de bezoekers, kwam Melanie Schultz van Haegen (VVD) namens B en W vertellen dat de gemeente Leiden besloten had het wevershuisje terug te kopen.¹⁵

Aankoop

Bakema & Pison Makelaardij B.V. taxeerde het pandje op 26 juli 2001 op 129.327,27 gulden. De terugkoop door de gemeente kon plaatsvinden. De gemeenteraad bekrachtigde het besluit op 19 februari 2002. Als wethouder Economische Zaken, Grondbedrijf en Vastgoed was Alexander Pechtold inmiddels door Alexander Geertsema (VVD) opgevolgd. Het zou echter nog tot 2005 duren alvorens de restauratie daadwerkelijk van de grond kwam. Het *Leidsch Dagblad* schreef op 2 oktober 2003 dat 'Het wevershuisje met historische waarde aan de Leidse Middelstegracht staat

Leidse 'juffers'

Timmerman/restaurator Paul Witteman op zolder aan het werk met de 'juffers'. Foto: Boudewijn Veldman.

Bij de restauratie van het dak komt een mooi voorbeeld van museale restauratie/consolidatie om de hoek kijken: het zogenaamd 'sporendak'. Dat wil zeggen dat, als je in het wevershuisje op zolder staat en goed naar de balken kijkt, je ziet dat die 'sporen', sparren zijn; praktisch hele bomen. Van onderen zijn ze dikker dan van boven; ze zijn rond, lopen taps toe. Het zijn duidelijk geen balken. Ze worden ook wel juffers genoemd. Een groot aantal van deze sporen was verrot. Houthandel Noordman leverde nieuwe; maar diezelfde maat was niet te krijgen. Timmerman Paul Witteman heeft al die sparren met een schaafdisel handmatig op maat geschaafd. En toen moest dat blanke hout nog hetzelfde bruine kleurtje krijgen als die oude sporen hadden. Hiertoe werd een 'toverpapije gemengd van pigment van Van Borselen van de Hooigracht' aangewend. Als bezoeker kun je niet zien wat oud en wat nieuw is.

te verkrotten'.¹⁶ Woordvoerster Daniëlle Rebel van de gemeente: 'We hebben te maken gehad met bezuinigingen. Er is in de afgelopen twee jaar geen geld vrijgekomen voor restauratie.' April 2004 schreef Jan Landkroon van de Dienst Bouwen en Wonen in een advies aan wethouder Geertsema dat uitstel financiële consequenties kon hebben. Doordat de aankoop gerealiseerd was uit het Grote Steden Beleid (GSB) ging de tijd dringen. De gemeente ging uiteindelijk tot actie over en gaf Veldman opdracht voor een kostenberekening van het consolidatieplan.

Van plannen naar realisatie

De Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis besloot samen met Veldman de consolidatie uit te werken. In aanloop daar naartoe vroeg Veldman in 2004 de bouw- en monumentenvergunning aan. In juni van dat jaar werd reeds de monumentenvergunning verleend. De bouwvergunning kwam in augustus. In juni 2004 werd ook de Stichting Het Leids Wevershuis opgericht met Rita Meijer-Hofland als voorzitter, Herbert van Hoogdalem als secretaris en Jan Landkroon als penningmeester. Deze Stichting zou het beheer op zich gaan nemen. Akerboom uit Roelofarendsveen werd de aanemer met ambachtelijk timmerman Paul Witteman als restaurator. De gemeente, bij monde van de wethouders Hillebrand en Geertsema, had besloten het pand volledig voor eigen rekening te restaureren. De sponsorgelden van het KLW konden gebruikt worden voor beheerlasten, zoals de huur, als het huisje als museum gebruikt zou worden. Architect Veldman werkte in opdracht van de gemeente. Veldman had de consolidatie in zes fasen ingedeeld.

Aangezien het dak op instorten stond, betrof de eerste fase alleen een noodherstel van het dak, de kap, met echte Leidse juffers, en de dakgoten. Op 7 oktober 2004 werd daar daadwerkelijk mee begonnen en op 19 januari 2005 was de officiële start van de restauratie een feit. De gemeente met wethouder Alexander Geertsema nodigde gasten uit en Veldman schetste de aanwezigen de toekomst van het wevershuisje: 'Na de restauratie zal het door de Stichting Het Leids Wevershuis als woonmuseum in gebruik genomen worden.'

Henk Robbers, filmer bij de Leidse Video en Smalfilmiga heeft het consolidatieproces vastgelegd.

Beleid en participatie Weefkring Het Leyds Laeken

In de statuten van de Stichting Het Leids Wevershuis staat onder artikel 2 – Doel: *'het organiseren van museale en educatieve activiteiten in het pand Middelstegracht 143 te Leiden en de bevolking kennis te laten nemen in de ruimste zin van de geschiedenis van het*

Anneke Fennema, lid van de weefkring Leyds Laeken, in Museum het Leids Wevershuis aan het werk op het weefgetouw uit 1830. Foto uit 2005: Erik Zachte.

wonen en werken in de gemeente Leiden en omliggende regio.' Voor het kersverse bestuur moesten de plannen terug te voeren zijn op die twee uitgangspunten: *'1 Het zichtbaar maken van de bewonersgeschiedenis sinds 1561; hoe woonden, werkten en leefden de arbeiders destijds, en 2 Het weefambacht dat Leiden zijn unieke landelijke en wereldlijke positie gegeven heeft.'*

Cruciaal voor de realisatie bleek het contact van Rita Meijer met haar vriendin Wil ten Bruggencate, die weefster Trudy Holtkamp van de weefkring Leyds Laeken kende. Trudy informeerde de weefkring over het wevershuisje en de zaak raakte aan het rollen. Een groep weefsters besloot zich beschikbaar te stellen om hun ambacht in het wevershuisje uit te oefenen. De nadruk zou komen te liggen op het weven van gebruikstextiel. Zij wilden dan tegelijk gastvrouw zijn en bezoekers ontvangen. Bijkomende technieken als spinnen en verven zouden aan de orde kunnen komen. Dit aanbod van de Weefkring bleek het scharnierpunt in de mogelijkheid het huisje open te stellen. Zonder deze participatie was dat niet haalbaar geweest. In weefkring-lid Anneke Fennema vond Holtkamp een bevlogen en enthousiaste medestander.¹⁷ En laat weefster Ria Heemskerk nou een weefgetouw uit 1830 op zolder hebben staan. In elkaar gezet paste het precies in het voorkamertje, net als toen.

De inrichting

De bedstee was leeg toen de 'pioniers interieurconsolidatie' van het wevershuisje aan de slag gingen. Trudy Holtkamp en Anneke Fennema waren degenen die zich met de textiele aspecten bezighielden. Dus ook de aan-

De bedstee in de haardkamer van Het Leids Wevershuis. Foto: Elinoor Veldman.

Op de houten onderplank ligt de stromatras. Daartussen strooide men gagel (*myrica gale*), het zogenaamde vlooienkruid. De stromatras was doorgaans bekleed met

rood/blauw geruite jute. Daarop lag het schuddebed, een matrasje met zachte vul-ling (dons, of zoals in dit wevershuisje hen-nepluimen (kippenveren)) waarvan de stof-fen bekleding (het tijk), geweven in satijn- of keperbinding, op zes plekken door middel van veters en nestelgaatjes dichtgebonden kan worden. Dat tijk was van rood/beige of blauw/wit gestreepte katoen en werd met kaarsvet/bijenwas ingewreven om de vul-ling binnen te houden. De hoes was van geruite stof. Op het schuddebed lag een gebreide lap of molton en daarop een wit linnen onderlaken. Aan het hoofdeinde lag een peluw met daarop de kussens. De peluw was met hetzelfde materiaal gevuld als het schuddebed. Daarop kwamen de kussens in rood/blauw geruite stof. Het on-derlaken werd enigszins over de kussens omhooggetrokken. Er overheen kwam een wit linnen laken, enkele dekens, misschien wel van een Leidse wollendekenfabriek als Zaalberg (1770-1976) of Leidsch Textiel-fabrieken Gebroeders Van Wijk en CO NV (1795-1957), en een doorgestikte deken.

kleding van de bedstee. De laatste bewoner Wijmenga sliep overigens in een bed, en ook de studenten gebruikten de bedstee niet om in te slapen. Fennema en Holtkamp oriënteerden zich voor de aankleding van de bedstee op openluchtmuseum De Duinhuisjes in Rockanje en het Openluchtmuseum in Arnhem. In Arn-hem was Anja Meulenbelt-Nieuwburg hoofd van de afdeling handwerken en interieurtex-tiel. Zij schreef het boekje *Onder de dekens*,

tussen de lakens, dat bij de gelijknamige ten-toonstelling in 1979 verscheen.¹⁸ Holtkamp en Fennema gebruikten dat als leidraad voor hun zoektocht naar matrassen, dekens en stoffen. Enthousiast zegt Fennema: 'Onze bedstee heeft nog een authentieke beddenplank.' Dat is het schot dat ervoor zorgt dat het bedden-goed niet wegglijdt. Het is inderdaad gelukt om de oorspronkelijke materialen zoveel mo-gelijk te bemachtigen of te benaderen.

De samenwerking tussen Holtkamp en Fennema intensiveerde. Zij hebben niet al-leen liefde en kennis voor hun weefvak, maar voor textiel in de breedste zin. Samen gingen ze tot actie over. Na het in elkaar zetten van het weefgetouw volgde het klaarmaken van de kettingdraden en het inrijgen van het weef-getouw, zodat er daadwerkelijk geweven kon worden. De volkomen vergane (gare) gordijn-tjes voor de ramen moesten vervangen wor-den. En de bedstee moest ingericht worden. Dit waren de eerste zaken waaraan keihard gewerkt werd om voor de opening af te krij-gen. Daarna, toen die sprint van het begin in rustiger vaarwater terecht gekomen was, volgden de aanschaf van het spinnewiel en de aankleding van het keukentje, de speur-tocht naar een antieke kachel en het inrich-ten van de voorraadkast met zo authentiek mogelijk serviesgoed en keukentextiel. Fen-nema was aanwezig bij de bestuursvergade-ringen om informatie te geven en vanuit het vakgebied textiel mee te denken. Ze ging de bestuursvergaderingen notuleren en werd in-houdelijk bestuurslid. Maar ook het opstellen van de bemensingsroosters werd door haar gedaan: behalve maandag is het museum ie-dere dag open van 13.00-16.00 uur. Fennema reisde stad en land af om geschikte exposan-ten te zoeken; uiteindelijk is de ruimte zeer beperkt en dat stelt speciale eisen aan het ex-positie-werk. Ze ontving de exposanten aan de Middelstegracht, hielp inrichten en deed openingen.

Samenwerking

Het bestuur onderhield contacten met de universiteit Leiden. Een werkgroep studen-

ten geschiedenis onder leiding van Dr. Thera Wijsenbeek, universitair hoofddocent, deed onderzoek naar 'Scholen, ouderenzorg en wonen' in de wijk Pancras-Oost. Een van de scripties vormde de basis voor een in 2007 gehouden tentoonstelling 'Etenstijd'. Want het bestuur ontwikkelde voor de winters een lezingen/muziekprogramma. Met Gees-ke Kruseman, vraagbaak voor onder andere historische kleding, werd een lezingenserie over archeologisch en historisch textiel ont-wikkeld. En omdat de latere (gedeelde) No-belprijswinnaar atmosfeerchemie – in het bijzonder het ozongat betreffend – Paul Crut-zen als student zijn handtekening op de muur had achtergelaten, wilde men een jaarlijkse 'Paul Crutzen-lezing' organiseren, door we-tenschappers uit dat vakgebied een lezing te laten houden. Ook werd aan de toekomst ge-dacht: de nieuwe generatie moest van deze geschiedenis kennisnemen. Vanuit die optiek werden er basisschoolklassen (niet meer dan 20 leerlingen tegelijk in verband met de ei-sen van de brandweer) rondgeleid. Dankzij subsidies van onder andere Portaal, Stich-ting Huisvesting Werkende Jongeren, Fonds 1818 en privédonaties waren veel activiteiten mogelijk geworden. Zo ook de publicatie van het boekje *Schering en Inslag, een wandeling langs monumenten van wonen, werken en so-ciale zorg in het 650-jarige Pancras-Oost*, van auteurs Herbert van Hoogdalem, Dirk Jaap Noordam en Kees van der Wiel. Een van de uitgangspunten van het bestuur van het Leids Wevershuis was dat Middelstegracht 143 niet een geïsoleerd staand huisje moest zijn; nee, het staat in een wijk, in een sociale struc-tuur en moet deelnemen aan het leven in de

Vrijwilligers van Museum Het Leids Wevershuis in 2020. Zittend links vooraan de huidige voorzitter, Margot de Ruiter, 2020. Foto: Aaltje Knoop.

buurt.¹⁹ Of, zoals Rudi van Maanen, toen hoogleraar Stadsgeschiedenis, het formuleerde: 'Ik zie voor Het Leids Wevershuis een rol weggelegd als katalysator voor buurtidentiteit, opwaardering van de buurt als historisch belangwekkend stadsdeel van de Leidse binnenstad en vormen van geschiedschrijving.'²⁰

Opening

En toen was het zo ver: 9 september 2005 was de opening van het Museum Het Leids Wevershuis. Voor de opening was er een bijeenkomst in de kapel (ingang Middelste-gracht nr. 8) van het voormalige Elisabeth Ziekenhuis aan de Hooigracht. Dr. Ad Verbrugge, cultuurfilosoof, hield een voordracht over het belang van de zorg voor historische erfgoederen, met als titel: 'Waarom bewaren?' Daarna nam wethouder Alexander Geertsema de

sleutel van het Wevershuisje in ontvangst. Hij memoreerde de brede opzet van het museum-beleidsplan. Waarna men achter het draaiorgel aan 'in optocht' naar nr. 143 liep, Geertsema de sleutel in het slot stak en de deur openhield: 'Komt u binnen.'

Dit is historie: die opening gebeurde alweer vijftieneneenhalf jaar geleden. Museum Het Leids Wevershuis ziet de belangstelling en bezoekersaantallen ieder jaar toenemen. Of, gezegd met de woorden van Cor Klein: 'Het is een uniek pandje dat past bij de historie en cultuur van Leiden. Er is een levendig aanbod en dat trekt bezoekers: kijk naar de aantallen voor de Kunstroute en Open Monumentendagen. Het trekt het soort bezoekers dat de stad graag wil verwelkomen: cultureel, rustig/geen overlast gevend en geld bestedend'.²¹

Een juweeltje, het bekijken waard!

Noten

¹ Dank aan de geïnterviewden: Anneke Fennema, Alexander Geertsema, Trudy Holtkamp, Herbert van Hoogdalem, Cor Klein, Jan Landkroon, Ingrid Moerman en Boudewijn Veldman. De gesprekken vonden plaats tussen 17 september en 20 november 2019. Zie ook de website van het Museum het Leids Wevershuis www.wevershuis.nl.

² Brochure, uitgegeven door de stichting Het Kleine Leidse Woonhuis ter gelegenheid van haar tienjarig bestaan, 20 juni 1986.

³ Linnenwever Cornelis Jansz. (eigenaar/bewoner). Zie K. van der Wiel, *Leidse Wevershuisjes, Het wisselen de lot van de 17de-eeuwse Leidse arbeiderswoningen* (Leiden 3de druk 2018) 211.

⁴ F. van Oosten, *De stad en de wethouder, Hoe Cees Waal de binnenstad van Leiden vernieuwde* (Leiden 2017).

⁵ Van Oosten, *De stad en de wethouder*.

⁶ Lieuwe Wijnga hield in 1956 als chemiëstudent voor vijf gulden een kamer in het zestiende-eeuwse wevershuisje. Hij was een eenzellige, introverte man, die niet tegen verandering kon. Reden waarom er geen modernisering als keuken, douche of centrale verwarming zijn aangelegd. In 2004 moest hij, als laatste bewoner, op last van de brandweer nr. 143 verlaten. Hem is in de buurt een aangepast

huisje aangeboden (uit interviews met Veldman, Hoogdalem en Fennema).

⁷ A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen: Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010) 126 e.v. Van der Woud beschrijft dat zowel het gebrek aan materiële als geestelijke hygiëne redenen zijn voor de overheid om de bedstee te verbieden en in te gaan tegen de angst van de bevolking voor frisse lucht.

⁸ Op 17 november 2005 ontving Rita Meijer-Hofland de Gouden Speld van de gemeente Leiden voor alles wat ze gedaan heeft voor het behoud van het kleine Leidse woonhuis, haar bemoeienis met Museum Het Leids Wevershuis en haar inspanningen voor diverse historische verenigingen.

⁹ K. van der Wiel, *Leidse Wevershuisjes*, hoofdstuk 3.

¹⁰ K. van der Wiel, *Leidse Wevershuisjes*, 34-35. In 1577 kwam de instroom echt op gang. Rond 1600 telde Leiden zo'n 24.000 inwoners, informatie Rudi van Maanen.

¹¹ K. van der Wiel, *Wevers, huisbazen en ander volk; De geschiedenis van Middelste-gracht 143* (2005), uitgave Stichting Het Leidse Wevershuis. Uit de bewonerslijst op pag. 16-17 blijkt dat er in 1631 een linnenwever met zijn vrouw woont. Voor de bouwgeschiedenis wordt verwezen naar het bouwhistorisch onderzoek van Maarten Enderman.

¹² Volgens informatie van oud-archivaris Piet de Baar moet dat zijn van 1839-1855.

¹³ Citaat van Willem Elschot, pseudoniem van Alphonsus Josephus de Ridder (1882-1960), uit zijn gedicht *Het Huwelijk* (1910).

¹⁴ Alexander Pechtold, sinds 1966 wethouder van Sport, van 1997-2003 van Sport en Cultuur en van 1998-2002 van Grotestedenbeleid.

¹⁵ Melanie Schultz van Haegen, VVD, wethouder Economische Zaken van 1999-2002.

¹⁶ *Leidsch Dagblad*, 2 oktober 2003.

¹⁷ 11 December 2019 werd de Leidse Vrijwilligersprijs van dat jaar toegekend aan Anneke Fennema voor haar vanaf het begin onafgebroken inzet voor het Museum Het Leids Wevershuis.

¹⁸ A. Meulenbelt-Nieuwburg, *Onder de deken, tussen de lakens* (Amhem 1981).

¹⁹ H. van Hoogdalem, D. Noordam en K. van der Wiel, *Schering en inslag, langs monumenten van wonen, werken en sociale zorg in 650-jarig Pancras-Oost* (Leiden 2005).

²⁰ Van Maanen in brief van 21 juni 2005 aan bestuur Het Leids Wevershuis.

²¹ Cor Klein, beleidsmedewerker cultuur bij de gemeente Leiden.

De Lammermarkt met Molenmuseum De Valk en de nieuwe aanbouw van het op 19 juni heropende Museum De Lakenhal.
Foto: Hielco Kuipers.

Kroniek van Leiden over 2019

Samengesteld door M. Smitsloo-de Graaff en R.D. Paauw

JANUARI

1 Leiden neemt een nieuwe afvalscheidingsmachine in gebruik. Deze kan plastic uit het afval halen. Vanaf nu hoeft plastic niet meer afzonderlijk te worden bijeengebracht, het kan bij het restafval.

2 Op 'Openbaarheidsdag' maakt Erfgoed Leiden 1281 documenten openbaar die 75 jaar voor het publiek gesloten moesten blijven. Dit jaar gaat het om stukken uit 1943. Daaruit blijkt onder andere dat de Leidse politieagenten op eigen initiatief Joden arresteerden en Leidse burgers regelmatig Joden aangaven.

6 Schaakvereniging Philidor viert het 100-jarig bestaan met tal van festiviteiten, waaronder een ronde (op 23 januari) van het beroemde Tata Steel Chess Tournament (het vroegere Hoogeventoernooi) in de Pieterskerk.

7 Het Hoogheemraadschap van Rijnland wil zo'n anderhalf miljoen euro investeren in de bouw van een installatie die medicijnresten en andere microverontreinigingen zuivert uit rioolwater. De experimentele installatie moet een plekje krijgen bij de waterzuivering in Leiden-Noord.

9 Lezers van het *Leidsch Dagblad* kiezen Yvonne Hijman (56) tot Man/Vrouw van 2018, wegens haar tomeloze inzet als coördinator van de dierenambulance in de Leidse regio, waarvoor zij al 17 jaar werkzaam is.

9 Officiële opening van de basisscholen

De Ley en Leimundo aan het Kiljanpad. Leimundo was vroeger de Teldersschool en De Ley komt voort uit de Daltonschool en De Sleutelbloem.

10 Aad Pleij op 90-jarige leeftijd in Leiderdorp overleden. Als vicevoorzitter van de Bond van Wapenbroeders pleitte hij met succes voor de oprichting van een monument voor de Leidse militairen die vielen in Nederlands-Indië in de jaren 1946-'49. Het monument staat bij molen De Punt.

16 De GGD Hollands Midden heeft in 2018 in negentien studentenhuizen schurft aangetroffen. De werkelijke omvang van het probleem is volgens de GGD nog veel groter. Schurft komt sinds 2012 in Leiden voor.

25 De bewoners van het zestig jaar oude, verouderde, Groenhoven aan de Witte Rozenstraat verhuizen naar de nieuwe woonzorglocatie Lakenhof aan de Arthur van Schendelstraat, dat zorgorganisatie Topaz liet bouwen. Hier is in totaal plaats voor 72 mensen met dementie en chronisch lichamelijke beperkingen.

FEBRUARI

2 Drie tot nu toe onbekende brieven van Albert Einstein ontdekt in het archief van museum Boerhaave. Ze dateren van 1947 en '48 en waren gericht aan natuurkundige Tatiana Afanassjewa (1876-1964), weduwe van de Leidse hoogleraar Paul Ehrenfest, en gingen

over warmteleer. Zij woonde toen nog altijd in het door haarzelf ontworpen huis aan de Witte Rozenstraat.

2 Ruud Spruyt, schrijver van een reeks boeken over Leiden, zoals 'Glippers en Ballen' en 'Leiden, stad van m'n leven', op 77-jarige leeftijd overleden. Hij genoot landelijke bekendheid als directeur van het Westfries Museum in Hoorn.

7 Het geboortehuis van Rembrandt van Rijn aan de Weddesteeg heeft niet op de plek gestaan waar op dit moment een gevelsteen aan de schilder herinnert. Dit blijkt uit recent onderzoek van twee bouwhistorici van Erfgoed Leiden. Volgens hen heeft het huis, gemeten van het Noordeinde, zo'n tien meter verderop gestaan. De schilder overleed 350 jaar geleden.

8 Schaker Erik van den Doel wordt voor de derde keer in zijn carrière gekozen tot Leids sportman van het jaar (2018). Bij de vrouwen gaat de eer naar baanwielrenster Laurine van Riessen. Het Leidsch Schaakgenootschap (LSG) is de beste sportploeg en waterpolotrainer Ron de Wild de beste coach.

16 Volgens stadshistoricus dr. Cor Smit is het kennelijk een onuitroeibare mythe dat de Universiteit Leiden in 1574 'een cadeau van Willem van Oranje aan de stad was'. Nauwkeuriger zou het zijn om te erkennen dat de stad de universiteit vrijwel eigenhandig uit de grond heeft gestampt. Bestuurders Jan van Hout en Janus Dousa maakten er enorme fondsen voor vrij om de universiteit een vliegende start te bezorgen. Zonder hen was het volgens Smit nooit gelukt met de universiteit.

20 Bij de publieksbalies in het stadhuis kunnen bezoekers desgewenst weer met

contant geld betalen, wat in 2015 was afgeschaft. De nationale ombudsman en ten slotte de Europese Centrale Bank maakten bezwaar tegen de maatregel. Het kostte de gemeente 38.000 euro.

25 Tot opluchting van de horeca versoepelt de gemeente de vaak bekritiseerde terrasregels. Een picknicktafel mag weer en meubilair hoeft niet meer in 'gedekte termen' geschilderd, om maar iets te noemen. De lijst met nieuwe regels beslaat toch nog zeven A4'tjes.

27 De eigenaren van De Engelbertha Hoeve aan de Hoge Morsweg, Aldo (62) en Diny Arslanagic, kondigen per half mei de sluiting van het restaurant aan. Het was ooit hun eigen trouwlocatie en sinds 1989 hun eigendom. Het monumentale pand, gebouwd in 1766, komt in handen van Stadsherstel Amsterdam. Dat zou er een soort hofje aan het water van willen maken.

27 februari De Engelbertha Hoeve aan de Hoge Morsweg deed veertig jaar dienst als restaurant en evenementenlocatie. Eigenaren Diny en Aldo Arslanagic kondigen de sluiting aan. Het uit 1766 daterende monument aan het water van de Oude Rijn wordt verbouwd tot appartementencomplex. Foto: Hielco Kuipers.

MAART

1 Een geveldeel van de Leidse Meelfabriek aan de Oosterkerkstraat stort naar beneden en raakt acht verdiepingen lager een bouwvakker die zwaar letsel oploopt. Het oude fabrieksgebouw wordt verbouwd tot appartementencomplex.

3 Kim Vermaas van het Leidse Scylla wordt in Zwolle Nederlands kampioene tafeltennis.

5 Het pand aan het Diamantplein waarin het Leids Denksportcentrum sinds jaar en dag is gevestigd, is door de eigenaar verkocht en sluit per 1 augustus zijn deuren.

8 Hoogbouw is slecht voor het milieu. Daarom moet Leiden er terughoudend mee zijn. Dat adviseert de Milieuraad aan het stadsbestuur. Bij gebouwen hoger dan 70 meter is het lastig om die duurzaam en energiezuinig te realiseren. Er is beroering ontstaan over het feit dat de gemeente een flatgebouw van 115 m wil laten bouwen aan de Willem de Zwijgerlaan.

15 De basisschool *Joppensz* aan de Van Vollenhovenkade heft groep acht op wegens gebrek aan docenten, een maand voor de Cito-toets. De vijftien leerlingen zijn naar huis gestuurd en moeten op andere scholen worden ondergebracht. Volgens de voorzitter van de onderwijsvakbond AOb bewijst het voorval eens te meer 'hoe erg de situatie is in Nederland' met het lerarentekort.

20 Bij de verkiezingen voor Provinciale Staten komt Groen Links in Leiden als grote winnaar uit de bus, met 19% van de stemmen, een winst van bijna 7% t.o.v. vier jaar geleden. De PVV, SP en D66 verliezen 5%. Nieuwkomer Forum voor Democratie krijgt direct 11% van de stemmen.

22 Museum De Lakenhal krijgt een erfenis van vijf miljoen euro van de in 2018 overleden Carla van Steijn. Al eerder had zij grote bedragen geschonken aan het museum waarvoor zij een grote liefde koesterde. De nieuwe vleugel van de Lakenhal krijgt ook haar naam, Van Steijn Gebouw.

25 Van de 355 gemeenten in Nederland blijkt Leiden de op een na hoogste onroerendzaakbelasting voor lokale bedrijven te heffen. Wethouder Dirkse is toch niet van plan iets te veranderen aan de negatieve klassering omdat Leiden succesvol blijft in het binnenhalen van bedrijven.

26 Naturalis keert terug naar de Amerikaanse staat Wyoming om samen met twee andere musea tenminste twee langnekdino's op te graven. Er zijn ter plekke al veel botten gevonden. Eerder vond Naturalis in Montana T.rex 'Trix' en in Wyoming vijf Triceratopsen.

30 De basketbalploeg van ZZ Leiden overtuigt voor de derde keer de nationale beker. In de finale wordt Landstede met 87-69 verslagen.

31 De loopbrug bij het Leidse transferium wordt met groot materieel weggehaald. De enorme stalen constructie op de grens van de Tjalmaweg en de Plesmanlaan moet wijken voor de aanleg van de Rijnlandroute.

APRIL

1 Er start een proef met een wijkrechter voor Leiden en omgeving. Dat is een laagdrempelige en goedkope vorm van rechtspraak. De wijkrechter lijkt een beetje op de rijdende rechter. Hij of zij komt thuis of in het wijkcentrum en probeert met partijen een oplossing te vinden over zaken als burenruzies.

2 De gemeente presenteert een plan voor een vernieuwde universiteitscampus aan en bij de Witte Singel. Daarvoor moeten 58 woningen en appartementen in het achterliggende Doelengrachtgebied wijken. De bewoners leven al jaren in onzekerheid en weten eigenaar woningcorporatie De Sleutels achter zich. De bewoners: 'We vechten door, desnoods tot aan de Raad van State.'

4 Het 'trapje' van de Leidse Morspoort moet verdwijnen, en snel. Daarvoor pleit het bestuur van de Historische Vereniging Oud Leiden opnieuw, nadat de leden aandrongen op een extra boodschap richting het stadsbestuur, en omdat een eerdere brief onbeantwoord bleef. 'Ook bezoekers van buiten Leiden uitten hun verbazing over de vanuit historisch oogpunt absurde situatie bij de

Morspoort', aldus het bestuur. Het stadsbestuur blijft bij het standpunt dat de omstreken vernieuwing niet wordt teruggedraaid.

5 Het aantal inwoners van Leiden is de afgelopen tien jaar met zo'n 8.000 toegenomen. De stijging is bijna volledig toe te schrijven aan de groei van het aantal Leidenaars van buitenlandse afkomst. Leiden telt er inmiddels 39.043.

9 'Het laatste oordeel' van Lucas van Leyden, is teruggekeerd in Leiden. Het drieluik was de afgelopen 2,5 jaar te zien op de eregalerij van het Rijksmuseum in Amsterdam. Het topstuk werd uitgeleend omdat het Leidse museum De Lakenhal gesloten was wegens verbouwing. De heropening staat gepland voor juni en daarom moest het nu terug.

11 Dankzij een forse erfenis van een Oegst-

geestse vrouw zonder erfgenamen van enkele honderdduizenden euro's kan het Vogelasiel en de Dierenambulance voor Leiden en omstreken volgend jaar een gloednieuw onderkomen betrekken. De stichting heeft van de gemeente Park Kweeklust in de Lage Mors aangewezen gekregen om de plannen te verwezenlijken.

11 De Vereniging van Belangstellenden in Museum De Lakenhal viert dit jaar het 100-jarig bestaan. Ter gelegenheid daarvan heeft zij een boek laten maken over het ontstaan van het Leidse museum, het gebouw en de collectie.

15 Bierbrouwer Heineken kondigt aan een deel van zijn organisatie naar Leiden te verhuizen. Zo'n 400 medewerkers van Heineken Nederland Commercie trekken in het eerste kwartaal van 2020 in de onderbouw van de nieuwe kantoor- en woontoren Lorentz, tegenover NS-station Leiden Centraal.

20 Het mode-imperium van de Leidse ondernemer Ron van der Wild (60) stort in: zijn winkelketen Via Mio heeft faillissement aangevraagd. De ervaren ondernemer zegt het zoveelste slachtoffer te zijn geworden van de opmars van het internetwinkelen. Ook de verhuizing naar de Catharinasteeg, onderdeel van het ambitieuze Aalmarktplan van de gemeente, heeft niet geholpen. De Aalmarkt is nog geen 'wandelgebied' en volgens Van der Wild 'overgewaardeerd'.

24 Juwelier Rob van Gerner aan de Leidse Breestraat wordt het slachtoffer van een inbraak, waarbij voor ongeveer 100.000 euro aan juwelen is buitgemaakt. De dader(s) kwamen binnen via een telescopische ladder tegen het balkon op de eerste verdieping, waar

ze een raam ingooiden. De inbraak moet goed voorbereid zijn. Alleen de allerdurste sieraden zijn gestolen. De juwelier is niet verzekerd, maar gaat door. 'Het blijft toch een soort hobby.'

28 De bestaande Leidse parkeerregels en -normen gaan op te schop. Om de vele nieuwbouwplannen niet te frustreren, hoeven bouwers niet meer bij elke woning of appartement voor een (inpandig) parkeervak te zorgen. 'Want ruimte is schaars', aldus B en W. De norm lag altijd op 1,3 plaats per huishouden.

29 In Leidse wijken blijkt geen verband tussen inkomen en autobezit. Dat blijkt uit een onderzoek van het *Leidsch Dagblad* in opdracht van het Leids Mediafonds. PvdA-raads-lid Arjen Liemburg beweerde dat Leidenaren met een laag inkomen minder vaak een auto bezitten dan Leidenaren met een hoog inkomen. Die stelling klopt dus niet.

MEI

11 Op 82-jarige leeftijd overlijdt grimeur Wim Hoppezak. Hoppezak genoot grote bekendheid vanwege zijn kledingverhuurbedrijf aan de Pieterskerkgracht, ook wel 'de grootste verkleedkist van Nederland' genoemd. Hij kleepte jaarlijks de 3-oktoberoptocht aan, werkte 25 jaar voor tv als grimeur en kledingverhuurder en tal van Sinterklazen kwamen decennialang bij hem buurten. Een jaar geleden figureerde hij in de succesvolle documentaire 'Hoppezak, een familiebedrijf in vier seizoenen', die wekenlang in de Leidse bioscopen draaide. Zoon André en schoondochter Adrienne zetten de zaak (anno 1917) voort.

9 april Het Laatste Oordeel van Lucas van Leyden keert na 2,5 jaar terug in De Lakenhal. Het beroemde drieluik was uitgeleend aan het Rijksmuseum. Foto: Ella Tilgenkamp.

25 mei Spelers van rugbyvereniging DIOK worden op het Stadhuisplein gehuldigd na het behalen van het landskampioenschap.
Foto: Taco van der Eb.

23 De Frits Landesbergen Big Band bestaat 50 jaar. In 1969 richtte de Leidse pianist, vibrafonist en arrangeur Frits Landesbergen (86) zijn eigen bigband op. Met zijn authentieke swing en sound werd de formatie een begrip in de jazzwereld.

25 De Leidse rugbyclub DIOK wordt voor het eerst sinds 1999 landskampioen, na een overwinning op 't Gooi (20-12), de kampioen van vorig jaar. De prestatie wordt beloond met een rondvaart door de stad en aansluitend een huldiging voor het team op het Stadhuisplein. Supporters juichen hun club massaal toe.

25 Rijksmuseum Boerhaave in Leiden is uitgeroepen tot European Museum of the

Year, volgens het museum zelf 'de oudste en meest prestigieuze museumprijs van Europa'. De jury had lovende woorden over voor het geheel vernieuwde wetenschapsmuseum.

25 Chinese kinderen kunnen vanaf komend schooljaar terecht in de Chinese School Leiden, die onderdak heeft gevonden bij het Da Vinci College in de Stevenshof. De nieuwe school geeft weekendonderwijs. Volgens initiatiefneemster Lu Wang is er veel behoefte aan onderwijs in onder meer de 'schooltaal'. Er wonen heel wat Chinese gezinnen in Leiden, die tot nu toe moesten uitwijken naar andere steden.

28 De huurmarkt in de Leidse regio wordt almaar krappere, constateert Holland Rijnland

Wonen. Het aantal jaren dat mensen ingeschreven staan, voordat ze een woning krijgen, is in 2018 verder opgelopen naar bijna zeven jaar.

31 Het Leidse Kringloopbedrijf Het Warenhuis opent een ambachtenwerkplaats op de Haarlemmerstraat 216. Daar gaat het nieuwe producten maken van onverkoopbare goederen. Het is bovendien een leerbedrijf waar vrijwilligers een gratis opleiding bij elkaar kunnen sparen. Het is het derde initiatief voor een zieltoegend stukje winkelstraat.

31 Een volksraadpleging over drie beoogde en omstreden torenflats aan de Willem de Zwijgerlaan is vrijwel zeker van de baan, hoewel de gemeenteraad er nog over moet beslissen. Ondanks een eindspurt van 1162 steunbetuigingen in de zesde en laatste week, is het benodigde aantal van 5000 voor het in gang zetten van een referendum in Leiden niet gehaald. De teller bleef steken op 4022.

JUNI

6 Aankomende Leidse studenten moeten alsnog meedoen aan testen, die bepalen of zij 'passen' bij de opleiding van hun keuze. Twee weken geleden nog verwierp een meerderheid van de Leidse Universiteit deze 'verplichte online matching'.

6 Een werknemer van Comol5 komt om het leven bij een ongeluk in de boorschacht voor de tunnel in de Rijnlandroute. De man wordt getroffen door een zware, stalen verankeringsplaat die losschoot uit de betonnen wand.

7 Van Berge Henegouwen, het bedrijf in wit- en bruingoed op de Lange Mare, bestaat 100 jaar. De grondlegger, overgrootvader van

de huidige eigenaar Koen van Berge Henegouwen, begon met de verkoop van radiotjes en kachels. Het bedrijf krijgt het predicaat hofleverancier.

15 Ramses Shaffy heeft zijn eigen monument in Leiden. Op de plek waar hij zijn jeugdjaren doorbracht achter station Leiden Centraal is de bekende liedregel 'Hoog Sammy, kijk omhoog Sammy' aangebracht in een kunstwerk, een initiatief van de buurtbewoners.

17 De ambulancedienst Hollands Midden slaagde er vorig jaar bij veel speedritten niet in om binnen het verplichte kwartier ter plekke te zijn. De cijfers zijn flink gekelderd ten opzichte van 2017. Als oorzaak voor de slechtere prestaties worden gebrek aan personeel, gesloten ziekenhuisafdelingen, een relatief hoog ziekteverzuim en andere meetmethodes voor de duur van aanrijtijden aangevoerd.

19 Patiënten op de spoedeisende hulp (SEH) van het LUMC krijgen vaak niet de zorg die ze nodig hebben, aldus 26 artsen en verpleegkundigen anoniem in tv-programma Nieuwsuur. Het is te druk. Het LUMC verwacht een extra toestroom van patiënten als de SEH van het Bronovo in Den Haag sluit. Minister Bruins (Medische Zorg) zegt dat er van een onaanvaardbaar risico geen sprake is, maar vindt dat het LUMC vaart moet maken met maatregelen om de vaak lange wachttijden op de speedpost te verhelpen.

20 De Hortus Botanicus Leiden krijgt een erfenis van vijf miljoen euro uit de nalatenschap van Carla van Steijn, tijdens haar leven een trouwe bezoeker van de Hortus. De gift wordt besteed aan nieuwe activiteiten en om de toegankelijkheid voor mindervaliden te optimaliseren.

19 Koning Willem-Alexander heropent Museum De Lakenhal in Leiden. Het stadsmuseum aan de Oude Singel is in twee jaar tijd grondig gerestaureerd, opnieuw ingedeeld en uitgebreid met een nieuwe vleugel. In de fel bekritiseerde nieuwbouw zijn twee nieuwe tentoonstellingszalen gecreëerd.

25 Leiden zet de deuren wagenwijd open voor expats. Nu al wonen rond de 5000 van hen inclusief hun familie in de Leidse regio en dat aantal zal de komende jaren flink toenemen. Op en rond het Bio Science Park, waar veel buitenlanders werken, stijgt het aantal banen de komende tien jaar bijvoorbeeld naar verwachting van 19.000 naar 28.000.

27 Leidens Ontzet is toegevoegd aan de nationale inventaris Erfgoed Nederland. De 3 October Vereniging maakt dat niet zonder trots bekend. 'Een geweldige erkenning voor het feest en voor onze stad', aldus voorzitter Rik Kamps van de vereniging.

JULI

1 Grote drukte op de kade en in het water van het Rapenburg. Een zee van mensen bezoekt het Leids Grachtenconcert, een cadeautje aan de stad van studentenvereniging Minerva die haar 41ste lustrum viert. 'Het is goed om iets terug te doen voor de stad', aldus de Minervanen.

1 Het project Kat uit de Gracht van Aaf Verkade heft zich na tien jaar op omdat de hoofdoelen bereikt zijn. Verkade begon ermee omdat in de grachten in haar eigen Havenwijk-Zuid dieren er vanwege hoge kademuren verdronken als ze te water waren geraakt. Inmiddels zijn op tal van plaatsen reddingsmid-

delen geïnstalleerd, zoals kattenklimtuwen. Het initiatief kreeg in andere wijken navolging en in zeker twintig andere steden.

3 Voltooiing van de restauratie van het pand van de vrijmetselaars aan het Steenschuur. De restauratie heeft 500.000 euro gekost. Het onderkomen van de Leidse vrijmetselaars geldt nu ook als officiële trouwlocatie.

5 Het architectenbureau van Bart Akkerhuis heeft voor de Meelfabriek een nominatie in de wacht gesleept bij het World Architecture Festival (WAF) in de categorie '2019 Future Project: commercial mixed use'. De WAF-prijzen worden gezien als de Oscars van de architectuur.

8 Café 't Centrum, 'Van Melzen' in de volksmond, aan de Beestenmarkt, viert het 100-jarig bestaan.

9 Het aantal meldingen van overlast in woningen van woningcorporatie De Sleutels stijgt explosief. Waren het er in 2017 nog 940, een jaar later kwam men uit op 1240. Dat blijkt uit het jaarverslag over 2018 van De Sleutels. De woningcorporatie heeft 7673 woningen en 657 bedrijfspanden en garages in bezit. De marktwaarde wordt berekend op 1,1 miljard euro.

13 De restauratie van de historische Leidse raadszaal gaat zes ton meer kosten dan het in 2017 geraamde bedrag van 800.000 euro. De raadszaal maakt onderdeel uit van een gehele renovatie van het stadhuis.

14-15 De Leidse Rembrandt Dagen (onderdeel van het themajaar Rembrandt & de Gouden Eeuw) brengen de tijd van de schilder in de stad terug. Driehonderd figuranten, gekleed in de mode van vier eeuwen geleden, duiken op tussen toeristen en het winkelend publiek. In de buurt van de Pie-

14-15 juli De Leidse Rembrandtdagen brengen de tijd van de beroemde schilder terug in het centrum van de stad. Foto: Hielco Kuipers.

terskerk zetten figuranten de schilderijen van Rembrandt levend neer. Dertig mensen werkten maandenlang aan de kostuums van het festival. Een deel komt van kledingverhuurbedrijf Hoppezak.

15 Ab van Brussel op 99-jarige leeftijd in Oegstgeest overleden. Hij beheerde vele jaren een speelgoedzaak aan de Haarlemmerstraat. 'Bijna iedere Leidenaar van dertig jaar en ouder heeft gespeeld met de spullen van Van Brussel'.

16 George Gussenhoven, onvermoeibaar strijder tegen verslonzing en verloedering van de openbare ruimte in Leiden, op 89-jarige leeftijd overleden. Voor zijn pensionering was hij werkzaam bij een microfilmbedrijf en daarvoor eigenaar van een patisseriezaak. Hij zet-

te zich jarenlang in voor de Hartebrugkerk en was erelid van atletiekvereniging De Bataven.

19 De Leidse Ren- en Tourvereniging Swift bestaat honderd jaar. Ter gelegenheid hiervan is een fotoboek uitgebracht, gemaakt door Gerrit Krasse.

21 Gerrit Tjalma, oud-directeur-hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat, op 92-jarige leeftijd overleden. Naar hem is de Tjalmaweg genoemd, de drukke verbindingsweg tussen Leiden en Katwijk. Dat deel van de N206 was dankzij hem tot stand gekomen.

AUGUSTUS

1 De ambulancedienst Hollands Midden vervangt komend half jaar alle 31 ambulances.

Als eerste is het wagenpark Leiden aan de beurt met vijftien wagens. Elke vijf jaar worden de ambulances vervangen, want daarna worden de onderhoudskosten te hoog. De nieuwe ambulances hebben ook een geheel nieuwe indeling.

5 Het is vandaag honderd jaar geleden dat Mary Bey, later bekend als de Zangeres Zonder Naam, in een Leids arbeidersgezin werd geboren. Ter gelegenheid daarvan wordt in een voormalig schoolgebouw aan het Pieterskerkhof gedurende de maand augustus een tentoonstelling aan haar gewijd. Van de door Mary Servaes-Bey gezongen smartlappen werden vele miljoenen platen verkocht. Ze stierf in 1998 eenzaam en berooid.

12 Woningcorporatie Portaal begint met de sloop van 48 boven- en benedenwoningen aan de Zijlsingel en Evertsenstraat en 32 rijtjeswoningen aan de Van Speykstraat in de Zeeheldenbuurt. Er komen 36 huurappartementen en 40 eengezinswoningen voor in de plaats.

12 Karel Cappel op 73-jarige leeftijd overleden. Vele honderden kinderen uit Leiden en Leiderdorp bracht hij in de loop der jaren de kunst van het judoën bij.

13 Onder het toekomstige bouwcomplex De Geus tegenover het station komt geen parkeergarage zoals was gepland, maar een enorme fietsenstalling (3000 rekken). Het stadsbestuur baseert dit nieuwe idee op prognoses van spoorbeheerder ProRail over de toekomstige behoefte aan fietsenrekken.

17 Het bestuur van wijkvereniging Pietersen Academiewijk schrijft in een brief aan de gemeente dat als Leiden niet oppast het steden als Brugge en Amsterdam achterna gaat.

Toeristen, studenten, horeca en evenementen gaan het beeld bepalen, terwijl bewoners er worden verdrongen. 'Voor de leefbaarheid in de stad is bitter weinig aandacht', aldus de wijkvereniging die zich ook afvraagt of de universiteit niet te groot is geworden voor Leiden.

26 Minister Ollongren van Binnenlandse Zaken opent officieel het tweede deel van de studentencampus *Yours* op de Leidse Schans (bij de Lammenschansweg). Het gaat om 476 woningen. In 2015 werden de eerste 600 studentenwoningen in gebruik genomen. In totaal komen er op de Leidse Schans 1900 woningen, waarvan een kleine 1300 studentenwoningen.

31 Na een jaar te zijn gesloten voor een grootscheepse verbouwing en uitbreiding (kosten 70 miljoen euro) opent museum Naturalis weer zijn deuren. Het museum beheert 42 miljoen objecten en tien kilometer aan bibliotheek.

SEPTEMBER

1 De Leidse roeisters Karolien Florijn en Nicole Beukers winnen beiden een medaille bij de wereldkampioenschappen roeien in Oostenrijk. Florijn zilver in de vier-zonder-stuurvrouw en Beukers brons in de dubbelvier.

3 In de Pieterskerk vindt de officiële opening van het academisch jaar plaats. Universiteit Leiden begint het studiejaar met 6000 eerstejaars van wie een kwart van buitenlandse afkomst is. Op het nabije Ge-recht wordt een andere 'opening' van het academisch jaar gehouden, een protestactie tegen aangekondigde bezuinigingen. Hoog-

leraren hebben het hier over 'afbraakbeleid en rendementsdenken'. Steen des aanstoots is het besluit van de minister van onderwijs om meer geld vrij te maken voor de vier technische universiteiten ten koste van brede universiteiten.

5 Minister Bijleveld van Defensie en burgemeester Lenferink leggen een krans bij het monument voor de 26 Leidse gevallen bij de politiole acties in voormalig Nederlands-Indië (1945-'49), bij molen De Put. Het is de twintigste keer dat overlevenden en nabestaanden hen herdachten.

5 Het monumentale 'Ehrenfesthuis' aan het einde van de Witte Rozenstraat krijgt een grondige opknappbeurt. Natuurkundige Paul Ehrenfest liet de woning in 1913 bouwen. Hij ontving er vele beroemde geleerden o.a. Albert Einstein. De huidige 85-jarige eigenaar wil het pand verkopen onder de voorwaarde dat hij er tot zijn dood in mag blijven wonen.

10 Het aantal Leidenaren met zonnepanelen op het dak is de afgelopen jaren fors toegenomen. Het zijn er nu 2772. Daarmee loopt Leiden nog ver achter bij het landelijk gemiddelde.

10 Het Gods Original Design, kortweg God-centre, aan de Lammenschansweg, verhuist naar de lege Moeder Godskerk in Voor-schoten. De diensten zijn vooral populair bij gelovige jongeren van diverse nationaliteiten.

12 Leiden ziet ervan af om grote delen van de binnenstad autovrij te maken. In de 'startnotitie binnenstad Leiden 2020-2024' staat dat auto's alleen in een straal rondom de Pieterskerk en Hooglandse kerk worden geweerd.

19 Leiden is de afgelopen jaren veel veili-

ger geworden, maar toch is de stad nog altijd de meest criminele gemeente van de regio. Vorig jaar telde het CBS 3085 diefstallen in Leiden. In 2010 kwam de teller uit op 6640.

19 Het werk van de Leidse beeldhouwer Frans de Wit (1942-2004) krijgt een permanente plek in het Ankerpark (tussen Zijlpoort en Meelfabriek).

24 De stichting Leiden Helpt van Ron Flip-po, die jarenlang spullen inzamelde voor gezinnen met een minimuminkomen, moet zijn werkzaamheden staken en het onderkomen aan de Willem Barentzstraat leeg opleveren. De gemeente geeft niet langer subsidie aan de stichting.

24 Ondanks dat er afgelopen seizoen honderden kamers bijkwamen in Leiden slapen dit studiejaar toch weer studenten in tentjes op de camping in park Cronesteyn. Raadsleden Thomas van Halm (SP) en Maarten de Crom (VVD) willen daarover opheldering van het stadsbestuur.

27 Leiden heeft deze zomer de grens van 125.000 inwoners doorbroken. De teller staat nu op 125.378.

27 Lotte Singerling wint de fotowedstrijd 'In je element' met een foto van haar zoon. De fotowedstrijd is een onderdeel van de Waanzinnige Wolkers Week die werd gehouden door de Universiteit en De Lakenhal ter viering van het feit dat zij de nalatenschap van de in Oegstgeest geboren schrijver/kunstenaar Jan Wolkers in beheer hebben gekregen.

26 De korpsleiding stelt Fatima Abouloua-fa op non-actief als teamchef van de Leidse politie. Haar kritische houding tegenover discriminatie, machtsmisbruik en pesten binnen

het korps heeft tot een onwerkbare situatie geleid, aldus de korpsleiding. De zaak trekt landelijk de aandacht.

30 Het stadsbestuur verbiedt het afsteken van vuurwerk in de binnenstad (het gebied binnen de singels) bij de komende jaarwisseling.

OKTOBER

2 ‘Leidse glibber’ Emile van Aelst krijgt de erepenning van de stad. Van Aelst schrijft en blogt al jaren over zijn stad, zeven dagen per week. Hij schrijft onder meer een wekelijkse societyrubriek in het *Leidsch Dagblad* en heeft een eigen site.

4 Door de invoering van zogeheten eco-glazen (plastic glazen met statiegeld) ziet Leiden er na 3 oktober een stuk schoner uit. Er bleef 10.000 kilo minder afval op straat achter dan in voorgaande jaren. Gemeente en horecaondernemers zijn enthousiast. Over de overdaad aan hekken en andere afzettingen in de binnenstad wordt op social media massaal afschuw gesproken.

7 Aannemer Dura Vermeer begint met de bouw van vijf van de zes Singelparkbruggen in Leiden. Het gaat om de twee bruggen naar het Ankerpark en bruggen bij het Huigpark, de Meelfabriek en over de Groenhazengracht. Kosten: ruim vier miljoen euro. Het 6,5 kilometer lange park moet op den duur het hele historisch centrum omzomen.

9 Naturalis en het Nucleus Building zijn de winnaars van de Rijnlandse Architectuurprijs. De nieuwbouw van het natuurhistorisch museum wordt door de jury van het Rijnlands Architectuur Platform bekroond als de mooi-

ste architectuur die de laatste twee jaar in de Leidse regio is neergezet. Het Nucleus Building op het Bio Science Park krijgt de publieksprijs.

10 Het Leidse Pesthuis wordt verkocht aan de Amsterdamse Citystone Group. Deze investeerder wil er onder meer een *food hall*, hotel en kleine kantoren in maken. Naturalis, dat het complex uit ca. 1661 jarenlang huurde, heeft het niet meer nodig vanwege de forse uitbreiding van het museum.

10 Er moet een zorg- en veiligheidshuis komen om overlast door verwarde personen in een buurt beter te kunnen aanpakken. Daarvoor pleit burgemeester Lenferink. Het probleem neemt volgens hem toe. Steeds vaker moeten in Leiden de GGD, de wijkagent of het sociale wijkteam in actie komen tegen verwarde of verslaafde mensen die overlast veroorzaken.

24 De jaarlijkse griep prik leidt tot een lange wachtrij bij onder andere huisartsenpraktijk Roomburgh in de Leidse Rivierenbuurt. De komende weken wordt in verschillende huisartsenposten de griep prik gratis aangeboden. Jaarlijks overlijden in Nederland ge-

24 oktober In de rij voor de jaarlijkse griep prik bij huisartsenpraktijk Roomburgh. Foto: Taco van der Eb.

middeld zo'n 2700 mensen aan de gevolgen van griep, aanleiding vooral voor senioren om zich ertegen te beschermen.

NOVEMBER

2 Een groep tieners uit Leiden en omstreken heeft bij tientallen slachtoffers zo'n 100.000 euro afgeperst. Zij maakten via social media contact met mannelijke slachtoffers door zich voor te doen als meisje. Op het moment dat een slachtoffer een foto van zijn geslacht stuurde, begon de afpersing.

8 Leiden moest er bijna negen jaar op wachten, maar eind dit jaar zijn ze er dan: de stedelijke watertappunten. Het gaat om kraantjes waar voorbijgangers een slokje water kunnen nemen of hun fles bijvullen. Zes stuks in totaal, verspreid over de binnenstad. Dit op verzoek van een groep binnenstadsbewoners die in 2011 1600 handtekeningen ophaalde met de komst van de watertappunten als doel.

8 Jeremy Bangs krijgt de Gouden Speld van de stad Leiden. Volgens wethouder Yvonne van Delft heeft Bangs als directeur van het Leiden Pilgrim Museum de stad op de kaart gezet. Dat museum lokte diverse Amerikaanse ambassadeurs naar de Sleutelstad. De museumwebsite dient als wereldwijde bron over de Pilgrim Fathers.

12 Patiënten van het LUMC, Alrijne Ziekenhuis en acht andere ziekenhuizen kunnen hun wond na een knie- of heupoperatie thuis via een app beter in de gaten houden. Het LUMC heeft de app ontwikkeld. Bij een dreigende infectie adviseert de app de hulp van een arts in te roepen. Circa 1,5 tot 2 pro-

cent van de gewrichtsprotheses raakt geïnfecteerd.

12 De huidige viering van Leidens Ontzet gaat danig van opzet veranderen, kondigt de gemeente aan. Op bepaalde momenten en sommige locaties komen bezoekers nu in het gedrang. Bovendien is er veel kritiek op de maatregelen die de stromen juist in goede banen moeten leiden, zoals hekken en beveiligers. Er moet een alternatief komen, want vooral in de omgeving van de Nieuwe Rijn wordt het gewoon veel te druk.

12 Vrouwelijke studenten worden meerder malen lastiggevallen en zelfs aangerand in het centrum. De studentenverenigingen roepen vrouwen op 's avonds en 's nachts niet alleen over straat te gaan en bij onraad meteen 112 te bellen. De onrust in de Leidse studentenwereld sluimert wekenlang door. Burgemeester Lenferink krijgt kritiek van studenten, verenigd in de groep Safe: hun signalen zouden niet serieus genoeg worden genomen. Op Twitter ontstaat ophef door uitspraken van de burgemeester dat vrouwen 's avonds niet alleen naar huis moeten fietsen. Op 13 december wordt een 21-jarige Leidenaar opgepakt die van twee aanrandingen wordt verdacht.

12 Met het slopen van de oude loodsen van de voormalige Leidse groente- en fruitveiling aan de Ananasweg verdwijnt een stukje geschiedenis uit het stadsbeeld. Projectontwikkelaar De Raad is begonnen met het weghalen van de 'neerzethallen' die tuinders vroeger gebruikten om hun groente en fruit neer te zetten. De eerste daarvan werden in 1953 in gebruik genomen, 23 jaar na opening van het veilingterrein aan de Veilingkade. De

veiling sloot op 30 december 1988 noodgedwongen haar deuren, door toegenomen concurrentie van grote veilingen in Aalsmeer en Bleiswijk. Alleen het wooncomplex dat straks op de plek van de hallen komt, verwijst met zijn naam 'De Ananas' nog naar de veiling. De nieuwbouw wordt zo'n zestig meter hoog, met plek voor 375 woningen.

18 Naturalis verwelkomt de 200.000ste bezoeker sinds de heropening op 31 augustus. Door het Rotterdamse architectenbureau Neutelings Riedijk is een compleet nieuw museumgebouw ontworpen. Sinds de heropening heeft Naturalis al een paar keer opgeroepen om vanwege grote drukte niet te komen.

22 Nieuw bovenop oud: het hypermoderne glazen penthouse op het monumentale Molengebouw (uit 1947) en Riffellokaal (uit 1937) bij De Meelfabriek is vanaf de straat goed te zien. Hier komt hoog boven de stad de slaapkamer met het mooiste uitzicht over Leiden. Pieterskerk, Hooglandse Kerk, Marekerk, de schoorsteen aan de Langegracht: alle *landmarks* van de stad liggen in het blikveld.

22 november Een glazen penthouse, onderdeel van De Meelfabriek, heeft het mooiste uitzicht van Leiden. Foto: Taco van der Eb.

24 De arts met het lassavirus, die op 19 november in het LUMC werd opgenomen, is overleden. De verzorging van de patiënt had dagenlang gevolgen voor de patiëntenzorg in alle ziekenhuizen in de Leidse regio. Dag en nacht waren minimaal tien verpleegkundigen bij de zorg voor de in Sierra Leone besmette arts betrokken. De menskracht was onder meer nodig om de omgeving van de patiënt steriel te houden. Het LUMC is gespecialiseerd in de behandeling van patiënten met een levensgevaarlijke besmettelijke tropische ziekte.

28 Happel Cornelisse Verhoeven Architecten heeft de Abe Bonnema Architectuurprijs 2019 gewonnen voor de restauratie en uitbreiding van Museum De Lakenhal. Het Rotterdamse bureau krijgt als prijs een bedrag van 50.000 euro. De jury noemt de vernieuwing van De Lakenhal een 'prestatie van uitzonderlijke, hoogwaardige architectonische kwaliteit die toekomstige generaties inspireert'. In het Leidse zijn de meningen over de nieuwe gevel aan de Lammermarkt-zijde sterk verdeeld.

DECEMBER

13 De Leidse VVD-fractie wil de bed-, bad- en broodvoorziening (BBB) in Leiden zo snel mogelijk sluiten omdat oorlogsmisdadigers van de dienst gebruik maken. De partij stelt vragen aan het college van B & W.

15 De 'vergeten bombardementen' op Leiden worden herdacht en trekken massale belangstelling in het Museum van Volkenkunde. Het is 75 jaar geleden dat geallieerden de spoorbanen in en rond de stad wilden

bombarderen, want daarop vervoerde het Duitse leger o.m. de gevreesde V2-raketten. De bommen kwamen echter terecht op de wijken rond de Stationsweg en het voormalig station bij de Herensingel. Er vielen 64 doden en tientallen gewonden.

17 De Leidse gemeenteraad versoepelt op de valreep het percentage studentenhuizen per straat. In de binnenstad mag bijvoorbeeld voortaan twintig procent van de woningen uit studentenhuizen bestaan. Aanvankelijk stond een quotum van vijftien procent in de plannen. Winkelstraten vallen buiten de regels. In de wijken direct buiten het centrum mag voortaan nog maar acht procent van alle huizen in kamers zijn opgedeeld.

17 Koning Willem-Alexander is te gast bij het eerste Gala van de Sterrenkunde in de Leidse Stadsgehoorzaal. De meest vooraanstaande astronomen van dit moment, onder wie Leidenaars Ewine van Dishoeck, Vincent Icke en Frans Snik, houden lezingen. De astronomen komen bijeen om te vieren dat honderd jaar geleden de Internationale Astronomische Unie werd opgericht en twintig jaar geleden de Nederlandse Onderzoeksschool voor Astronomie.

19 Leiden groeit volgens een nieuwe prognose van het Centraal Bureau voor de Statistiek stevig door. In 2050 zal de stad 151.000 inwoners tellen. Van hen zijn 51.000 dan alleenstaand.

20 Stichting Confessioneel Onderwijs Leiden (SCOL) maakt bekend volgend schooljaar met een totaal nieuw onderwijsstelsel in Leiden te beginnen: Agora. Het uit Roermond afkomstige schoolstelsel gaat ervan uit dat ieder kind uniek is en daarmee een eigen

leerweg nodig heeft. Klassikaal onderwijs is daarmee verleden tijd. De Leidse vestiging gaat onder het Bonaventuracollege Boerhaavelaan en Mariënpoolstraat vallen, in een schoolgebouw aan de Anthony Duycklaan.

27 Leidenaar Bert Jansen is onderscheiden met de Gouden Speld van Verdienste van de stad Leiden. De eigenaar van café Odessa stopt veertig jaar na de opening van zijn zaak aan de Hogewoerd. Hij krijgt de onderscheiding niet alleen omdat hij vele Leidenaars een plezierig avondje uit heeft bezorgd, maar vooral vanwege zijn inzet voor de emancipatie van de homoseksuele gemeenschap.

27 De Canadese warenhuisketen Hudson's Bay gaat zijn laatste week in Nederland in. Door tegenvallende resultaten voelt het bedrijf zich gedwongen om na twee jaar de deuren te sluiten, ook in Leiden, waar Hudson's Bay enkele jaren in het statige pand van V&D was gevestigd. Wat er met het grote pand aan de Aalmarkt/Breestraat moet gebeuren, weet nog niemand.

27 Het fileleed in de regio Leiden is het grootste van Nederland, blijkt uit cijfers van de ANWB. De nieuwe landelijke koploper bij de provinciale wegen is de N206 tussen Katwijk en Zoetermeer. Bij Leiden nam de verkeersdruk het afgelopen jaar met bijna de helft toe. De vele werkzaamheden aan de weg, met name bij het Transferium waar wordt gewerkt aan de Rijnlandroute, kunnen hiervoor een verklaring zijn. Bij de autosnelwegen wordt de ranglijst nu aangevoerd door de A4 tussen Amsterdam en Den Haag. Tussen Roelofarendsveen en Leiden steeg het fileleed de afgelopen elf maanden met een kwart.

Detail van het beschilderde cassetteplafond in Ars Aemula Naturae, Pieterskerkgracht 9. Foto: Edwin Orsel.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2019

Archeologen aan het werk op de Garenmarkt in 2015. Foto: ADC Archeoprojecten.

Garenmarkt

De parkeergarage op de Garenmarkt opende donderdag 20 februari 2020 haar deuren voor de eerste auto's. In de zomer van 2017 is een grote archeologische opgraving uitgevoerd, die de rijke geschiedenis vanaf de Romeinse tijd aan het licht bracht. Dit leidde tot een lijvig onderzoeksrapport dat afgelopen najaar is gepubliceerd, met analyses door specialisten van alle vondsten en historisch onderzoek door de werkgroep Historisch Leiden in kaart.

Romeinen op de Garenmarkt?

Met een Romeins legerfort in Matilo en een nederzetting in de Koenesteeg was het te verwachten dat de limesweg – de weg die de castella op de zuidelijke oever van de Rijn met elkaar verbond – door het centrum van Leiden moet hebben gelopen. Tijdens de opgraving op de Garenmarkt vonden de archeologen meerdere sporen uit de Romeinse tijd. Resten van houten palen, enkele greppels en afvalkuilen waren op deze locatie de enige aanwijzing dat hier (of in de buurt) mensen hebben gewoond in de eerste eeuwen na Christus.

De limesweg zelf werd niet aangetroffen en de zoektocht hiernaar zal de komende jaren in Leiden onverminderd doorgaan.

De geschiedenis van de Garenmarkt

Na de Romeinse tijd lijkt dit gebied eeuwenlang onbewoond te zijn geweest. Ook na het ontstaan van de stad Leiden heeft het buiten de stad gelegen. Hoe het er toen uitzag en wat er gebeurde is in historische bronnen slecht te achterhalen. Het archeologisch onderzoek is daarom een welkome informatiebron. In de dertiende en veertiende eeuw lijkt het voornamelijk een agrarische functie gehad te hebben. Uit deze periode dateren veel sloten, mestkuilen en de resten van moestuinbedden. Ook afvalkuilen met het slachtafval van vellenploters werden gevonden. Toch zijn er ook funderingsresten aangetroffen, wat er op duidt dat er in de veertiende eeuw wel degelijk enige bebouwing was ter plaatse van de Garenmarkt.

Pas met de stadsvergroting van 1386 kwam de Garenmarkt binnen de stadsmuren te liggen. De huidige straat 'Garenmarkt', ge-

De locatie van de huidige Garenmarkt. Detail van de kaart vervaardigd door Pieter Bast in 1600. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

legen aan de westzijde van het opgravingsgebied, werd omstreeks 1398 nog aangeduid als 'Molengracht'. Na 1475 werd het deel tussen Raamsteeg en Steenshuur gedempt. Verwacht werd dat de eerste huizen pas in de loop van de vijftiende eeuw gebouwd werden. De opgraving heeft echter uitgewezen dat men hier al vroeg in de vijftiende eeuw mee begonnen is. De oudste huizen zijn gevonden aan de westzijde van het huidige plein, langs de toenmalige Molengracht. In de beerputten die naast deze huizen lagen is het afval van de bewoners teruggevonden.

Gedurende de vijftiende en zestiende eeuw werd het gebied in hoog tempo volgebouwd. Op basis van de opgraving en historische plattegronden kunnen we de ontwikkeling van het bouwblok vanaf ca. 1600 aardig volgen. Rond 1600 stonden er langs alle straten aaneengesloten rijen woonhuizen. Deze huizen werden in de loop der tijd ver-

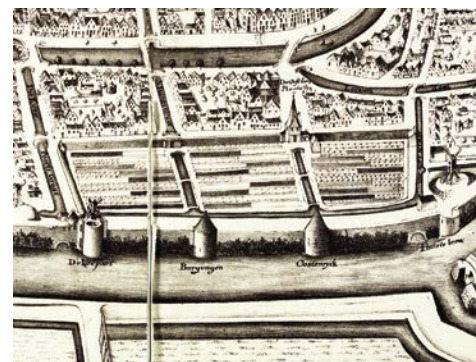
bouwd, vergroot en aangepast. Later, in de negentiende eeuw, werd de textielfabriek van Le Poole gebouwd. Hiervoor moesten huizen aan de Garenmarkt gesloopt worden. Pas in de tweede helft van de 20ste eeuw is het huidige plein ontstaan. De huizen werden in 1969 gesloopt en het (Kort) Levendaal aan de noordzijde werd in 1962 gedempt.

Wie woonden er op de Garenmarkt?

De vroegste bewoningsgeschiedenis van de Garenmarkt is slechts moeizaam te reconstrueren. Vanaf het einde van de zestiende eeuw beschikt Leiden over unieke registers waarin de eigenaren van alle huizen in de stad zijn vastgelegd, doorgaans ook de bewoners, met vermelding van hun beroep. Zo kunnen we het afval uit de beerputten koppelen aan individuele bewoners. Een unieke situatie in Nederland! Voor de Middeleeuwen zijn er echter veel minder bronnen voorhanden en blijft het een lastige puzzel om te achterhalen wie de bewoners waren.

In de alleroudste sporen op het terrein (1375-1450) zijn opvallend veel botten van schapenvoeten gevonden. Deze botten zijn het afval van de vellenploter: een ambachtsman die schapehuiden ontdoet van de wol. Deze wol werd vervolgens gebruikt in de

productie van lakens en de huiden werden ontdaan van de voeten en doorverkocht aan een leerbewerker. Vanaf het moment dat de eerste huizen op de Garenmarkt verschijnen neemt het afval van vellenploters af. We mogen daarom aannemen dat deze hier niet woonden, maar het terrein alleen gebruikten voor het uitvoeren van hun ambacht of het dumpen van afval.

De raamlanden ten zuiden van de huidige Garenmarkt. Detail van de kaart vervaardigd door Hans Liefvrick in 1574 (kopie door J. van Werven, 1744). Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

Tot het einde van de zestiende eeuw lag direct ten zuiden van het bouwblok een groot complex raamlanden dat alleen toegankelijk was via een poort (zie kaart van Liefvrick, 1574). Op de raamlanden werden gevulde lakens op houten ramen opgespannen. Vullen was het proces waarbij geweven wollen stof werd vervult. Een effect van het vol-proces was dat de stof aanzienlijk kromp. Daarom moest na het vullen het laken op ramen worden gespannen om het weer op de juiste maat op te rekken.

Uit de belastingboeken van rond het

jaar 1500 die we tot onze beschikking hebben, blijkt dat de vollers vooral in het stadsdeel rondom de Garenmarkt gevestigd waren. Dit is ook logisch gezien de nabijheid van de raamlanden. Hoeveel van deze vollers er daadwerkelijk op de Garenmarkt woonden, is onbekend. Ook drapeniers en handelaren zullen in het bouwblok gewoond hebben, getuige het relatief grote aantal dat in de belastingboeken in dit stadsdeel geregistreerd staat.

Heiligenbakkers en pelgrimsinsignes

Tijdens de opgraving op de Garenmarkt zijn veel afvalkuilen, beer- en waterputten gevonden. Deze putten bevatten veel afgedankte of verloren voorwerpen en geven daardoor een fraai inkijkje in het dagelijks leven van de bewoners. In de Middeleeuwen was het katholieke geloof onlosmakelijk verbonden met het leven van alledag. Dit zien we terug in een aantal vondsten die op de Garenmarkt aan het licht zijn gekomen: religieuze insignes en twee heiligenbeeldjes. De religieuze insignes zijn vaak souvenirs die pelgrims in bedevaartsoorden kochten. Hiermee toonden ze aan dat ze de tocht volbracht hadden. Onder de vondsten van de Garenmarkt bevinden zich zeer gangbare insignes zoals de St. Jacobsschelp en eenvoudige belletjes. Een bijzondere vondst is het op de volgende pagina afgebeelde vrijwel gave insigne uit Keulen, dat uit de periode 1450-1500 dateert. Het wapenschild bovenaan het insigne beeldt drie kronen af. Deze kronen verwijzen naar de Drie Koningen die in de bovenste helft van de cirkel staan afgebeeld. De reliëfs van de Drie Koningen bevinden zich

Metalen pelgrimsinsigne uit Keulen, gevonden tijdens de opgraving op de Garenmarkt, 1450-1500. Het insigne toont het wapen van Keulen (boven), de Drie Koningen (midden) en de heilige Ursula met een aantal van haar maagden (onder). Foto: ADV Archeoprojecten. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

sinds 1164 in de Dom van Keulen en Keulen was hierdoor gedurende de middeleeuwen een belangrijk bedevaartsoord. In de onderste helft van de cirkel zien we de heilige St. Ursula met een aantal van haar maagden. De heilige St. Ursula is de beschermheilige van de stad Keulen. Ze zou in de vijfde eeuw tezamen met 11.000 maagden bij Keulen de martelaarsdood gestorven zijn en de gebeenten van deze martelaren zouden in de twaalfde eeuw opgegraven zijn.

Heiligenbeelden werden in de middeleeuwen geproduceerd voor kerken, kloosters, maar ook voor gewone burgers. Het was niet ongebruikelijk dat men in huis een klein huisaltaar oprichtte, waar men een of meerdere heiligenbeelden neerzette. Heiligenbeelden werden in verschillende maten gemaakt: kleine beeldjes van enkele centimeters groot tot

beelden van wel 30 cm of meer. Ze werden gemaakt van een mengsel van pijpenaarde en lokale klei. Dit kleimengsel drukte men in een mal om het beeld te vormen en daarna werd het beeldje in een oven gebakken. De gebakken beeldjes hadden een lichtrode kleur en ze werden daarna bedekt met een witte sliblaag. Deze sliblaag diende als grondverf voor de feitelijke beschildering, die veelkleurig was. In een van de beerputten werden de resten van twee heiligenbeelden gevonden. In beide gevallen is het hoofd van de heilige afgebroken, waardoor het bij het kleinste beeldje niet meer te achterhalen is om welke heilige het gaat.

Het tweede beeld, dat veel groter is, stelt de heilige Rochus en zijn hond voor. Rochus werd rond het jaar 1300 getroffen door de

Terracotta beeldje van de heilige Rochus met zijn hond, gevonden tijdens de opgraving op de Garenmarkt, 1500-1575. Foto: ADV Archeoprojecten. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

pest terwijl hij op pelgrimstocht naar Rome was. Hij overleefde de ziekte en genas in de jaren erna vele pestlijders door gebed of het maken van het kruisteken. In de eeuwen die volgden was de pest een terugkerende ziekte in Europa. De aanbidding van pestheiligen zoals Rochus kwam daardoor veel voor.

De Rochus van de Garenmarkt is gevonden in een beerput die in de periode 1500-1575 is gebruikt. Hij valt hiermee in de periode vlak voor de reformatie. We weten niet waar het beeld gemaakt is. In Leiden waren heiligenbakkers werkzaam, maar er was ook een levendig handel in dit soort beelden.

(Chrystel Brandenburgh)

Romeinse zuil in kelder Breestraat 113

Breestraat 113 staat bekend als een van de oudste middeleeuwse huizen in Leiden.¹ Onderzoek naar de toegepaste natuursteen in de kelders door Erfgoed Leiden en Omstreken in samenwerking met TNO maakte duidelijk dat er in de voorste kelder sprake is van hergebruikt Romeins bouw materiaal.

Breestraat 113 heeft twee middeleeuwse kelders, beide met bakstenen gewelven en natuurstenen zuilen. De voorste, oudste, kelder dateert op basis van de voor het gewelf gebruikte bakstenen globaal tussen 1250 en 1275. Oorspronkelijk ging het om een meer dan twee keer zo groot vertrek met twee zuilen. Door een afsplitsing in 1607 van Breestraat 111 ging bijna de helft verloren. Later verdween ook het voorste deel vanwege het aansluiten op het straatniveau van de Breestraat. Er resteert daarom maar één volledige zuil, bestaande uit een basement, een zuilschacht en een kapiteel. Van de twee-

Kapiteel van de hergebruikte zuil, gehouwen uit Norroy kalksteen. Het van oorsprong Romeinse kapiteel is in de dertiende eeuw bijgewerkt in een voor die tijd moderne, romaanse vormgeving. De zuilschacht werd vervaardigd van groen leucietofier uit de Eifel. Foto: Edwin Orsel.

de zuil bleef het kapiteel bewaard. Het kwam in 1907 terecht in Museum De Lakenhal.

Van de zuilschacht en van een kapiteel zijn minuscule monsters genomen en in het laboratorium van TNO onderzocht. Zo kwam de natuursteenspecialist erachter dat de kapitelen waren vervaardigd van wit, zogenaamd Norroy-kalksteen. Dit is een oöolithische kalksteen uit het Jura (geologische periode van ongeveer 200 tot 145 miljoen jaar geleden), die voorkomt aan de Moezel in Lotharingen. De Romeinen pasten deze steen veel toe in het Rijnland en het huidige Nederland. Na de Romeinse tijd werd het niet meer gebruikt. De schacht van de zuil is een monoliet (één steen) gemaakt van een alkalisch, kwartsondervadzigt uitvloeiingsgesteente. Hier gaat het om zogenaamd leucietofier, een groen gesteente. Het moet afkomstig zijn uit een heuvel (de Perlerkopf) vlak bij de Laacher See in de Eifel. De Romeinen kozen deze steen hier, aan de noordrand van hun rijk, waarschijnlijk

als alternatief voor het in Rome veel gebruikte groenige porfier 'Verde Antico'. Deze plek werd na de Romeinse tijd pas in de achttiende eeuw weer ontgonnen om er grafkruizen van te maken. Ook is de steen in de negentiende eeuw gebruikt voor het afbouwen van de Keulse Dom. Het onderzoek heeft dus uitgewezen dat voor de dertiende-eeuwse voorste kelder van Breestraat 13 gebruik is gemaakt van natuursteen dat al door de Romeinen was verwerkt. De kapitelen kregen bij het hergebruik een nieuwe, 'moderne' Romaanse vorm. De zuilen kwamen mogelijk uit een Romeins gebouw, misschien wel uit fort Matilo of uit een nederzetting verderop. Het is een bijzondere vondst omdat nog niet eerder hergebruikt Romeins bouw materiaal in een middeleeuws huis in Leiden is aangetroffen. Een dergelijk hergebruik is niet helemaal uniek in Leiden, want in de middeleeuwse ringmuur van de Burcht is Romeins tufsteen verwerkt.

De eigenaar van Breestraat 113 had in de dertiende eeuw dus de beschikking over ouder Romeins materiaal. De combinatie van de donkergroene zuilen met witte kapitelen moet een fraai beeld hebben opgeleverd. Dit maakt het aannemelijk dat deze ruimte bij de bouw geen kelder was, maar een representatief vertrek aan de straat. Door de geleidelijke ophoging van de Breestraat zal deze ruimte pas later gedegradeerd zijn tot kelder.

Van de achterste kelder, die is aangelegd rond 1350, is ook het natuursteen onderzocht. De zuil hier is gehakt uit Baumberger kalkzandsteen uit het Münsterland. Dit materiaal werd veel gebruikt in het midden van de veertiende eeuw, ook in Leiden. Hier gaat het dus niet om hergebruikt Romeins materiaal.

Ook het baksteenwerk en de vormgeving van het kapiteel zijn veertiende-eeuws. Breestraat 113 was al een bijzonder huis, maar de nieuwe onderzoeksgegevens maken het nog bijzonderder.

(Edwin Orsel, in samenwerking met Timo Nijland (TNO) en Jan Dröge)

Middeleeuwse muurschildering Pieterskerk-Choorsteeg 15

Bij een verbouwing van het pand Pieterskerk-Choorsteeg 15 kwamen kleine restanten tevoorschijn van een middeleeuwse muurschildering. Ze zaten op een gepleisterde zijmuur boven een verlaagd plafond. Het is voor het eerst dat zo'n oude beschildering is aangetroffen in een Leids woonhuis.

De muurschildering bestaat uit dikke rode lijnen. Daarnaast is er ook geel te zien. Spijtig genoeg is de schildering zeer fragmentarisch bewaard. Het is dan ook niet duidelijk wat de schilder ruim 600 jaar geleden heeft afgebeeld. Het kan goed een decoratieve voorstelling zijn geweest, mogelijk in meer kleuren dan alleen geel en rood. Het muurwerk waarop de schildering zit zal ongeveer tussen 1350 en 1400 gebouwd zijn.² Vergelijkbare bakstenen en metselwerk komen bijvoorbeeld ook voor bij nabijgelegen Pieterskerkhof 40. Dit huis is door middel van jaarringenonderzoek, oftewel dendrochronologisch onderzoek, gedateerd in 1383.

Het huis aan de Pieterskerk-Choorsteeg bestond in de middeleeuwse opzet uit een voorhuis en vast achterhuis. De schildering bevindt zich in de achterkamer op de begane grond van het vaste achterhuis. De vondst maakt voor het eerst duidelijk dat de achter-

De restanten van een muurschildering in het oorspronkelijke achterhuis van Pieterskerk-choorsteeg 15. Het gaat om de rode strepen in de vorm van een L en om de gele 'vlekken' op de kalkpleister. Foto: Edwin Orsel.

kamer een belangrijk en mogelijk representatief vertrek was. Omdat het de eerste keer is dat een dergelijke schildering is aangetroffen is er een muurschilderingsspecialist van het SRAL (Stichting Restauratie Atelier Limburg) bijgehaald. De schildering op kalkpleister is aangebracht op de onderste afwerking op de middeleeuwse muur. De conclusie is dan ook dat het naar alle waarschijnlijkheid de eerste en originele middeleeuwse afwerking is.

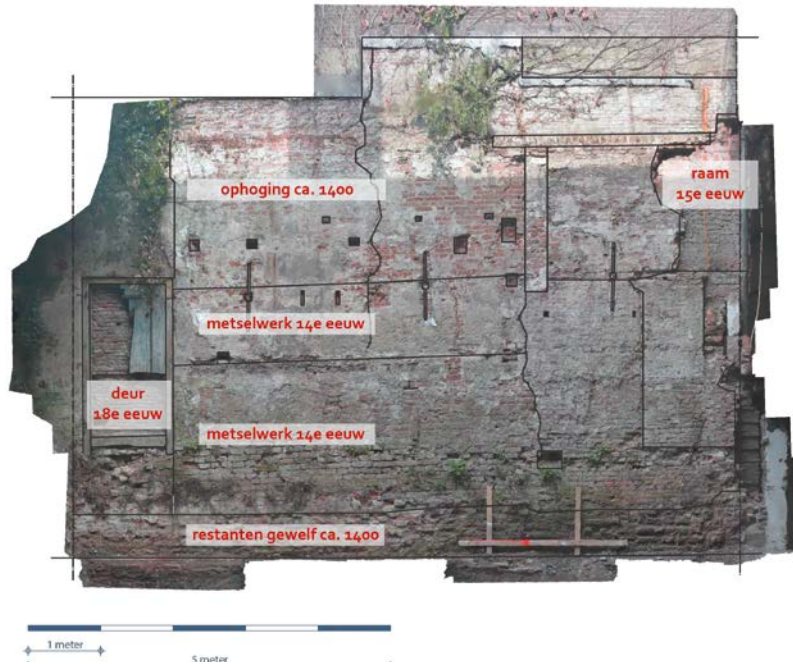
In Leiden zijn muurschilderingen in woonhuizen heel erg zeldzaam. Er zijn achttiende-eeuwse muurschilderingen bekend uit Aalmarkt 15, Hooglandsekerkgracht 42 en Hogewoerd 61. Middeleeuwse schilder-

gen zijn naast deze recente vondst verder (nog) niet bekend, afgezien van voorbeelden in representatieve gebouwen zoals in de Pieterskerk, het Academieggebouw en het Gravensteen.

(Edwin Orsel)

Breestraat 105: Onderzoek en documentatie van kelder en muurwerk uit het einde van de veertiende eeuw

Tegenover het stadhuis staat het pand Breestraat 105, een modernistische gevel die gebouwd werd in 1960 in opdracht van Verhulst Kledingmagazijnen en ontworpen door architect Adriaan Fokke van Duyn. Achter dit

Orthofoto (geometrisch gecorrigeerde foto) van de rechter zijgevel waarop verschillende bouwsporen zijn aangegeven. De muur is deels gesloopt in 2019. Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

pand werd in het najaar van 2019 een aanbouw gerealiseerd waarvoor restanten van een middeleeuwse kelder en bouwmuur moesten wijken. Aangezien het pand geen monument is, kon deze sloopvergunning worden verleend. Wel staat het op de bouwhistorische verwachtingenkaart, waardoor er bij sloop, net zoals bij een archeologische verstoring, een documentatieplicht op ligt. De documentatie werd uitgevoerd door Erfgoed Leiden en Omstreken. Zij was aanvullend op een eerdere opmeting uit 1969.

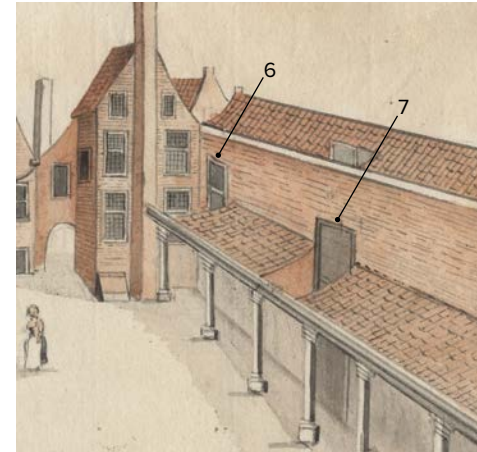
De muur bevatte veel bouwsporen (zie de tekening). Gezien de complexiteit van het onderzoek en het moeilijk bereikbare terrein werd de opmeting met behulp van fotogrammetrie en laserscannen uitgevoerd. Op deze

manier werden snel en accuraat de bouwsporen vastgelegd.

De kelder maakte oorspronkelijk deel uit van een vast achterhuis van Breestraat 105 en was voorzien van een gemetseld tongewelf. De kelder en het achterhuis zullen op basis van het gebruikte baksteenformaat en het bijhorende metselverband tot stand zijn gekomen omstreeks 1400. Daarbij werd gebruik gemaakt van de bouwmuur van het rechterbuurpand dat in de tweede helft van de veertiende eeuw is gezet.

Dit huizentype van een voorhuis met een vast achterhuis kwam in Leiden vaak voor gedurende de Middeleeuwen. Ook kelders met tongewelven zijn typisch voor deze periode, maar komen met name voor in de hoger gelegen delen van de Breestraat. Kelders zijn vaak bewaard gebleven, ook wanneer de bovengelegen huizen werden vernieuwd in de loop der eeuwen.

Omstreeks 1600 werd rechts van het achterhuis de penshal gebouwd, waarvan de poortjes nog zichtbaar zijn aan de Breestraat en de Langebrug. De deur en het restant van het raamkozijn die werden aangetroffen in de gedocumenteerde muur zijn nog zichtbaar op een achttiende-eeuwse tekening van Jacob Timmermans. Het vaste achterhuis zal om-

Jacob Timmermans, Penshal tussen Breestraat en Langebrug gezien naar de Langebrug (detail), tekening, ca. 1788. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken. Met zwarte pijlen zijn het raam en de deur aangegeven, waarvan de resten werden aangetroffen tijdens de sloop van kelder en muur.

streeks 1875 zijn gesloopt. Het tongewelf zal daarbij zijn ingeslagen. Op de binnenplaats werd een tuin voorzien. (Pieter-Jan De Vos)

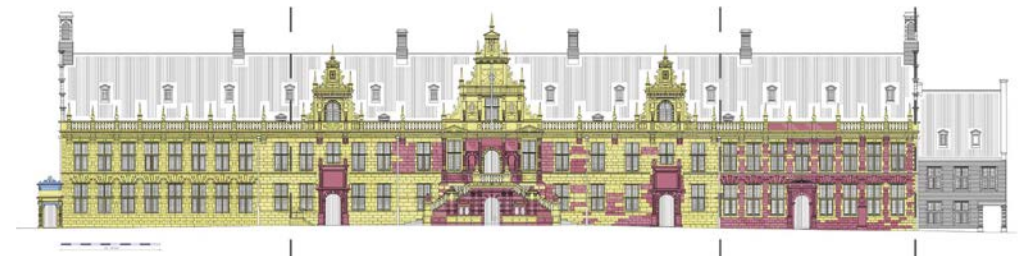
Inventarisatie van de voorgevel van het stadhuis

Naar aanleiding van de aanstaande restauratie van de voorgevel van het stadhuis werd

door Erfgoed Leiden en Omstreken een inventarisatie opgesteld om in kaart te brengen welk materiaal nog oorspronkelijk is en niet aangebracht bij de restauratie na de catastrofale brand van 1929. De inventarisatie is tot stand gekomen op basis van archiefinformatie (uitgevoerd door Jan Dröge),³ onderzoek ter plaatse en het nauwkeurig vergelijken van de opmetingstekeningen vlak na de brand met de huidige toestand (door architecten Bom en Canneman).⁴

Allereerst werden deze opmetingstekeningen digitaal rechtgetrokken en gevlakt. De digitale reproducties van de opmetingstekeningen waren enigszins vervormd. Enerzijds omdat de tekeningen oorspronkelijk vervaardigd zijn op lompenpapier. Anderzijds omdat de digitale reproductie van de tekeningen niet is uitgevoerd door gekalibreerde scanners. Gelukkig had Bom horizontale en verticale maatlijnen op de tekeningen aangegeven, zodat het maatsysteem digitaal kon worden gereconstrueerd.

Daarnaast werd op basis van een laserscan en een fotogrammetrische opname een tekening van de gevel op blokniveau vervaardigd. Beide producten werden met elkaar vergele-

Inventarisatietekening van de stadhuisgevel. De elementen die resteren van vóór de brand in 1929 zijn in rood aangegeven. De onderdelen die na de brand werden vervangen, zijn geel gemarkeerd. Tekening: Erfgoed Leiden en Omstreken op basis van archiefonderzoek door Jan Dröge.

ken, zodat zichtbaar werd welke stenen zijn blijven zitten en welke vervangen zijn. In rood werd aangeduid welke elementen nog van voor de brand resteren, en in geel het materiaal dat na de brand werd vervangen.

Daaruit blijkt dat, in vergelijking met het vooropgestelde restauratieplan, de uiteindelijke restauratie ingrijpender heeft uitpakkt dan aanvankelijk werd beoogd. Het moet benadrukt worden dat de inventarisatie geen afbreuk doet aan de monumentale waarde van het restauratieproduct. Zoals in het rapport van Dröge staat vermeld, is de huidige gevel immers het resultaat van een nauwgezette discussie tussen toonaangevende architecten, hoogleraren en pioniers in de Nederlandse monumentenzorg. De hoogmonumentale waarde van de stadhuisgevel wordt in dit geval niet enkel bepaald door materialisatie van het geheel maar onder andere ook door het belang van het object in de geschiedenis van de monumentenzorg, de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het geheel en het belang van zijn historische symboolfunctie in de stad. (Pieter-Jan De Vos)

Nieuw onderzoek naar Oude Singel 72

Naar aanleiding van een verduurzamingsonderzoek van het pand Oude Singel 72, werd de kans aangegrepen om ook nog eens bouwhistorisch naar het huis te kijken.

Het pand Oude Singel 72 is wellicht tot stand gekomen vlak nadat het perceel werd verkocht op 6-7-1615 aan stadsmeestermetseelaar Henrick Cornelisz. van Bilderbeeck, die er naar alle waarschijnlijkheid zelf ging wonen.⁵ Als uiting van al zijn kennis en kunde ver-

Gezicht op de Oude Singel met in het midden nummer 72, vóór 1888, glasnegatief van onbekende maker. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

scheen er een van de meest prominente gevels van de eerste zeventiende-eeuwse stadsuitbreiding. Met name het rijke gebruik van natuursteen bepaalt dat de gevel een prachtig voorbeeld is van de bouwstijl die de Hollandse Renaissance wordt genoemd. Vanuit bouwhistorisch oogpunt is met name het gebruik van het zogenaamde geslepen metselwerk van een uitzonderlijke kwaliteit. Bakstenen waren een ambachtelijk product wat voor een wat onregelmatige vorm zorgde. Om het baksteenmetselwerk strak te krijgen en om uiterst dunne voegen te verkrijgen werden de bakstenen vaak bijgeslepen. Dat werd doorgaans voorbehouden aan architecturale details van beperkte omvang, zoals ontlastingsbogen, haardgewelfjes. Van Bilderbeeck ging een

stap verder en bouwde een heel gevelvlak (dat van de begane grond) in geslepen werk – tot dan toe ongezien. Tien jaar later paste hij dit ook toe in het pand Pieterskerkgracht 9, het huidige ‘Ars Aemula Naturae’.

De gevel was in die periode nog ietwat anders dan tegenwoordig. In de achttiende eeuw werd namelijk een extra verdieping op het pand gebouwd en werd het naar achteren uitgebreid. Daarbij werd de oorspronkelijke kapconstructie gesloopt en de huidige geplaatst. In de zijgevel zijn de restanten van de vlechting zichtbaar die de helling van de oorspronkelijke topgevel nog aanduiden. Tijdens deze achttiende-eeuwse fase werden in de voorgevel de zandstenen balustrades toegevoegd. In 1888 werd de gevel gerestaureerd. Wellicht zorgde de aansluiting van het zeventiende- en achttiende-eeuwse metselwerk voor problemen. Tijdens deze restauratiefase werd de oorspronkelijk op vlucht staande gevel (naar voren hellend) in het lood gezet. Daarbij werd ook de uitkraging aan weerszijden teniet gedaan.

Lang werd gedacht dat de bekende Leidse architect H.J. Jesse (1860-1943), medeoprichter van de Historische Vereniging Oud Leiden, verantwoordelijk was voor de restauratie. Jesse was namelijk zeer geïntrigeerd door het gebouw. Een eerste artikel en tekening van zijn hand verscheen al in 1892.⁶ Ook in een van de eerste edities van het *Leids Jaarboekje* wijdde hij een artikel aan het gebouw.⁷ Echter, aanvullend onderzoek in het archief van deze architect heeft geen rol van Jesse bij de verbouwing van het pand kunnen aantonen dan alleen zijn bewondering voor het ontwerp. Jesse moet deze gevel goed

hebben gekend, aangezien hij zelf lange tijd verderop, op nr. 60, heeft gewoond.

(Pieter-Jan de Vos)

Nieuwe kennis door restauratie bijzonder cassetteplafond

Ars Aemula Naturae, Pieterskerkgracht 9, heeft in een gebouwdeel dat globaal rond 1625 wordt gedateerd, een bijzonder, deels illusionistisch beschilderd, cassetteplafond.⁸ Het plafond is gesigineerd: *Questi quadrati et not le trabi ha depinto M. Sagemolo*. Deze M. Saeghmolen (1620-1669) heeft dus alleen de schilderingen op de verdiepte panelen geschilderd.⁹ De beschildering van de balken en de marmering zijn mogelijk van de hand van een decoratieschilder. Omdat ervan uit werd gegaan dat het plafond oorspronkelijk voor deze ruimte was bestemd werd de datering ervan opgehangen aan de gebruiksgeschiedenis van het pand. Aangezien het sinds 1639 werd verhuurd en het op 3 augustus 1652 is gekocht door Abraham le Pla, die in datzelfde jaar trouwde met Johanna Maubus, werd het plafond omstreeks 1653 gedateerd.

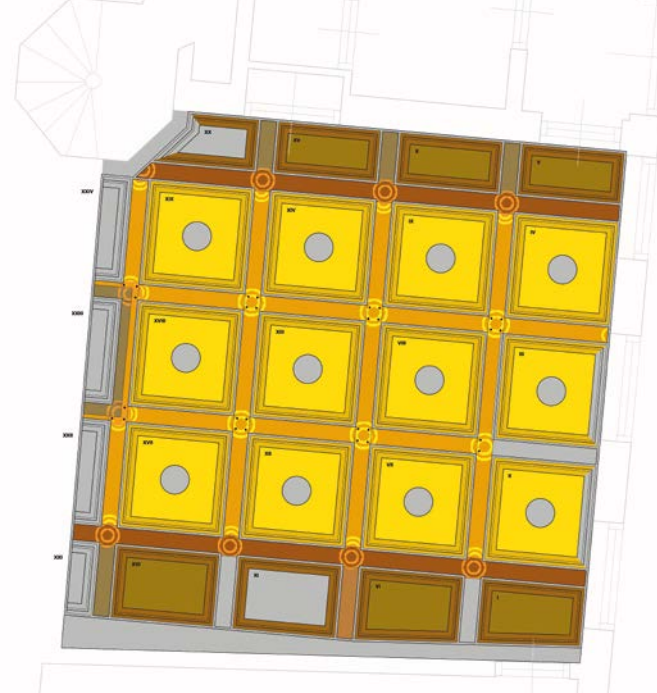
Het plafond is bij de restauratie in 1979-1981 tevoorschijn gekomen en gerestaureerd. In 2019 was een nieuwe restauratie noodzakelijk om loszittende verflagen te fixeren.¹⁰ Dit gaf ook de mogelijkheid voor aanvullend bouwhistorisch onderzoek. Tezamen met waarnemingen van de restauratoren werd duidelijk dat de geschiedenis van het plafond complex is.¹¹ Het plafond in zijn huidige vorm bestaat (afgezien van de latere restauraties) in opzet uit twee delen. Het oudste zijn de middenpanelen tussen de met pen-en-gat verbonden grenenhouten balken. Dit gedeel-

Het beschilderde cassetteplafond in Ars Aemula Naturae, Pieterskerkgracht 9, na de restauratie. Foto: Edwin Orsel.

te omvat de beschilderde panelen van de hand van Saeghmolen. Het plafond was aanvankelijk vermoedelijk iets langer, mogelijk zelfs een heel paneel. In opzet was er dus een plafond met 3×5 panelen. Op de plek van het centrale paneel aan de achterzijde (op de schematische tekening de linkerzijde) zal een schouw hebben gezeten. De thematiek van de panelen zou kunnen samenhangen met Adam en Eva, maar voor de duiding is een nadere kunsthistorische studie noodzakelijk. Dit plafond sluit, afgezien van de voorwand, niet aan op de wanden van het vrijwel rechthoekige bouwdeel waar het in hangt. Om het passend te krijgen in de ruimte is het plafond

in een tweede fase uitgebreid met eiken balken (op de schematische tekening onder en boven in donkerbruin aangegeven) en smalle zijpanelen. De dwarse steekbalkjes naar de muren zijn geen balkjes maar samengesteld uit plankjes. De geschilderde kwartrozetten langs de eerder genoemde eiken balken (gele (half)cirkeltjes op de tekening) werden vervangen door geschilderde rozetten op de nieuwe kruisingen (oranje cirkeltjes op de tekening). Ook de rozetten rond de schouw werden aangepast, wat duidelijk maakt dat in de tweede fase de schouw was verdwenen. Het origineel rechthoekige plafond zal dus pas zijn gemaakt voor de vrij vierkante

Schematische tekening van het cassetteplafond in Ars Aemula Naturae, Pieterskerkgracht 9. Tekening: Veldman Rietbroek Smit. Bewerkt door Erfgoed Leiden en Omstreken.

Grijs: bij de restauratie van 1979-1981 toegevoegde/herstelde bouwkundige onderdelen

Oranje rondom cassettes: grenen houten balken

Donkerbruin: eiken houten balken

Lichtbruin: balken in onbekende houtsoort

Grijsgroen: houten planken

Zwart: houten nagels van pen- en gat-verbindingen

Gele aanduidingen op balkkruisingen: originele, geschilderde rozetten

Oranje aanduidingen op balkkruisingen: in een latere fase toegevoegde, geschilderde rozetten. Hierbij werden de originele kwartronde rozetten weggewerkt.

bouwmassa van het gebouwgedeelte uit circa 1625, waar het is aangebracht.

Het oorspronkelijke plafond met de 3×5 panelen is dus vermoedelijk afkomstig uit een ander Leids gebouw. De datering van het plafond blijft door de signatuur van Saeghmolen wel midden zeventiende-eeuws, aangezien archivalisch zijn verblijf in Leiden tussen 1640 en 1654 wordt bevestigd. Het is vooralsnog onduidelijk uit welk gebouw het afkomstig zou moeten zijn. Het moet in elk geval

een lange, smalle zaalachtige ruimte hebben gehad met vensters aan de ene korte zijde en een schouw aan de andere. Ook is het onduidelijk wanneer het Saeghmolenplafond in Pieterskerkgracht 9 is aangebracht. Gezien de schilderingen op de langs balken en de smallere zijpanelen zal dat vermoedelijk al in de late zeventiende of de achttiende eeuw zijn. In een veilingbeschrijving uit 1761 is sprake van een *zeer konstig beschilderd blaffon door De Witt* in één van de vier opeenvolgende ruimtes.¹² Hier wordt een beschilderd plafond in het naastgelegen vertrek mee aangeduid. Met 'De Witt' wordt Jacob de Wit (1695-1754) bedoeld, een van de bekendste achttiende-eeuwse kunstschilders en vooral bekend van zijn deur-, schoorsteen- en plafondschilderingen.¹³ In Leiden heeft hij bijvoorbeeld de plafonds van Rapenbrug 32, 48 en 65 geschilderd. Zou de aanpassing van het cassetteplafond in die tijd zijn te plaatsen en moge-

lijks zelfs van zijn hand zijn? Nader kunsthistorisch onderzoek zou hierin meer duidelijkheid kunnen brengen.

Het hernieuwde onderzoek naar het plafond heeft nieuwe gegevens en inzichten opgeleverd, maar ook veel vragen, die hopelijk met meer onderzoek in de toekomst beantwoord kunnen worden. De conserverende restauratie is in 2019 afgerond en het plafond is weer voor iedereen te bewonderen.

(Edwin Orsel)

Fleurig behang voor een zwaarmoedige student

Sinds 2013 beschikt de stad Leiden over een gemeentelijke collectie Historische Bouwfragmenten. Onderdeel daarvan is een groeiende verzameling behangsels, afkomstig uit ruim 130 panden. Met het oog op een toekomstige ontsluiting is in 2019 nader onderzoek gedaan naar deze behangsels. Een bijzondere toevoeging dat jaar was het behang afkomstig uit Hogewoerd 63, waar Piet Paaltjens tijdens z'n studietijd van 1852 tot 1858 woonde. Zie daarover ook de bijdrage van Hans van Klinken in dit *Leids Jaarboekje*.

Tijdens verbouwingen en sloop wordt er door de bouw- en architectuurhistorische onderzoekers van Erfgoed Leiden en Omstreken in gebouwen gedocumenteerd. Daarbij worden ook objecten verzameld en bewaard die gezamenlijk als een referentiecollectie dienen. Net als papieren archiefstukken is deze materiële bron van de gebouwde omgeving bedoeld om de kennis van de Leidse regio te bewaren, te beheren en toegankelijk te houden. De begane grond van de archieftoren van ELO aan de Boissotkade is dan ook een passende huisvesting voor deze collectie bouwfragmenten. Het verleden van de Leidse regio toont zich hier met een grote verscheidenheid qua datering, materiaal en omvang. Zo zijn constructieve elementen verzameld, als delen van kap- en vloerconstructies, maar ook kleine objecten als de vroegste modellen lichtschakelaars of behangfragmenten.

Zo'n vier jaar geleden is op een meer systematische wijze begonnen met het verzamelen van behangsels. Uitgezonderd Utrecht en Den Bosch zijn er weinig Nederlandse steden

Digitale reconstructie van het behang uit 1852 in Hogewoerd 63. Bewerking: Cas Nagtzaam / Erfgoed Leiden en Omstreken.

die de historische waarde van deze objecten onderkennen. Dat staat in contrast met de toegenomen waardering: behang is in onze interieurs al zo'n twintig jaar bezig aan een ware comeback. Het nut van de verzameling is allereerst van praktische aard, de kennis die eruit voortkomt dient als hulpmiddel om panden en bouwfases te dateren. Het belang van historische behangsels ligt daarnaast in het levend houden van de historische wooncultuur. Denk bijvoorbeeld aan de psychedelische patronen in paars, oranje en bruin die je zo terugvoeren naar de jaren 1970. Dit geldt niet alleen voor het recente verleden, maar ook voor periodes die inmiddels zowel in tijd als geest ver achter ons liggen.

Fragment van het behang dat Piet Paaltjens moet hebben gezien toen hij op de Hogewoerd woonde. De resten zijn veilig gesteld door Erfgoed Leiden en Omgeving. Foto: Hans van Dam/Stichting Diogenes Leiden.

Daarmee is het bij uitstek een geschikt voorwerp voor historische sensatie.

In 2019 is met behulp van stagiaire Judith Leferink, als onderdeel van haar studie kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden, onderzoek gedaan naar de behangsels. Inmiddels was er materiaal verzameld uit 119 panden. Daarbij is bijzondere aandacht besteed aan de behangpakketten die afkomstig zijn uit Hogewoerd 63. Dit woonhuis op de hoek van de Koenesteeg is de afgelopen twee jaar door Diogenes aan een grondige restauratie onderworpen. Een bekende bewoner was Piet Paaltjens, ofwel François Haverschmidt (1835-1894), die tijdens z'n studiejaren de eerste verdieping huurde. Hoe z'n studentenkamer er precies uitzag weten we

niet. Maar dankzij het behangpakket is nu wel bekend dat de melancholische dichter met een fleurig behang was omringd.

Er werd door de behanger tot de eerste helft van de twintigste eeuw altijd een onderlaag aangebracht om onregelmatigheden te effenen. Op de verdieping van Hogewoerd 63 is sprake van een pakket van 13 lagen. Onder de oudste is een onderlaag die gevormd wordt door kranten, waartoe onder meer het *Algemeen Handelsblad* van 27 februari 1852 en 9 maart 1852. In het geval van kranten als onderlaag kan er vanuit worden gegaan dat tussen de jaargang en het hergebruik weinig tijd zit. Dat betekent dat het eerste behang samenvalt met een grondige verbouwing tot winkelwoonhuis van rond 1852. Toen Piet Paaltjens z'n studentenkamer betrok was deze dus van een fris nieuw behangetje voorzien.

Dat eerste behang uit de tijd van Paaltjens bestaat uit een groot luchtig motief van arabesken in Berlijns blauw met witte contourlijnen op een grijze ondergrond. Arabesken zijn gekromde en vervlochten lijnen en gestileerde bladeren, een motief dat z'n oorsprong had in de Renaissance en in de negentiende eeuw weer uiterst populair was. De meest recente van de 13 lagen dateert uit de jaren 1930 en laat een gesponst motief zien in geel, beige en bruin op een geelbruine ondergrond. De lagen die na 1852 volgden zijn vergeleken daarmee vrij somber, veelal in bruintinten, en egaal of met weinig uitgesproken motieven. Alleen de tiende, elfde en meest recente behanglaag laten weer wat lichtheid zien en lichte kleuren. Maar zo vrolijk als in 1852 werden de wanden daarna niet meer.

(Esther Starkenburg)

De Finse school aan de Lorentzkade

Tussen 1947 en 1958 zijn in Nederland op basis van een handelsovereenkomst met Finland 140 zogenaamde Finse scholen gebouwd. Zo kon snel het tekort aan schoolgebouwen worden opgelost. Want ten gevolge van een sterke bevolkingsgroei nam het aantal kinderen snel toe. Voor deze prefabscholen kwamen kant-en-klare onderdelen uit Finland die vervolgens op de werkplaats in Nederland op maat werden gemaakt en als bouwpakketten op locatie werden afgeleverd. De firma Panegro uit Warmond legde zich toe op de productie van deze scholen.

De scholen zijn gemakkelijk te herkennen aan hun zwartgeteerde houten gevels met lichtgeverfde raam- en deurkozijnen. Ze zijn eenlaags, met flauw hellende zadeldaken, en een hoofdentree onder een luifel. Inmiddels zijn deze schoolgebouwen schaars goed geworden. De meeste ervan zijn afgebroken. Zo bouwde men er in Leiden drie, alleen die aan de Lorentzkade

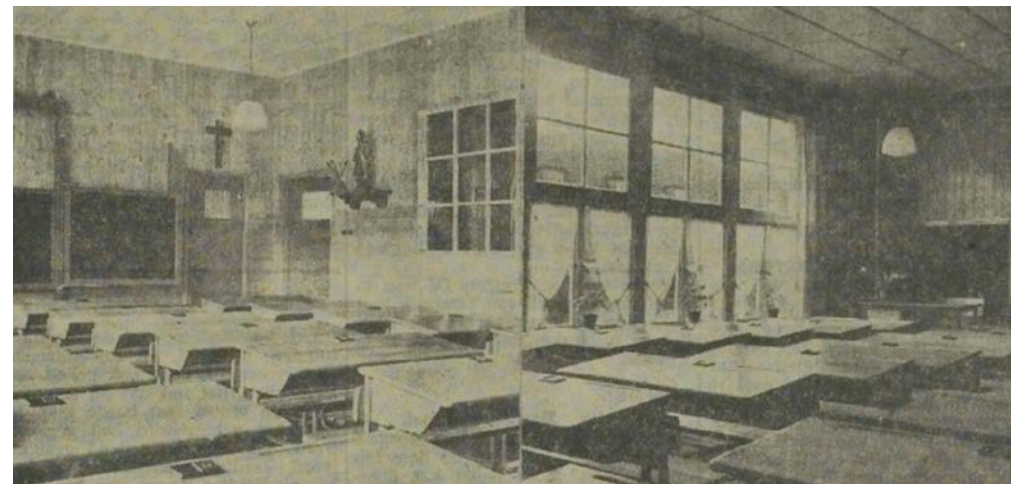
De voormalige Finse school aan de Lorentzkade. Foto: Monique Roscher.

is bewaard gebleven. Gelukkig is deze met de aanwijzing als monument in 2011 gevrijwaard van sloop.

Bij de bouw in 1949 als rooms-katholieke Sint Petruschool had het gebouw een L-vormige plattegrond met daarin zeven lokalen. Met de nieuwe zuidvleugel uit 1954, waarin drie extra lokalen, ontstond een U-vormige plattegrond. Bij de verbouw tot kinderdagverblijf werd het interieur in 2019 onderzocht. Daaruit bleek dat oorspronkelijke indelingen, elementen en afwerkingen voor een groot deel nog aanwezig waren. Er zijn sinds de bouwtijd weliswaar zaken aangepast. Zo is het sanitair gemoderniseerd, plaatste men in de noord- en westvleugel tussenwanden in lokalen terwijl lokaalwanden in de zuidvleugel juist verwijderd zijn, en zijn vloeren en lokaalwanden van nieuwe afwerkingslagen voorzien.

De oorspronkelijke opzet van een corridorschool, met gang aan de ene zijde en lokalen aan de andere zijde, is echter be-

waard gebleven in de west- en noordvleugel. Daarmee is ook de detaillering behouden gebleven, bestaande uit deuren (en kozijnen), lokaalvensters en vaste lokaalkasten. In de zuidvleugel werden deuren en vensters hergebruikt bij de nieuwe indeling. De afwerking van het plafond in het hele gebouw dateert ook uit de bouwtijd, bestaande uit zachtboard met lattenwerk. Bij de oplevering bestond de wandafwerking uit onbeschild-

Boven: Krantenfoto van een lokaal in de Finse school met onbeschilderde vellingschroten op de wanden, een plafond met zachtboardafwerking met lattenwerk en de hanglampen die nu de gangen sieren. Leidse Courant, 21 februari 1950. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

Onder: Lokaal in het midden van de westvleugel van de Finse school in 2019. Links gezien richting gang naar het oosten, rechts richting westen. Foto's: Esther Starkenburg.

derde vellingschroten, wat deels zichtbaar werd tijdens de verbouwing. Tot slot zijn de hanglampen in de gangen een bijzonder detail, ook deze horen bij het gebouw. Op een

foto in de *Leidse Courant* uit 1950 is te zien dat ze bij de opening van de school in de lokalen hingen.

(Esther Starkenburg)

Noten

- 1 A. Bicker Caarten en G. van der Mark, 'De Leidse monumenten, De veranderingen in het stadsbeeld gedurende het jaar 1953', *Leids Jaarboekje* 46 (1954) 174-176.
- 2 De muur is gemetseld in wild verband met handgevormde stenen met formaat 23,5 × 12 × 5,5 en een tienlagemaat van 61/62,5 cm.
- 3 J. Dröge, *Stadhuisgevel Breestraat Leiden, Bouwhistorisch onderzoek* (Leiden 2018). Niet uitgegeven publicatie (raadpleegbaar via het bouwhistorische archief van Erfgoed Leiden en Omstreken).
- 4 De tekeningen zijn te raadplegen in de collectie Bouwkundige tekeningen via de Beeldbank van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.
- 5 J.C. Brons, *De geschiedenis van het pand Oude Singel 72A* (Leiden 1985). Niet uitgegeven publicatie, raadpleegbaar via het bouwhistorische archief van Erfgoed Leiden en Omstreken.
- 6 H.J. Jesse, "Woonhuis 17de eeuw, Oude Singel N72", *De opmerker, orgaan van het genootschap Architectura et Amicitia, Weekblad voor Beeldende Kunst en Technische Wetenschap*, 27/38 (1892) ongepagineerd.
- 7 H.J. Jesse, "Het woonhuis, Oude Singel N.72", *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Omstreken* 4 (1907) 70-71.
- 8 Voor gegevens over de bouwgeschiedenis is gebruik gemaakt van J.F.

- Dröge, *Pieterskerkgracht 9, bouw- en bewoningsgeschiedenis* (Leiden 1982) en het restauratievoorstel van restaurator Josien van der Werf (18 augustus 2017).
- 9 Zie voor de schilder: A. Bredius, en N. de Roever, 'Iets over Martinus Saeghmolen', *Oud Holland* 1888, 123-128.
 - 10 Opdrachtgever Gemeente Leiden, architect Veldman Rietbroek architecten en restauratie onder leiding van Josien van der Werf.
 - 11 Dit is ook al opgemerkt door de restauratoren in het restauratieverslag van 1981 (Van der Werf 2017).
 - 12 Dröge, *Pieterskerkgracht*, 31.
 - 13 Wikipedia, lemma Jacob de Wit.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2019

Ingrid Y. Pot-Noordman

Ingrid Y. Pot-Noordman is bibliothecaris van Erfgoed Leiden en Omstreken.

Deze bibliografie is in beginsel ontleend aan de aanwinsten, die in 2019 bij de historische bibliotheek van Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2019 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Uit een aantal organen van regionale historische verenigingen is eveneens een selectie aan artikelen opgenomen. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* zijn niet opgenomen.

Archeologie

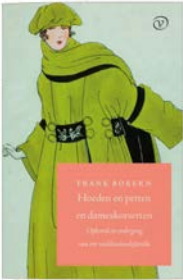
Buijtendorp, T. Visualisatie van het Romeinse fort de Brittenburg. In: *Archeologie in Nederland* 3/5 (2019) 48-51.

Bouwgeschiedenis

- Levering, B., Merken en stempels op het ijzeren hek van het Leidse Academiegebouw. In: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 67 (2019) 52-53.
- Orsel, E., Kantrechten met kapotte bijl. In: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 66 (2019) 27-32.
- Orsel, E., Schothouders, een beveiligingssysteem in Leiden. In: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 67 (2019) 38-46.

Economische geschiedenis

Bokern, F., *Hoeden en petten en dameskorssetten. Opkomst en ondergang van een middenstandsfamilie* (Amsterdam 2019) (over Magazijn in hoeden en accessoires

- H. Bokern, o.a. aan Maarsmansteeg 4).
- Dijk, Peter van, Wereldnieuws uit Leiden. In: *Gen.* 25/4 (2019) 42-47.
- Heijbroek, J.F., Drie markante antiquariaten in Leiden. In: *De Boekenwereld* 35/4 (2019) 62-69.

Kunst- en cultuurgeschiedenis

- Baars, J. De Lakenhal verbindt verleden met heden In: *Monumentaal* 13/5 (2019) 22-27.
- Blom, O., *De jonge Rembrandt. Een biografie* (Amsterdam 2019).
- Brown, C. e.a., *Jonge Rembrandt, rising star, 2 november 2019 – 9 februari 2020* (Leiden/Oxford 2019). Catalogus bij gelijknamige tentoonstelling in Leiden en Oxford t.g.v. het Rembrandtjaar 2019.
- Crul, B. (hoofdred.) en S. Eenhuis (eindred.),

Ex Animo. Een eeuw zingen in Leiden 1919-2019, 100 jaar Ex Animo (Leiden 2019).

De Vos, P.J. e.a., *Het geboortehuis van Rembrandt in Leiden. Van onderzoek tot reconstructie* (Leiden 2019).

Geer, P. van der, *Ramses Shaffy en zijn Leidse jaren* (Leiden 2019).

In 't Veld, C.M., Rembrandts boedelafstand. Een institutionele en politieke benadering. In: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 21/1 (2019) 72-89.

Leij, M., *Honderd jaar oud en toch gloednieuw. Theo van Doesburgs sculptuur Vierkant in Vierkant in Leiden* (Leiden 2019).

Sociale en politieke geschiedenis

Glasbergen, S., *Goeie Mie. Biografie van een seriemoordenares* (Leiden 2019).

Kempers, J. Opstaan voor de Leidse arbeider. Toetreding van de SDAP in de Leidse gemeenteraad 1918-1919. In: *Holland, historisch tijdschrift* 51/1 (2019) 13-20.

Sips, M., Bij haar sterven zovelen. In: *Gen.* 25/1 (2019) 46-51 (over Goeie Mie).

Steen, B. van der, *In Leiden moet het anders. Geschiedenis van een SP-afdeling, 1970-1982* (Hilversum 2019).

Universiteits- en wetenschapsgeschiedenis

Otterspeer, W., *Het horzelnest. De Leidse universiteit in oorlogstijd* (Amsterdam 2019).

Otterspeer, W., *Het mystieke getal. Pythagoras in Leiden* (Leiden 2019).

Schaeps, J. en M. van Duijn, *Rembrandt en de Universiteit Leiden* (Leiden 2019).

Wesseling, M., *Boerhaave Botanicus. Zijn tuinen, zaai boeken en botanische vrienden* (Leiden 2019).

Overige onderwerpen

Baartmans, J., *Pieter van Schelle (1749-1792), veelzijdig en verlicht* (Hilversum 2019).

Boot, A., *Van gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden* (Leiden 2019).

Broek, J. van den, *Petrus, Paulus, Peurbakken & Pauwenpakjes. Verborgene Leidse parels in binnen- en buitenland* (Leiden 2019).

Houtman, M., *Gereformeerden aan de Nieuwe Rijn. Geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente van Leiden – en wat er aan vooraf ging* (Apeldoorn 2019).

Jongbloed, A. *Zeemeeuwen kun je niet eten. Hoe een Leids jongetje de Tweede Wereldoorlog beleefde* (Leiden 2019).

Kransse, G., *100 jaar Swift, 1919-2019. L.R.T.V. Swift opgericht 19 juli 1919* (Epe 2019).

Maanen, R. van en M. Mooijaart, *Straatnamen in Leiden. Een verhaal van zeven eeuwen* (Leiden 2019).

Pasma, J., *Moeder van een dozijn, Carolina. Een familiegeschiedenis uit Leiden* (Soest 2019).

Richter, C. Het verhaal van Jan van Leiden. In: *G-Geschiedenis* 10/1 (2019) 44-46.

Smit, C. (inl.) en K. Korevaart (hertaling), *Kinderarbeid. J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen*. 2e dr. (Leiden 2019).

Thijssen, L., *Het interview. Portret van een Leids verzetsstrijdster* (Amsterdam 2019) (over Sietske Piena-Buiteveld).

Tielhof, M. van, *De prijs voor Leidens ontzet. Waterbeheer rond 1574* (Leiden 2019). 3 Oktoberlezing 2019.

Verheijen, J., Brand meester: het behoud van een brandslangendroogtoren. In: *Erfgoed van industrie en techniek* 29/2 (2019) 22-29.

Omringende gemeenten

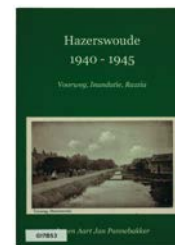
Alkemade/Kaag en Braassem

Bakker, A., Cholera in Alkemade 1832-1866. In: *Alkmadders* 37/148 (2019) 11-13.

Bakker, A. Schansen in Alkemade 1573-1840. In: *Alkmadders* 37/147 (2019) 6-9.

Bouwmeester, S., Het veilingwezen in Roelofarendsveen (deel 2). In: *Alkmadders* 36/144 (2018) 8-10. Idem (3) In: *Alkmadders* 37/145 (2019) 4-6.

Poel, Th. van der, 'N.C. De Stoppelaar, van de Boekhorst'. Een tragisch en onberekenbaar bestuurder. In: *Alkmadders* 37/147 (2019) 14-23.

Hazerswoude

Pannebakker, J. en A.J. Pannebakker, *Hazerswoude, 1940-1945. Voorweg, inundatie, razzia*. 5e dr. (Z.pl. 2019).

Hoogmade/Woubrugge

Houtman, H., Gebr. Hoogendoorn Woubrugge bestaat 100 jaar. In: *De Jacobs ladder* 3 (2019) 8-11.

Witteveen, F., Aannemersbedrijf Van Leijden: 100 jaar jong. In: *De Jacobs ladder* 4 (2019) 14-17.

Katwijk

Parlevliet, D., *Een ambacht aan de Rijnmond. Valkenburg en Katwijk in de Middeleeuwen* (Z.pl. 2019).

Plokker, J., Le Phalanstère Belge de Katwijk-sur-Mer. In: *Oud Katwijk* 71 (nov. 2019) 22-25.

Rijn, R. van, Katwijk aan den Rijn en zijn Oranjevenering in 100 jaar. In: *Oud Katwijk* 70 (mei 2019) 22-25.

Leiderdorp

Boer, E.H. de e.a., *Leiderdorp tijdens de 80-jarige oorlog. Schetsen van een dorpsamenleving* (Leiden 2019).

Verhoeven, A. en M. Dijkstra, Karolingisch Leiderdorp. Een nederzetting aan een geul. In: *Archeologie in Nederland* 3/1 (2019) 16-25.

Vermeulen, J., Leithon, een vroeg-middeleeuwse nederzetting aan de Oude Rijn. In: *Archeologie Magazine* 2 (2019) 10-11.

Noordwijk / Noordwijkerhout

Dam, M. van, Theodorus Overmeer, Noordwijks eerste architect (1899-1933). In: *De Blauwdotter* 187 (2019) 34-39.

Elzen, K. den, De historie van Duin en Dal. In: *NoVaTo-bode* 8/32 (2019) 13-17.

Elzen, K. den, Huize Timnath Serah. In: *NoVaTo-bode* 8/29 (2019) 14-19.

Verhoog, J., Opkomst en ondergang van de bodendiensten in Noordwijk. In: *De Blauwdotter* 185 (2019) 5-8. Idem. Een nabrander. In: *De Blauwdotter* 186 (2019) 26-28.

Verhoog, J., Het vergeten vliegveld Ruigenhoek. In: *De Blauwdotter* 185 (2019) 22-26.

Oegstgeest

Braat, S., Over wederopbouw, woningnood en de nieuwe wijken na de oorlog. In: *Over Oegstgeest* 31/2 (nov. 2019) 8-10.

Gent, M. van, IJscub Oegstgeest 126 jaar actief. Een krasse honderdjarige op het ijs. In: *Over Oegstgeest* 31/2 (nov. 2019) 25-30.

Gent, M. van, 'Een schoone aanwinst voor ons dorp'. De geschiedenis van het Carla Tennispark. In: *Over Oegstgeest* 31/1 (mei 2019) 14-18.

Lugt, F., Klooster Mariënpool (4). In: *Over Oegstgeest* 31/1 (mei 2019) 20-23.

Sassenheim

Langeveld, I., *De echo van de Sassenheimse Molenstraat en Molendwarsstraat. Twee straten met méér dan een legendarische ziel* (Z. pl. 2019).

Pex, R.J., *Geschiedenis van Het Oude Koningshuys te Sassenheim* (Sassenheim 2019).

Voorhout

Buul, M., Van Stationskoffiehuis tot café Boerhaave. In: *Dwars Op* 22/66 (zomer 2019) 46-55.

Elzen, K. den, Het Broedermuseum en de BNS. In: *Dwars Op* 22/67 (winter 2019) 60-66.

Elzen, K. den, De Columbiaan, vijftig jaar jong. In: *Dwars Op* 22/67 (winter 2019) 20-27.

Elzen, K. den, Jacoba van Beieren van Teylingen... In: *Dwars Op* 22/66 (zomer 2019) 14-17.

Noort, A. van (red.), *Jubileum Magazine St. Cecilia 100 jaar! Muziekvereniging St. Cecilia, Voorhout, 1919-2019* (Voorhout 2019).

Warmond

Leeuwen, M. van, Warmond en de grootste stoommachine ter wereld (deel 1). In: *De Hekkenluiter* 16/2 (2019) 22-38.

Noort, A. van, De mobilisatie in Warmond. In: *De Hekkenluiter* 16/1 (2019) 26-33.

Slingerland, W., Schoolmeester Hendrik de Haaij in Warmond. In: *De Hekkenluiter* 16/2 (2019) 8-17.

Zoeterwoude

Gent, J. van, In en om De Vliet (2). In: *Suetan* 191 (2019) 7-11. Idem (3). In: *Suetan* 192 (2019) 29-31. Idem (4). In: *Suetan* 193 (2019) 57-59. Idem (5). In: *Suetan* 194 (2019) 78-81.

HVOL Bedrijfsleden

Alrijne Zorggroep

APEK administraties

Stichting Beheer Begraafplaats Rhijnhof

Rijksmuseum Boerhaave

Breedveld Holding

Buik en Van der Horst, gerechtsdeurwaarders

Grandcafé De Burcht

Van Cleef Holding

Stichting Confessioneel Onderwijs Leiden

Du Prie bouw & ontwikkeling b.v.

Griffioen Precious Presents vof

De Gunst Juwelier

firma W.P. Hartwijk en Zoon

HBK, Belastingadviseurs & Accountants

Stichting Hof Meermansburg

Hooglandse Kerk

Hoppezak Kledingverhuur

La Gro Geelkerken advocaten

De Leeuw Makelaardij bv

LEK® makelaars en taxateurs

Holdingmaatschappij
R.H. Breedveld B.V.

	Macropa BV	
	Glas- en Schilderwerken Van Muiden bv	
	Stichting Pieterskerk Leiden	
	Brasserie de Poort	
	Prima Management	
	Primavera Pers	
	Rabobank Leiden-Katwijk	
	Hoogheemraadschap van Rijnland	
	MBO Rijnland	
	De Ruyter de Wildt en De Vroom, advocaten	
	Schulpen Schuim BV	
	Serviceflat Schouwenhove	
	Sociëteit Amicitia	
	Teekens Karstens, advocaten en notarissen	
	Universiteit Leiden	
	Van der Valk Hotel Leiden	
	Veldman Rietbroek Architecten	
	Museum Volkenkunde	
	Stichting Werk & Onderneming	
	Stichting Zeven Leidse Hofjes	
	Veldman Rietbroek architecten	
	Tandartsenpraktijk Zoeterwoudsesingel	
	Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid	

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepennig der Gemeente Leiden 1952

Ereleden:

I.W.L. (Ingrid) Moerman (1999)
J.C.H. (Hans) Blom (2014)
R.C.J. (Rudi) van Maanen (2017)

Leden van verdienste:

R.E.O. (Rudi) Ekkart (1986)
C.W. (Willemijn) Fock (1988)
H.W. (Hendrik) van Soest (1991)
L. (Leen) Barendregt (2003)
L.J. (Liesbeth) van Soest-Zuurdeeg (2007)
E.T. (Ed) v.d. Vlist (2012)
R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten (2013)
W. (Miep) Smitsloo-de Graaff (2015)

Bestuur

L.M.M. (Rens) Heruer (2013), voorzitter
G.J.H.C. (Gerard) Kramer (2013), vicevoorzitter
A.J.B.M. (Adriaan) Brandenburg (2015), secretaris
M.Q.C. (Marjo) Karremans (2018), penningmeester
E.A.A.M. (Emil) Broesterhuizen (2014), lid
S.B. (Steven) Engelsman (2020), lid
M.P. (Martin) Hooymans (2020), lid
J.P.M. (Jan) de Vetten (2019), lid

Aanmelding nieuwe leden en alle overige correspondentie via secretariaat:
t.a.v. Adriaan Brandenburg, Postbus 917, 2300 AX Leiden
of aan de hand van speciale formulieren op HVOL-site: www.oudleiden.nl
Contributie € 25,- per jaar • Duoleden € 35,- per jaar • Lidmaatschap voor het leven € 500,-
Bedrijfsleden € 250,- per jaar

Bankrekening: NL06RABO0322836220 • ANBI-nummer: 804311912 • KvK-nummer: 40445843

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje

R.C.J. (Rudi) van Maanen, voorzitter
L.J. (Lenie) Witkam-van der Hoek, secretaris
M.F. (Monique) Roscher, beeldredactie
C. (Christine) van der Ven, eindredactie
J.F. (Jan) Dröge
P.F.F. (Prosper) de Jong
A.C.L. (André) van Noort
J.J.M.P. (Jaak) Slangen
C.M.M. (Claudia) Thunnissen

Commissie Oud Leiden Nieuws

M. (Marjolein) Hettinga, coördinator a.i.
M. (Mariken) Elsen
A. (Bram) van Leeuwen

Commissie Digitaal & ICT

M.P. (Martin) Hooymans, voorzitter
P. (Peter) Nederpel
P. (Peter) Vos

Commissie Promotie, Ondersteuning en Uitvoering

M.P. (Martin) Hooymans, voorzitter
B.J.W.M. (Bart) Devilee, coördinator
W. (Willem) Hogendoorn, coördinator
I. (Ingrid) Engel
R. (Ria) van der Lecq
H. (Hetty) Veldhuyzen van Zanten
R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten
M.C. (Thijs) Wolters

Commissie Evenementen

E.A.A.M. (Emil) Broesterhuizen, voorzitter

Lezingen

E.A.A.M. (Emil) Broesterhuizen, voorzitter

M. (Marijke) Tolsma

Excursies

R.M. (Robert) Smit, voorzitter

P. (Patricia) van der Lecq, secretaris

W. (Wim) Dool, penningmeester

L. (Liesbeth) Brugman

S.J. (Stephan) van der Raad

E. (Erika) Steenbergen

Commissie Beeldbank (coördinatiegroep)

J. (Joop) Heuzen, voorzitter/coördinator

H. (Henk) van der Sterre, secretaris/
penningmeester

H. (Hans) van Ulden, externe contacten

A. (Arnold) Belt, coördinator scannen

K. (Kees) van der Laken, coördinator
beeldbewerking

W. (Wilna) Louwrier, coördinator beschrijven

Commissie Historisch Karakter van de Stad

G.J.H.C. (Gerard) Kramer, voorzitter

P. (Paulina) Buring

D. (Dirk) Halfwerk

H. (Herbert) van Hoogdalem

M. (Maarten) Mentzel

R.K. (Rob) Onel

B. (Bart) Rijsbergen

B. (Bob) Vink

Commissie Niet-beschermd Erfgoed

A. (Arie) de Jong, voorzitter

W. (Wouter) Fokkinga

D. (Dirk) Halfwerk

J. (Judith) van Hoogdalem

P.A.W. (Peter) Lamboo

C. (Cor) Smit

E. (Evelyne) Verheggen

S. (Sophie) Visser

Commissie Monumentale kunst Wederopbouwperiode

J.J.M. (Jos) Hooghuis, voorzitter

P. (Paulina) Buring

W.H.A. (Walter) van Kampen

H. (Hans) van Klinken

P.A.W. (Peter) Lamboo

Commissie Geveltekens

A. (Alexander) Geertsema, voorzitter

P.J.M. (Piet) de Baar

T.J.M. (Dik) Kompier

B.G. (Ben) Veldstra

A.P.A. (Albert) de Vries

M.H. (Thijs) de Vries

J. (Joop) Wesselius

V.M. (Victor) Wijnands

Commissie De Stem van Leiden (oral history)

M. (Maaike) van Soest, voorzitter

C. M. (Cees) Meijer, secretaris

P.J.M. (Piet) de Baar, historisch redacteur

P. (Peter) Vos, ICT

Commissie Jan van Hout

J.P.M. (Jan) de Vetten, voorzitter

P.J.M. (Piet) de Baar

W. (Wim) Bleijie

A. (Arie) de Jong

C. (Cor) Smit

Commissie Dirk van Eck

J. (Jan) Laurier, voorzitter

P.J.M. (Piet) de Baar

C. (Cor) Smit

B. (Bart) van der Steen

G. (Gerard) Telkamp

J.P.M. (Jan) de Vetten

Archief

J.J.M. (Jan) Belt

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Historisch Leiden:

L.M.M. (Rens) Heruer

Stichting 'het Kleine Leidse Woonhuis':

L.M.M. (Rens) Heruer

Erfgoedtafel: L.M.M. (Rens) Heruer en

G.J.H.C. (Gerard) Kramer

*Samenstelling bestuur, commissies en
vertegenwoordigingen per 01-10-2020*

Inhoud

Voorwoord	5
Henri Lenferink, Rede gehouden op 4 mei 2020 ter gelegenheid van de herdenking van 75 jaar Bevrijding	6
Jori Zijlmans, 145 jaar Museum De Lakenhal (1874-2019): Van Leidens Ontzet tot Rembrandt	14
Meta Henneke, De portretten van de familie Van Brouchoven	26
Piet van der Plas, De gevolgen van de opstand tegen Spanje in 1572-1576 voor het Leidse ommeland	48
Herman van Hoo donk en Kees Walle, 'Haalt neer nu ied're vunze hut Die zonde kweekt en nood', <i>Over de Leidse poorten en hun bewoners</i>	68
Peter van Dijk, Johan Luzac, <i>Hoofredacteur van de beste krant van Europa</i>	94
Harm Jan Smid, De Stads Fransche Dag- en Kostschool te Leiden 1810-1847	114
Hans van Klinken, Een avontuurlijke rondgang door een wijnkoperij aan de Hogewoerd	130
Leo en Sieger Verhart, Prehistorie, propaganda en politiek: de tentoonstelling 'Wat aarde bewaarde' (1942-1944)	150
Aaltje Knoop, Museum Het Leids Wevershuis als icoon van armoede	172
Kroniek van Leiden over 2019	188
Archeologisch en bouwhistorisch overzicht 2019	204
Bibliografie van Leiden en omgeving over 2019	223
Historische Vereniging Oud Leiden bedrijfsleden	227
Historische Vereniging Oud Leiden bestuur en commissies	229

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de **HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN** (opgericht 1902). Het is gratis voor leden van de vereniging.

De HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN is actief op het gebied van de geschied-beoefening en het historisch stadsgezicht, onder meer door:

- ✓ het publiceren van het *Leids Jaarboekje*;
- ✓ het publiceren van *Oud Leiden Nieuws*. Kwartaalblad van de Historische Vereniging Oud Leiden;
- ✓ het organiseren van lezingen en excursies;
- ✓ het verstrekken van (kleine) subsidies voor historische publicaties;
- ✓ het inbrengen van standpunten in discussies over de historische omgeving.

Zie voor meer activiteiten en de soorten lidmaatschappen: www.oudleiden.nl.

Artikelen in jaargang 112 (2020):

Henri Lenferink, **Rede** gehouden op 4 mei 2020 ter gelegenheid van de herdenking van **75 jaar Bevrijding**

Jori Zijlmans, **145 jaar Museum De Lakenhal (1874-2019): Van Leidens Ontzet tot Rembrandt**

Meta Henneke, **De portretten van de familie Van Brouchoven**

Piet van der Plas, **De gevolgen van de opstand tegen Spanje in 1572-1576 voor het Leidse ommeland**

Herman van Hooidonk en Kees Walle, **'Haalt neer nu ied're vunze hut Die zonde kweekt en nood'**, *Over de Leidse poorten en hun bewoners*

Peter van Dijk, **Johan Luzac**, *Hoofdredacteur van de beste krant van Europa*

Harm Jan Smid, **De Stads Fransche Dag- en Kostschool te Leiden 1810-1847**

Hans van Klinken, **Een avontuurlijke rondgang door een wijnkoperij aan de Hogewoerd**

Leo en Sieger Verhart, **Prehistorie, propaganda en politiek: de tentoonstelling 'Wat aarde bewaarde' (1942-1944)**

Aaltje Knoop, **Museum Het Leids Wevershuis als icoon van armoede**